

TATAR MANUAL

AMERICAN COUNCIL OF LEARNED SOCIETIES

Research and Studies in Uralic
and Altaic Languages

Project No. 43

TATAR MANUAL

Descriptive Grammar and Texts

with

A Tatar-English Glossary

by

Nicholas Poppe

This text was developed pursuant to a contract between the United States Office of Education and the American Council of Learned Societies and is published with the permission of the United States Office of Education.

June, 1961

TATAR MANUAL

Descriptive Grammar and Texts
with
A Tatar-English Glossary

by

Nicholas Poppe

Indiana University Publications
Uralic and Altaic Series, Vol. 25

Published by
Indiana University, Bloomington
Mouton & Co., The Hague, The Netherlands
1963

177.5
P81C

INDIANA UNIVERSITY PUBLICATIONS

Graduate School
URALIC AND ALTAIC SERIES
Volume 25

Copyright © 1963 by Indiana University
No part of this book may be reproduced in
any form, by print, photoprint, microfilm,
or any other means without the permission
of the publishers

Composed at the
Indiana University Research Center in
Anthropology, Folklore, and Linguistics

All orders from the United States of America and from
Canada should be addressed to the
Editor, Uralic and Altaic Series, Rayl House,
Indiana University, Bloomington, Indiana
Orders from all other countries should be sent to
Mouton & Co., Publishers, The Hague, The Netherlands

Library of Congress Catalog Card Number: 63-63142

Printed in the United States of America

PREFACE

The present book is designed as a manual of the Tatar language. It consists of three parts. Part one contains a descriptive grammar written along the same lines as my Buriat Grammar (Indiana University Publications, Volume 2 of the Uralic and Altaic Series, Bloomington, Indiana, 1960) which follows, in plan and method, the Hungarian Grammar by Robert A. Hall, Jr. (Vol. 20, No. 4, Suppl. to Language, Journal of the Linguistic Society of America, Language Monograph No. 21, 1944).

I take the opportunity to mention that I discussed some problems of Tatar phonology with Professor Shirō Hattori, and I am glad to state that he accepts my treatment of Tatar i, ü, u [i, ü, u] which occur in final position and in non-first syllables as /ey, ew, iw/ respectively.

The second part contains a number of original texts given with the purpose of providing material for reading and translation. The texts were taken from manuals for Tatar high schools. Bibliographical details are given on p. 133. It should be pointed out that some texts display that specific political and ideological orientation which is characteristic of Soviet literature, particularly of Soviet school books. It should be emphasized that their inclusion does not mean approval of their ideological contents.

The texts are followed by a glossary which does not exhaust the Tatar vocabulary but contains only such words which occur in the texts.

In conclusion, it should be stated that previous knowledge of Turkish, although not obligatory, will be very helpful to students of Tatar.

When this book had already been printed the following important publications became available to the author:

Burnaševa, S. L., "Nekotorie voprosi leksiki tatarskogo yazika", Issledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskix yazikov IV, Leksika, Moskva, 1962, pp. 115-28.

Dmitriev, N. K., Stroy tyurkskix yazikov, Moskva, 1962.
(Contains a number of articles on various problems of Tatar).

Gazizov, R. S., Tatarskiy yazik (Dlya samostoyatelno izuča-
yuščix), Kazan, 1960.

Nicholas Poppe

TABLE OF CONTENTS

I. DESCRIPTIVE GRAMMAR	1
0. Introduction	3
1. Phonology	8
1.1. The phonemes	8
1.2. The vowel phonemes	8
1.3. The consonant phonemes	10
1.4. Juncture	14
1.41. Compound juncture	14
1.42. Stress	14
1.5. Morphophonemic alternations	15
1.51. Vocalic harmony	15
1.52. Vowel alternations	17
1.53. Internal sandhi	18
1.6. Orthographical representation of the phonemes	19
2. Inflection	29
2.1. Substantive inflection	29
2.11. Basic form of the substantive	29
2.12. The derivational suffix	29
2.13. The concrete-relational suffixes	30
2.14. The pure-relational suffixes	34
2.141. The functions of the pure-relational suffixes	35
2.142. Paradigms	38
2.143. Pure-relational suffixes on possessive stems	40
2.15. The predicative suffixes	50
2.16. The postpositions	51
2.2. Pronoun inflection	53
2.21. The inflection of the personal pronouns	53
2.22. The demonstrative pronouns	55
2.3. Verb inflection	57
2.30. Categories	57
2.31. The stems	58
2.32. The personal endings	58

2.33. The finite forms	59
2.34. The simple tenses	59
2.341. The past tense	60
2.342. The conditional	61
2.343. The imperative	62
2.35. The verbal nouns	65
2.351. The first noun of action	65
2.352. The noun of the actor	66
2.353. The second noun of action	67
2.354. The noun of intention	67
2.355. The noun of possibility	67
2.36. The participles	68
2.361. The past participle	68
2.3611. Past tense	69
2.3612. Gerund in /-gĀnčE/	69
2.362. The present participle	69
2.3621. Present tense	70
2.3622. Participle of necessity	70
2.363. The first future participle	71
2.3631. Future tense	72
2.364. The second future participle	73
2.37. The gerunds	75
2.371. The first present gerund	76
2.372. The second present gerund	76
2.373. The past gerund	77
2.374. The future gerund	77
2.38. Defective verbs	78
3. Form- and Function-Classes	80
3.0. Parts of speech	80
3.1. Nouns	80
3.2. Adjectives	82
3.21. Interrogative adjectives	82
3.22. The negative adjectives	82
3.23. The numeral adjectives	82
3.3. The pronouns	83
3.4. The verbs	83
3.5. The adverbs	83
3.6. The postpositions	84
3.7. The conjunctions	84
3.71. Coordinating conjunctions	84
3.72. Subordinating conjunctions	85
3.8. The particles	85
3.81. Postpositional particles	85

3.82. Prepositional particles	86
3.83. Interjectional particles	86
4. Word-Formation	88
4.0. Suffixation and composition	88
4.1. Nouns	88
4.11. Nouns from nouns	88
4.12. Nouns from adjectives	89
4.121. Nouns from numeral adjectives	89
4.13. Nouns from verbs	89
4.14. Compound nouns	91
4.141. Coordinate composition	91
4.142. Subordinate composition	91
4.2. Adjectives	91
4.21. Adjectives from nouns	91
4.22. Adjectives from pronouns	92
4.23. Adjectives from adjectives	92
4.231. The comparative	92
4.232. The diminutive adjectives	92
4.233. Adjectives from numerals	93
4.24. Adjectives from verbs	93
4.25. Adjectives from adverbs	94
4.26. Compound adjectives	94
4.261. Coordinate composition	94
4.262. Subordinate composition	95
4.3. Verbs	96
4.31. Verbs from nouns	96
4.32. Verbs from adjectives	96
4.321. Verbs from numeral adjectives	96
4.33. Verbs from adverbs	96
4.34. Verbs from interjectional particles	97
4.35. Verbs from verbs	97
4.351. Passive and reflexive verbs	97
4.352. Reciprocal verbs	98
4.353. Factitive verbs	98
4.354. Frequentative verbs	100
4.36. Compound verbs	101
4.361. Subordinate composition	101
4.37. Compound tenses	102
4.371. Conditional + auxiliary verb	103
4.372. Imperative + auxiliary verb	103
4.373. Participle-compounds	103
4.374. Gerund-compounds	104
4.4. Adverbs	105

4.41. Pure-relational forms	105
4.42. Special suffixes	105
4.421. Adverbs of manner	105
4.422. Interrogative adverbs	107
4.423. Adverbs of time	107
4.43. Compound adverbs	107
4.431. Coordinate composition	108
4.432. Subordinate composition	108
4.44. Comparison of adverbs	108
 5. Phrase-Structure	109
5.0. Phrase	109
5.01. Coordinate and contrastive phrases	109
5.1. Nominal phrases	112
5.11. Attribute + head	112
5.111. Attribute in the nominative	112
5.112. Possessive phrases	114
5.12. Head + attribute	115
5.2. Adjectival phrases	116
5.21. Attribute + head	116
5.3. Pronominal phrases	117
5.4. Adverbial phrases	117
5.41. Attribute + head	117
5.42. Head + attribute	118
5.5. Postpositional phrases	118
5.6. Verbal complement	118
5.61. Equational complement	118
5.62. Direct object complement	119
5.63. Adverbial complement	119
 6. Clause-Structure	122
6.0. Clause	122
6.1. Full clauses	122
6.11. The predicate	122
6.12. The subject	123
6.121. Agreement between subject and predicate	123
6.122. Equational clauses	123
6.123. Lack of agreement	123
6.124. Compound subjects	124
6.125. Pause ( )	124
6.2. Types of intonation and clause-structure	125
6.21. Declarative clauses	125
6.211. Normal order	125

6.212. Inversion	125
6.213. Negative clauses	126
6.22. Interrogative clauses	126
6.23. Exclamatory clauses	127
6.3. Minor clauses	127
6.31. Fragmentary clauses	127
6.32. Interjectional clauses	127
6.4. Combination of clauses	128
6.41. Coordinate clauses	128
6.411. Without conjunctions	128
6.412. With conjunctions	128
6.42. Subordination	129
6.421. Direct discourse	129
II. TEXTS	131
III. GLOSSARY	193

I. DESCRIPTIVE GRAMMAR

0. INTRODUCTION

0.1. The Tatar (Kazan Tatar or Volga Tatar) language is one of the Turkic languages and belongs to the north-western branch (called also the Kipčak branch)¹ of the Turkic language family. The Tatars call themselves Tatar and their language the Tatar language /tatar tele/.

The Tatar language is spoken by almost 5 million people (to be exact, 4,969,000 people) in the Autonomous Tatar Soviet Republic of the USSR, in many regions along the river Volga, and in many areas of Western Siberia.

There are three main dialects of the Tatar language: 1. the Central dialect which is spoken by almost 1,500,000 people in the Tatar Republic; 2. the Western dialect (or Mišär) which is spoken in the Volga region outside the Tatar Republic, i. e., mainly in the regions (oblast) of Gofkiy, Tambov, Voronež, Ryazan, Penza, Kuybišev, Saratov, and Orenburg; 3. the Eastern dialect which is spoken by 100,000 people in Western Siberia (the Tatars of Baraba, Tomsk, Tyumen, Išim, Yalutorovsk, on the rivers Irtiš, Tobol, Tara, etc.).

Besides, there are several mixed dialects: 1. the Astrakani dialect which is spoken by almost 45,000 people; 2. the Kasimov dialect which is spoken by 5,000 people in the Kasimov district; 3. the Tepter dialect which is spoken by almost 300,000 Tatars in Perm, Glazov, and in the Baškir Autonomous Soviet Republic; and 4. the Ural dialect which is spoken by approximately 110,000 baptized Tatars in the Verxne-Uralskiy (i. e., the Upper Ural) district.

The literary language is based on the Central dialect which serves as the standard language. It uses since 1938 the Cyrillic alphabet. The literary language of the pre-revolutionary period, i. e., prior to 1917, had developed from the written language of the Golden Horde. The latter had developed under a strong Uighuric influence which was superceded, at a later period, by the Čagatay language, i. e., the literary language of Central Asia.

0.2. The Tatar language is well known and there exists an extensive literature on it.

A. Bibliographies

Benzing, J., Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie, Wiesbaden, 1953, p. 105 f.

Loewenthal, R., The Turkic Languages and Literatures of Central Asia, s'Gravenhage, 1957.

Thomsen, K., "Das Kazantatarische und die westsibirischen Dialekte Philologiae Turcicae Fundamenta, Ediderunt Jean Deny, Kaare Grønbech +, Helmut Scheel, Zeki Velidi Togan, Tomus primus, Aquis Mattiacis apud Franciscum Steiner, A. D. MCMLIX, p. 407 f.

B. Grammars

Bálint, G., Kazáni-tatár nyelvtanulmányok I-III, Budapest, 1875-77.

Burghardt, I., Studien zur Grammatik des Kazan-Tatarischen, Marburg, 1948.

Gazizov, R. S., Sopostavitel'naya grammatika tatarskogo i russkogo yazïkov, Kazań, 1959.

Kurbangaliev, M. i Gazizov, R., Opit sistematiceskoy grammatiki tatarskogo yazïka, Kazań, 1931.

Ramazanov, S. häm Xismatullin, X., Tatar tele grammatikası, Fonetika häm morfologiya, Jideellik häm urta mäktäplärneq 5-6nči klassları öčen däreslek, Kazan, 1954.

Ramazanov, S., Xismatullin, X. häm Saykin, S., Tatar tele grammatikası, Fonetika häm morfologiya, Jideellik häm urta mäktäplärneq 5-6nči klassları öčen däreslek, Kazan, 1958.

Xangildin, V. N., Tatar tele grammatikası (Morfologiya buenča očerklar), Kazan, 1954.

_____, Tatar tele grammatikası (Morfologiya häm sintaksis), Kazan, 1959.

Velidi, J., Tatar teleneq grammatikası, Kazan, 1919.

C. Phonology

Bayčura, U. Š., Zvukovoy sostav tatarskogo yazika, čast I, Izdanie Kazanskogo Universiteta, Kazań 1959; č. II, 1960.

Bogorodickiy, V. A., "O kornevom vokalizme i ego izmeneniyax v kazanskotatarskom dialekte", Vestnik Naučnogo Obščestva Tatarovedeniya (abbr. VNOT) 8 (1928), p. 112 f.

—, "Kratkiy očerk fiziologii zvukov reči", Vvedenie v tatarskoe yazikoznanie, Kazań 1953, p. 22 f.

—, "Xarakteristika zvukovogo sostava v kazanskom govore tatarskogo yazika v sootnošenii s zvukovoy sistemoy russkogo yazika", ibid., p. 38 f.

—, "Fonetika, Tatarskaya orfografiya na russkoy osnove v ee istorii", ibid., p. 73 f.

—, "Sravnitelnyi očerk tatarskogo vokalizma i konsonantizma", ibid., p. 82 f.

—, "Zakoni singarmonizma v tyurkskix yazikax", ibid., p. 117 f.

Isxakov, F. G., "Ob otdeľnix fonemax tatarskogo yazika", Issledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskix yazikov, Čast pervaya, Fonetika, Moskva, 1955, p. 217 f.

—, "Običaya xarakteristika tyurkskogo vokalizma", ibid., p. 53 f.

—, "Zakoni slovesnogo udareniya v tatarskom yazike", ibid., p. 329 f.

Isxakov, F. G. i Paimbax, A. A., "Beglie glasnie v tatarskom i nekotorix drugix tyurkskix yazikax", ibid., p. 208 f.

Kraelitz-Greifenhurst, Fr. von, "Studien zur Lautlehre der kazan-tatarischen Sprache", Archiv Orientální 2 (1930), p. 443 f.

Polivanov, E. D., Fonetičeskie osobennosti kasimovskogo dialekta, Moskva, 1923.

Šaraf, G. A., "Palyatogramml zvukov tatarskogo yazika sravnitelno s russkimi", VNOT 7 (1927), p. 65 f.

Šaraf, G. A., "Sonornaya dĺitelnost' tatarskix glasnix", VNOT 8 (1928), p. 180 f.

Weil, G. H., Tatarische Texte, Nach den in der Lautabteilung der Staatsbibliothek befindlichen Originalplatten herausgegeben, übersetzt und erklärt, Berlin, 1930.

D. Dictionaries

Katanov, N., Tatarsko-russkiy slovar', Orenburg, 1912.

Korbangaliev, M. i Gimadiev, M., Russko-tatarskiy slovar', Kazan, 1941.

Kurbangaliev, M., Gazizov, R. i Kuleev, I., Tatarsko-russkiy slovar', Kazan, 1927; second edition: Kazan, 1931.

Nogaybek, G., Amirxan, F. i dr., Russko-tatarskiy slovar', Pod redakciei M. Kurbangalieva, M. Fazullina i dr., Kazan, 1938.

Ostromov, N., Tatarsko-russkiy slovar', Kazan, 1892.

Rusča-tatarča awil xujaligi terminnari süzlege, Kazan, 1939.

Tatarsko-russkiy slovar', Soderžit okolo 20,000 slov, Kazanskiy Filial Akademii Nauk SSSR, Institut Yazika, Literaturi i Istorii, Kazan, 1950.

Validov, Z., Polniy tolkoviy slovar' tatarskogo yazika, Kazan, 1927.

Voskresenskiy, L., Russko-tatarskiy slovar', S predisloviem o proiznošenii i etimologičeskix izměneniyax tatarskix slov, Kazan, 1894.

E. Works on various subjects

Axmarov, G. A., "O yazikě i narodnosti mišarey", Izvestiya Obščestva Arxeologii i Etnografii 19 (1903), p. 91 f.

Baskakov, N. A., Tyurkskie yazlki, Moskva, 1960.

Bogorodickiy, V. A., Étudii po tatarskomu yazikoznaniyu, Kazan, 1933.

Bogorodickiy, V. A., "Morfologiya. Vstupiteľné zamečaniya: Osnovniye morfoložeskie processy v yazyke; O častyax reči", Vvedenie v tatarskoe yazykoznanie, Kazan, 1953, p. 133 f.

_____, "Imya suščestviteľnoe: Sklonenie (prostoe i prityaža-teľnoe) i sravniteľnyi očerk padežniy okončaniy tatarskogo yazyka", ibid., p. 143 f.

_____, "Sravniteľnyi obzor ličniy mestoimeniy", ibid., p. 165 f.

Brynjovskiy, M., Orts- und Zeitbestimmungen im Wolga-Tatarischen, Marburg, 1948.

Halasi Kun, T., "Monuments de la langue tatare de Kazan", Analecta Orientalia Memoriae A. Csoma de Körös dedicata, Budapest, 1947, p. 138 f.

Katanov, N., Materiali k izučeniyu kazansko-tatarskago narěčiya I-II, Kazan, 1898.

Malov, S. E., "Iz poždki k mišaryam, O narěčii mišarey čistopol'skago užda", Suppl. to Učenija Zapiski Kazanskogo Universiteta 71:4 (1904).

Pelissier, R., "Mischär-tatarische Sprachproben, gesammelt im Nordosten des Bezirks Tjernikov des Gouvernements Tambov", Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften, n°18 (1918).

Notes

1. Kipčak or Kuman (Polovetsian) still spoken in the XIV century A. D. is the oldest representative of this branch which can be subdivided into three subdivisions: 1. Kuman (now extinct), Karaim, Kumik, Karačay-Balkar, and Crimean Tatar; 2. Volga Tatar and Baškir; 3. Nogay, Kara-Kalpak, and Kazax.

1. PHONOLOGY

1.1. Tatar has the following phonemes: /i, e, ə, ʊ, ɔ, ɪ, ə, u, o; p, t, k, b, d, g, m, n, ɳ, f, s, z, ɿ, ɿ, x, ɿ, ɿ, r, l, ɿ, ɿ, h, y, w/ and, in Russian loan words /v, c/.

1.2. The Vowel Phonemes

The phonemic transcription is given here and elsewhere in slant lines //; the phonetic transcription used in Turkic linguistics is within square brackets [ ].

For reasons which will become obvious infra, the division into front and back vowel phonemes is of particular importance, although all allophones of front vowel phonemes are not front but some of them are centralized.

The vowel phonemes are, further, classified into high, mid (to be exact, mid-high), and low; in unrounded and rounded.

The original Tatar vowel phonemes display the following oppositions:

- 1°. Front versus back: /i, e, ə, ʊ, ɔ/ versus /u, ɪ, ə, o/;
- 2°. High versus mid ^{high} versus low: /i, ʊ, u/ versus /e, ə, ɪ, ɔ/ versus /ə, a/;
- 3°. Unrounded versus rounded: /i, e, ə, ɪ, ə, a/ versus /ʊ, ɔ, u, o/.

The opposition of fully articulated vowels to reduced vowels which is found in many grammars by native authors is non-phonemic because all mid (to be exact, mid-high) vowel phonemes, i. e., /e, ə, ɪ, ɔ/ are reduced. The reduced character of these vowels is a general feature of all mid (mid-high) vowel phonemes.

The interrelationships of the original Tatar vowel phonemes can be represented in the table on the following page.

The asymmetry of the vowel-phoneme system manifests itself in that there is no back unrounded correlate for the front unrounded phoneme /i/. There are also fewer rounded vowel phonemes than there are unrounded.

Front		Back		
	Unrounded	Rounded	Unrounded	Rounded
High	/i/	/ü/		/u/
Mid	/e/	/ø/	/ɛ/	/ø/
Low	/a/		/ɑ/	

A characteristic feature shared by all vowel phonemes is that the vowels in word-initial position have, to use a term borrowed from native grammarians, a "hard incursion", i. e., a hamzah, a glottal catch or a glottal stop [?] which is, however, non-phonemic and, therefore, unmarked: /at/ [?at] "horse". The vowel phonemes /i, ü, u/ do not occur, in native words, in final position and in all non-first syllables. The vowel [i] is therefore an allophone of /əy/. Likewise, [ü] and [u] in the same positions are allophones of /əw/ and /ɪw/ respectively.

1.21. The vowel phonemes are:

/i/ [i] high, front, unrounded, close, less tense than German [i], rather close to English ea in heat: /min/ "I"; /sin/ "thou".

/e/ [ə] mid (mid-high), front, centralized, lax, acoustically resembling the Engl. unaccented e in a syllable preceding an accented syllable, e. g., Engl. select: /eš/ [əš] "work"; /tel/ [t'əl] "tongue, language".

/a/ [ə] low, front, unrounded, acoustically resembling Engl. ai in hair: /här/ "every, each"; /häm/ "and"; /täkä/ "buck".

/u/ [u] high, front, centralized, rounded, acoustically resembling Swedish and Norwegian u in hus "house": /süz/ [suuz] "word"; /kül/ [k'ul] "lake".

/ø/ [ø] between mid (mid-high) wide-round and high-front wide-round, centralized; lax, reduced, somewhat resembling Engl. unaccented e before r, e. g., baker: /tön/ [t'øn] "night"; /kön/ [k'øn] "day".

/i/ [ə] mid (mid-high), back, wide, lax, greatly reduced, the back correlate of /e/; acoustically resembles the Russian и /ɪ/ but differs from the latter in that

it is a mid (mid-high) and back vowel, whereas Russian /i/ is a centralized unrounded vowel and higher than Tatar /i/; being greatly reduced, /i/ sounds like Russian a or o in a syllable following an accented syllable, e. g., like in Russ. /xolod/ [xół'et] "cold": /'im/ [?əm] "gesture"; /'iñs/ [?əñs] "needle of a pine".

/a/ [a] low, back, wide; occurs in non-first syllables, resembles Engl. a in father: /yuldaš/ [yułdaš] "comrade"; /urman/ [?urman] "forest";
 [ə] low, back, wide, slightly rounded; occurs in the first syllable, somewhat resembling Engl. a in all: /at/ [?ət'] "horse"; /ata/ [?ət'a] "father".

/u/ [u] high, back, close, more or less identical with Engl. oo in book: /ul/ [?ul] "he"; /kul/ [quł] "arm".

/o/ [ø] mid (mid-high), wide, rounded, greatly reduced; the position of the tongue is the same when articulating /i/ but the position of the lips is that when articulating /u/: /toz/ [t'øz] "salt".

1.3. The Consonant Phonemes

/p/ [p'] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, bilabial pressure stop identical with Engl. p in pin, put; occurs in all positions: /pičak/ [p'čaq] "knife"; /apa/ [?áp'a] "elder sister, aunt"; /kitap/ [k'it'ap] "book".

/t/ [t'] voiceless, fortis, slightly aspirated, denti-alveolar, simple stop similar to Spanish and Russian [t] which is, however, unaspirated; occurs in all positions: /taw/ [t'åw] "mountain"; /ata/ [?ət'a] "father"; /at/ [?ət'] "horse".

/k/ [k'] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, velar, simple pressure stop, more or less identical with Engl. [k] in cool; occurs in all positions in words of front vowels, but in loan words it may also occur in words of back vowels: /keläm/ [k'əläm] "rug"; /külmäk/ [k'ulmäk] "shirt"; /kük/ [k'urk'] "blue"; /kem/ [k'əm] "who"; /kitap/ [k'it'ap'] "book";

[q] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, postvelar, simple pressure stop which is identical with Arabic

[q]: occurs in original Tatar words only in the vicinity of back vowels, but in loan words it may be heard before or between front vowels: /kar/ [qär] "snow"; /koš/ [qoš] "bird"; /ak/ [ʔaq] "white"; /täkdim/ [t'äqdım] "suggestion".

/b/ [b] voiced, lenis, unaspirated, bilabial, simple stop whose articulation is rather weak due to the fact that the lips do not produce a complete closure, the result being that /b/, in fast speech, makes the acoustic impression of a bilabial fricative; it does not occur in syllable or word-final position: /bar/ "is"; /bala/ "child"; /xäbär/ [xäbär] "news".

/d/ [d] voiced, lenis, unaspirated, dento-alveolar, simple stop identical with the Russian [d], differing from the latter, however, in that the Tatar [d] has a weaker articulation, the closure being less complete; occurs initially and medially in intervocalic position and after /m, n, ŋ, r, l/: /dürt/ [dwurt] "four"; /dala/ [dåla] "steppe, prairie"; /yoldız/ [yoldız] "star"; /kayda/ [qayıda] "where"; /idel/ [ʔidel] "river Volga".

/g/ [g] voiced, unaspirated, velar, simple pressure stop, more or less identical with Engl. g in goose; occurs only in words of front vowels: /göl/ [göl] "rose"; /bilge/ [bilgə] "sign"; /tigez/ [t'igez] "even, smooth"; /sigez/ [sigəz] "eight"; /sezgä/ [səzgä] "to you"; [G] (also [g, ɣ, ġ]) voiced, optionally aspirated, postvelar simple pressure stop, identical with [G] in Arabic (=[g] in the transcription used in Arabic studies); occurs in original Tatar words only in such of back vowels, but in Arabic and Persian loan words it occurs also with front vowels: /tugız/ [t'ugız] "nine"; /agım/ [ʔağım] "current, stream"; /balaga/ [balaGa] "to the child"; /kägäz/ [k'äGäz] "paper"; /gilem/ [Gilem] "science"; .

[ɣ] voiced, postvelar fricative, as another optional allophone in the same positions as [G] or [g], mostly in intervocalic position: /balaga/ [balaɣa] "to the child"; /kägäz/ [k'äɣäz] "paper".

/m/ [m] voiced bilabial nasal, identical with Engl. m in man; occurs in all positions: /min/ "I"; /kämiz/ [qäməz] "kumiss, fermented mare milk"; /yomšak/ [yomšaq] "soft"; /häm/ "and".

/n/ [n] voiced denti-alveolar nasal, identical with the Russian [n] in [nos] "nose"; occurs in all positions including that before a velar consonant: /nur/ "ray, beam, light"; /kön/ [k'öñ] "day"; /kunak/ [qunaq] "friend"; /sandıwgač/ [sänduGač] "nightingale"; /köngä/ [k'öngä] "to the day".

/ŋ/ [ŋ] voiced velar nasal, identical with Engl. ng in song; occurs only in syllable- and word-final and inter-vocalic position: /aŋ/ "intellect"; /kiŋ/ "wide"; /yaga/ [yåŋa] "new".

/f/ [f] voiceless dentilabial fricative, identical with Engl. [f]: /fel/ [fəl] "elephant"; /fayda/ [fåyda] "usefulness, use"; /yefäk/ [yefäk'] "silk"; /yafrak/ [yåfråq] "leaf"; /kerfek/ [k'ərfæk'] "eye-lashes"; /xäref/ [xåref] "letter (of the alphabet)".

/v/ [v] voiced dentilabial fricative identical with Engl. [v]; occurs only in Russian loan words in the speech of educated people and is commonly replaced by [w], i. e., a bilabial "semi-vowel": /val/ [vål] "rampart", cf. /wal/ [wål] "be broken".

/s/ [s] voiceless alveolar fricative identical with Engl. s in sun: /sin/ "thou"; /isem/ [?isəm] "name, noun"; /beläsez/ [belåsəz] "you know"; /kiska/ [qêsqä] "short".

/z/ [z] voiced alveolar fricative identical with Engl. z in organize; occurs in all positions and remains voiced in final position: /zur/ "big"; /az/ [?åz] "little, not much"; /awiz/ [?åwəz] "mouth".

/š/ [š] voiceless alveopalatal fricative, identical with Engl. sh: /šul/ "that"; /eš/ [?əš] "work"; /yašasın/ [yåšasän] "long live".

/ž/ [ž] voiced alveopalatal fricative identical with Engl. s in pleasure: /aždaha/ [?åždaha] "dragon"; /ižgirıw/ [?åžGåřü] "to hiss".

/x/ [x] voiceless velar fricative, more or less identical with German ch in noch, Scotch ch in loch, or Russian х in xata "hut"; /xatın/ "woman"; /xalik/ "people".

/c/ [č] (=č) voiceless alveolar affricate, palatalized, its stop element being weak due to incomplete closure, often appearing as [š], i. e., a palatalized alveolar fricative; occurs only in loan words from or through Russian: /cirk/ [čirk'] or [širk'] "circus".

/č/ [č] voiceless alveopalatal affricate, greatly palatalized, the stop element of which is very weak due to incomplete closure or lacking completely so that it is represented by the allophone [š], i. e., a palatalized voiceless alveopalatal fricative: /čč/ [čč] or [šš] "three"; /uč/ [uč] or [uš] "palm of the hand"; /čin/ [čin] or [šin] "truth".

/j/ [j] (or [ž]) voiced alveopalatal, greatly palatalized affricate, its stop element being very weak or lacking completely so that this phoneme is often represented by the allophone [ž], i. e., a palatalized voiced fricative: /jir/ [jir] or [žir] "earth"; /jil/ [jil] or [žil] "wind"; /xuja/ [xuja] or [xuža] "boss, landlord"; /taj/ [taj] or [taž] "crown".

/r/ [r] dental trill identical with Italian or Russian [r]: /bar/ "is"; /ber/ "one".

/l/ [l] voiced light dental lateral, more or less identical with German l in Leben; occurs only in the vicinity of front vowels: /tel/ [tel] "tongue, language"; [l] voiced velarized (dark) dental lateral, more or less identical with Russian [l] in palka "stick": /yul/ [yul] "road"; occurs only in the vicinity of back vowels.

/ʔ/ [ʔ] laryngeal (glottal) stop identical with the Arabic 'ayn; has a phonemic value only in medial position, namely in intervocalic position, between two vowels, or between a consonant and a vowel;¹ occurs only in Arabic loan words: /täʔemin/ [täʔämin] "supply"; /täʔesir/ [täʔäsir] "influence".

/h/ [h] voiceless laryngeal fricative, very often a simple aspiration in syllable-initial position: /häm/ "and"; /här/ "each".

/y/ [y] alveopalatal "semi-vowel" identical with Engl. y in yard; occurs in all positions except that between a consonant and a vowel: /yul/ "road"; /koyırıkk/ [qøyərəq] "tail"; /uyat/ [uyat] "awaken" (tr.); /ay/ [ay] "moon".

/w/ [w] bilabial "semi-vowel" identical with Engl. [w]: /wakit/ [waqət] "time"; /taw/ [taw] "mountain"; /awıl/ [awıl] "village".

1.4. Juncture

Open juncture is the interruption of breath-stream after a phoneme. Close juncture is the absence of interruption of the breath-stream between two phonemes.

1.41. Compound juncture

In words compounded of two independent words, the juncture between the latter is close before a consonant, and open before a vowel. The stress is not renewed on the otherwise stressed syllable of the second component of the compound. The compound juncture is marked as /-/: /ak-koš/ "swan"; /saban-tuy/ "spring festival".

1.42. Stress

Tatar has an expiratorial stress.

The stress rests, with the exceptions listed below, on the last syllable of a word. When a word is inflected and suffixes are added, the stress shifts upon the latter. Of several suffixes the last one takes the stress: /át/ "horse" - /atká/ "to the horse" - /atlár/ "horses" - /atlargá/ "to the horses" - /atlarím/ "my horses" - /atlaríbíz/ "our horses" - /atlaríbüzgá/ "to our horses".

The exceptions are:

1°. The second-person imperative forms of the verb which have the stress on the first syllable: /útir/ "sit down!"; /útirígiz/ "sit down!" (plur.); /yázištírgala/ "write from time to time!"²

2°. The predicative suffixes on nouns and personal endings on verbal forms do not take the stress. In such cases the syllable preceding that of the suffix takes the stress: /min ukiwčímín/ "I am a pupil"; /bez ukiwčíbíz/ "we are pupils"; /yazgánmín/ "I have written"; /yazármin/ "I shall write"; /yazársig/ "thou shalt write".

3°. The plural suffix /-lár, -nár/ is unstressed in the present tense.³ In the present tense the preceding syllable of the verb is stressed: /yazálar/ "they write".

4°. The suffix /-má-/ of the negative verb stem is unstressed. The stress falls on the preceding syllable: /bárma/ "do not go!"; /bármäsün/ "he must not go!"; /bármadígiz/ "you did not go"; /bármasalar/ "if they do not go".⁴

5°. Postpositions and postpositional particles have no stress: /éš-öčen/ "for the sake of work"; /baltá-belän/ "with the ax"; /urmán-yanında/ "by the forest"; /át-ta/ "the horse also, the horse too".

6°. Prepositional particles used with adjectives, adverbs, and verbs take the stress upon themselves, the succeeding word becoming an enclitic: /bík-yaxši/ "very good"; /típ-tígez/ "absolutely even"; /bík-ukígan/ "well-read".

7°. In compound words the first component has the stress, whereas the second component is enclitically added to the first component. In official spelling such words are written together and without hyphen: /xatín-kíz/ "women, woman-folk" (lit.: "woman-girl"); /andá-monda/ "here and there"; /kón-čigíš/ "east" (lit.: "sun-rise"); /ún-ber/ "eleven" (lit.: "ten-one"); /tón-yak/ "north" (lit.: "night-side"); /ák-koš/ "swan" (lit.: "whitebird"), cf. however /ák kóš/ "white bird" (i. e., any white bird); /áš-yawlik/ "table cloth" (lit.: "food cloth"); /táš-baka/ "turtle" (lit.: "stone frog"); /bíl-baw/ "girdle, belt" (lit.: "waist rope"); /kúl-baš/ "shoulder" (lit.: "arm head"); /éš-baškaríwčí/ "clerk, executive" (lit.: "work executive").

8°. In loan words borrowed from or through Russian the stress remains on the accented syllable of the original word.

1.5. Morphophonemic Alternations

1.51. Vocalic harmony

The vocalic harmony manifests itself in that in one word (here only native Tatar words are meant), unless it is a native word-compound, either only front vowels or only back vowels may occur. This means that in original simple words of Turkic origin either only /i, e, á, ü, ö/ or only /u, i, o, a/ may occur.

The vowels /ö/ and /o/ do not occur in non-first syllables in original Tatar words.

The rules of vocalic harmony in original Turkic words can be represented in the following table:

First syllable	Following syllables
/i, e, á, ü, ö/	/e, á/
/í, a, u, o/	/í, a/

This means that after a syllable containing any one of the vowel phonemes /i, e, á, ü, ö/ only one of the phonemes /e, á/ may

occur in the succeeding syllables. Likewise, after any one of the vowel phonemes /i, a, u, o/ only /i, a/ may occur.

This rule is important, because all grammatical endings, suffixes are subject to it, and this applies also to loan words.

All suffixes occur in two forms, namely, 1°. in a front-vocalic form (i. e., a front-vocalic allomorph) and 2°. in a back-vocalic form (a back-vocalic allomorph). Back-vocalic words take back-vocalic variants (allomorphs) and words of front vowels take front-vocalic variants (allomorphs) of suffixes. Thus, the suffix of the plurality (plural suffix) is /-lär/ on stems of front vowels, and /-lar/ on stems of back vowels: /küllär/ "lakes"; /körtlär/ "snow-drifts"; /kullar/ "arms"; /kortlar/ "worms".

Likewise, suffixes with the vowel /e/ on front-vocalic stems have the back vowel /i/ on stems of back vowels.

In other words, there are two kinds of suffixes: with the archiphoneme /Ä/ and with the archiphoneme /E/.*

Prefix-vowel: Front-vocalic allomorph: Back-vocalic allomorph:

/Ä/	/ä/	/a/
/E/	/e/	/i/

Examples:

Prefix:	Front-vocalic allomorph:	Back-vocalic allomorph:
/-Är/	/öylär/ "houses"	/atlar/ "horses"
/-E/	/küze/ "his eye"	/atü/ "his horse"

In compound words the suffix vowels comply with the vowels of the second component of the compound: /biş-yillik/ "five-year plan" - /biş-yilliktan/ "from the five-year plan"; /biş-yilliklar/ "five-year plans".

In loan words the vowel of the suffix depends on the vowel of the last syllable of the word in question: /telefon/ "telephone" - /telefönnar/ "telephones"; /revelüceyä/ "revolution" - /revelüceyälär/ "revolutions".

Stems ending in orthography in Ъ (soft sign) take suffixes with front vowels: табигатъ /tabigat/ "nature, character" - табигатель /tabigatle/ "of nature, of character, possessing the character".

1.52. Vowel alternations

1.521. Alternations /e, ɨ/ with /Zero/

The mid (mid-high) vowel phonemes /e, ɨ/ in the second syllable of two-syllable stems, the first syllable of which is open and the second syllable is closed (i. e., stems of the type of /borin/ "nose") alternate in the colloquial language with /Zero/ in the cases listed below. This is, however, not reflected in orthography which always retains the vowels e, ɨ.

1°. In nouns when possessive suffixes are added: /xäref/ "letter (of the alphabet)" - /xärfə/ "his letter"; /isem/ "name" - /isme/ "his name"; /iren/ "lip" - /irnem/ "my lip"; /borin/ "nose" - /borni/ "his nose"; /awlə/ "mouth" - /awzi/ "his mouth"; /korit/ "worm" - /kortip/ "thy worm".

2°. In numeral adjectives when the suffix of ordinal numerals is added: /sigez/ "eight" - /sigzenčə/ "eighth"; /tugiz/ "nine" - /tugzinci/ "ninth".

3°. In verb-stems before suffixes which consist of a vowel or have a vowel on their onset: /selek/ "wave!" - /selkew/ "to wave"; /balik/ "shine, beam!" - /balkiw/ "to shine, to beam"; /kurik/ "be afraid!" - /kurka/ "he is afraid" - /kurkak/ "coward".

1.522. Alternations of low and mid vowel phonemes

1°. The stem-final /a/ [a] + /y/ of suffixes of certain verb-forms alternates with /ɨ/. The combination /iy/ is realized as [iy] or [ɨ]: /yasa/ "do, make!" + /-y/ (present tense) results in /yasiy/ [yasi] "he does, he makes" (cf. also /yaslym/ [yaslym] "I do"; /yaslysəŋ/ [yaslysəŋ] "thou doest"; /yasiybız/ [yaslybəz] "you do".

2°. Likewise, the stem-final /ä/ [ä] + /y/ of the same suffixes alternates with /e/ [a]. The combination /ey/ is realized as [iy] or [i]: /eşlä/ "work!" + /y/ results in /eşley/ [əşliy] or [əşli] "he works" (cf. also /eşleym/ [əşlim] "I work"; /eşleybez/ [əşlibəz] "we work", etc.).

3°. The stem-final /i/ + /w/ of certain suffixes results in [ü] or [uw]: /ukı/ "read!" + /-w/ results in /ukiw/ [ukü] or [ukuw] "reading".

4°. Likewise, the stem-final /e/ [a] + /w/ results in [ü] or [uw]: /beyye/ + /-w/ results in [biyü] or [biyw] "the dancing, to dance".

1.53. Internal sandhi

1.531. The stem-final voiceless stops /p/ and /k/ become voiced when a suffix having a vowel at its onset is added to the stem: /suk/ "beat!" + /-a/ results in /suga/ "he beats"; /tap/ "find" + /-a/ results in /taba/ "he finds"; /ayak/ "foot" + /-i/ results in /ayagi/ "his foot"; /kitap/ "book" + /-i/ results in /kitabi/ "his book".

This rule does not apply, however, to the voiceless stops in stems with /e, i/ alternating with /Zero/ (vide 1.521): /selek/ "wave!" + /-ew/ results in /selkew/ "to wave"; /kurik/ "be afraid!" + /-iw/ results in /kurikiw/ "to be afraid".

The absence of voicing in cases like /selkew/ is due to the fact that, after the disappearance of the mid (mid-high) vowel of the second syllable, a consonant-cluster appears in stem-final position.

1.532. The nature of the suffix-initial consonant is determined, in certain cases, by the stem-final consonant.

1°. A voiceless stem-final consonant requires a voiceless suffix-initial consonant. Therefore, many suffixes appear as two allomorphs: the one has a voiced consonant at its onset, the other has a voiceless consonant. Stems ending in vowels, semi-vowels, and in voiced consonants (such as /m, n, ŋ, v, z, r, l/) take suffixes with initial /d/ and /g/. Stems ending in voiceless consonants (such as /p, t, k, š, č/) take suffixes with /t/ and /k/ respectively. As examples may serve the suffixes /-dÄ/ and /-gÄ/:

/awil/ "village"	/wakit/ "time"
/awilga/ "to the village"	/wakitka/ "to the time"
/awilda/ "in the village"	/wakitta/ "in the time"

2°. A stem-final nasal, i.e., /m, n, ŋ/ assimilates the suffix-initial /l/ in the plural-suffix /-lÄr/ and the suffix-initial /d/ in the pure-relational suffix /-dÄn/:

/awil/ "village"	/uram/ "street"
/awillar/ "villages"	/uramnar/ "streets"
/awildan/ "from the village"	/uramnan/ "from the street"

3°. The stem-final voiced fricative /z/ becomes unvoiced before /s/ or /č/, i.e., /zs/ > [ss], /zč/ > [sč]: /yaz/ "spring" +

/-siz/ "without" results in [yassız] "springless"; /yaz/ "spring" + /-ča/ "like" results in [yasča] "in a spring-like manner".

This assimilation is not reflected, however, in the official orthography.

4°. The stem-final /n/ is assimilated, in colloquial language, by the following /p, b, m/ and becomes /m/: /min/ "I" + /-mE/ results in /mimme/ "me?"; /un/ "ten" + /biš/ "five" results in /um-biš/ "fifteen"; /un/ "ten" + /pot/ "pud, a Russian weight = 40 pounds" results in /um-pot/ "ten puds".

This assimilation is not reflected either in the official orthography.

5°. The stem-final /n/ may become optionally a velar [ŋ] before /k/ or /g/: /yan/ "burn!" + /-gan/ results in /yangan/ "one who has burnt".

This assimilation is not reflected either in the official orthography.

1.6. Orthographical Representation of the Phonemes

The Tatar alphabet is based on the Russian (Cyrillic) alphabet. The letters are given here in the official alphabetical order. The transcription is given in Italics. The phonemic transcription is given in slant lines //.

Letter	Transliteration	Phonemic transcription	Examples and explanations
А а	a	/a/	ат <u>at</u> /at/ "horse"
Б б	b	/b/	бар <u>bar</u> /bar/ "is"
В в	v	/w/	вакыт <u>vakit</u> /wakit/ "time"
Г г	g	/g/	гәрәбә <u>gäräbä</u> /gäräbä/ "amber"
Д д	d	/d/	дала <u>dala</u> /dala/ "steppe"

E e	e	/ye/	1°. In front-vocalic words, in word-initial position or following a vowel in the middle of a word: <u>erepme</u> <u>egerme</u> /yegerme/ "twenty"; <u>биек</u> <u>biiek</u> /biyek/ "high".
		/ȳ/	2°. In back-vocalic words, in word-initial position or following a vowel in the middle of a word: <u>epak</u> <u>erak</u> /ȳtrak/ "far, distant"; <u>каен</u> <u>kaen</u> /kaȳin/ "birch".
		/e/	3°. After a consonant in front-vocalic words: <u>кеме</u> <u>keše</u> /keše/ "person".
E ē	ē	/yo/	1°. In initial position in words borrowed from Russian: <u>ёлка</u> <u>ëlka</u> /yolka/ "Christmas tree".
		/o/	2°. After a consonant in words borrowed from Russian, the preceding consonant being palatalized: <u>самолёт</u> <u>samolët</u> /samolot/ "airplane".
Ж ж	ž	/ž/	аждара <u>aždaha</u> /aždaha/ "dragon"; <u>жулап</u> <u>žulap</u> /žulap/ "gutter".
З з	z	/z/	залим <u>zalim</u> /zalim/ "tyrant"; аз <u>az</u> /az/ "little, few"; <u>казан</u> <u>kazan</u> /kazan/ "cauldron".
И и	i	/i/	1°. In the first syllable: ит <u>it</u> /it/ "meat"; <u>кил</u> <u>kil</u> /kil/ "come!"
		/ey/	2°. In non-first syllables and in final position /ey/: <u>эти</u> <u>ätəy</u> /ätəy/ [ätəy] "father".
Й й	y	/y/	Renders /y/ before /ö/ and /o/ and in syllable- or word-final position after any vowel: <u>йомшак</u> <u>yomšak</u> /yomšak/ "soft"; <u>йез</u> <u>yöz</u> /yöz/ "hundred"; <u>ай</u> <u>ay</u> /ay/ "moon, month".
К к	k	/k/	кем <u>kem</u> /kem/ "who"; <u>кар</u> <u>kar</u> /kar/ "snow"; <u>ак</u> <u>ak</u> /ak/ "white".
Л л	l	/l/	лекин <u>läkin</u> /läkin/ "but, however"; <u>ул</u> <u>ul</u> /ul/ "he".
М м	m	/m/	матур <u>matur</u> "pretty, beautiful"; <u>урام</u> <u>uram</u> /uram/ "street".

Н н	<u>н</u>	/n/	нур <u>nur</u> /nur/ "ray, beam"; миң <u>min</u> /min/ "I"; канат <u>kanat</u> /kanat/ "wing".
О о	<u>о</u>	/o/	озын <u>ozin</u> /ozin/ "long"; тоz <u>toz</u> /toz/ "salt".
П п	<u>п</u>	/p/	пычак <u>pichak</u> /pichak/ "knife"; ана <u>apa</u> "elder sister, aunt"; китап <u>kitap</u> /kitap/ "book".
Р р	<u>р</u>	/r/	бер <u>ber</u> /ber/ "one".
С с	<u>с</u>	/s/	син <u>sin</u> /sin/ "thou".
Т т	<u>т</u>	/t/	тоz <u>toz</u> /toz/ "salt"; ат <u>at</u> /at/ "horse".
Ү ү	<u>ү</u>	/u/	1°. The vowel /u/: ут <u>ut</u> /ut/ "fire"; түй <u>tuy</u> /tuy/ "be satiated!" /w/ 2°. The bilabial "semi-vowel" /w/ in syllable- and word-final position in back- vocalic words: таy <u>tau</u> /taw/ "mountain". 3°. In final position and in non-first syllables: укү <u>ukiw</u> /uk'ü/ or /uk'uw/ "reading".
Ф ф	<u>f</u>	/f/	файда <u>fayda</u> /fayda/ "usefulness".
Х х	<u>х</u>	/x/	хатын <u>xatin</u> /xatin/ "woman".
Ц ц	<u>с</u>	/c/	цирк <u>cirk</u> /cirk/ "circus".
Ч ч	<u>č</u>	/č/	чиләк <u>čiläk</u> /čiläk/ "bucket"; кичә <u>kičä</u> /kičä/ "yesterday"; кич <u>kič</u> /kič/ "evening".
Ш ш	<u>š</u>	/š/	шул <u>šul</u> /šul/ "this"; аш <u>aš</u> /aš/ "food".
Щ щ	<u>šč</u>	/šč/	The cluster /šč/ which occurs only in words borrowed from Russian: щи <u>šči</u> /šči/ "cabbage soup".
ъ	'	-	1°. According to the rules of Russian orthography, ' is written in order to in- dicate that the preceding consonant closes a syllable, is not palatalized, and does not form, together with the immediately following е, ю, я a syllable. Without ' the combinations ля, ле, лю would rep- resent the syllables /la, le, lu/ respectively.

With Ъ written after Й, the combination ЙЪЯ represents /lyə/, the combination ЙЪЮ represents /lyu/, and the combination ЙЪЕ represents /lye/: кульязма kul'yazma /kul-yazma/ "manuscript"; съездъ s'ezd' /syezd/ "congress"; алъяпкыч al'yapkič /al-yapkič/ "apron".

2°. After К and Г, in loan words, indicates the postvelar articulation of /k/ and /g/ respectively: КЪ represents q and ГЪ represents G. This is practised in front-vocalic words of Arabic origin: мәгънә mäg'nä /mägnä/ [mäGnä] "meaning, significance"; игътибар ig'tibar /igtibar/ [iGtibar] "attention"; текъдим täk'dim /täkdim/ [täqdim] "suggestion, recommendation".

Ь

1°. Denotes in Russian loan words, after a consonant and before Е, И, Ю, Я (i. e., between a consonant and Е, И, Ю, Я), the palatalization of the consonant concerned and indicates that the latter does not form a syllable together with what is rendered by Е, И, Ю, Я respectively but closes the preceding syllable: сем'я sem'ya "family". Without Ъ, i. e., семя reads [semja] "seed".

2°. Indicates in Russian loan words, in word- or syllable-final position the palatalization of the preceding consonant: альбом aíbom "album"; автомобиль avtornobil "automobile".

3°. In native Tatar words and words of Arabic origin it indicates the front-vocalic nature of the word concerned. Although the vowels of such a word may be back vowels, the word takes front-vocalic allomorphs of suffixes. It also indicates that the ambivalent letter (e. g., Ю, Я) renders a front vowel in the word concerned: мәкаль mäkal' "proverb" - мәкальлер mäkal'lär "proverbs"; шигырь

šigif "poem, verse" - шыгырълер šigiflär "poems, verses"; табигат tabigat "nature, character" - табигатъкә tabigatkä "to the nature, to the character"; ямъ yäm / yäm / "beauty"; юнъ yün / yün / "cheap, inexpensive".

4°. In native front-vocalic words, between a consonant and е, ё, и, ю, я serves to indicate that the consonant does not form a syllable with what is rendered by е, ё, и, ю, я respectively. In other words, its function is that of Ъ under 1°. (in back-vocalic words Ъ, in front-vocalic words Ү): альяпкычalyapkič /al-yapkič/ "apron" (but төньякtönyak /tön-yak/ "north"); бишъеллыкbiš'ellik /biš-yillik/ "five-year plan". Without Ъ, i. e., төньяк would be read as [tənäq] and бишъеллык would be read as [bišelläk].

И Ы	<u>ı</u>	/i/	<u>ылымс</u> /ilis/ [əlɪs] "needle of a pine".
Ә Ә	<u>è</u>	/e/	1°. In word-initial position in original Tatar words it represents the vowel phoneme /e/ [ə]: <u>әш</u> <u>ëš</u> /eš/ "work"; <u>әз</u> <u>ëz</u> /ez/ "trace".
		/?e/	2°. In medial position, after a vowel, it renders the syllable /?e/ in Arabic words: <u>тәэмін</u> <u>täémin</u> /tä?emin/ "supply"; <u>тәэсир</u> <u>täèsir</u> /tä?esir/ "influence, impact".
Ю Ю	<u>yu</u>	/yu/	1°. The syllable /yu/ in back-vocalic words: <u>юлдаш</u> <u>yuldaš</u> /yuldaš/ "comrade". The absence of Ү at the end of a monosyllabic word indicates that the vowel is /u/: <u>юл</u> /yul/ "road"; <u>юк</u> /yuk/ "not".
		/yü/	2°. The syllable /yü/ in front-vocalic words: <u>юкә</u> <u>yükä</u> /yükä/ "linden"; <u>юналеш</u> <u>yunälëš</u> /yünälëš/ "direction, course". A final Ү in monosyllabic words indicates that the vowel is /ü/: юнъ <u>yün</u> /yün/ "cheap, inexpensive".

Я я	я	/ya/	1°. The syllable /ya/ in back-vocalic words: яфрак <u>yafrak</u> /yafrak/ "leaf"; якин <u>yakin</u> /yakin/ "near"; аяк <u>ayak</u> /ayak/ "foot". The absence of ы at the end of a monosyllabic word indicates that the vowel is /a/: ял <u>yal</u> /yal/ "rest, relaxation".
		/yä/	2°. The syllable /yä/ in front-vocalic words: ияр <u>iyar</u> /iyär/ "saddle"; яшель <u>yašel</u> /yäšel/ "green". A final ы in monosyllabic words indicates that the vowel is /ä/: ямъ <u>yám</u> /yäm/ "beauty".
Ә ө	ә	/ä/	хареф <u>xäref</u> /xäref/ "letter (of the alphabet)"; себеп <u>säbäp</u> /säbäp/ "reason".
Ә ө	ө	/ö/	ей <u>öy</u> /öy/ "house"; бөек <u>böek</u> /böyek/ "big"; гөл <u>göl</u> /göl/ "rose".
Ү ү	ү	/ü/	1°. The vowel /ü/: күл <u>küл</u> /küл/ "lake"; бүл <u>büл</u> /büл/ "divide!"; сүз <u>süз</u> /süs/ "word".
		/w/	2°. After a front vowel it denotes /w/: дәү <u>däw</u> /däw/ "big".
		/ew/	3°. In final position and in non-first syllables: бирү <u>birew</u> /birü/ "giving".
Җ җ	җ	/j/	жир <u>jir</u> /jir/ "earth"; бажа <u>baja</u> /baja/ "brother-in-law (husband of the sister of the wife)"; җан <u>jan</u> /jan/ "soul"; таж <u>taj</u> /taj/ "crown".
Ҥ ҥ	ҥ	/ŋ/	таж <u>tag</u> /tag/ "aurore"; миңа <u>mişa</u> /mişa/ "to me".
һ һ	һ	/h/	һем <u>häm</u> /häm/ "and"; һер <u>här</u> /här/ "every, each"; аждана <u>aždaha</u> /aždaha/ "dragon".

1.61. The Russian alphabet is neither phonetic nor phonemic and lacks graphemes for a number of Tatar phonemes.

1°. The following letters render the phonemes of Tatar adequately: А а /a/, Б б /b/, Г г /g/, Д д /d/, Ж ж /ž/, З з /z/, И и /i/, Й й /y/ (only in syllable- and word-final positions and before /ö/ or /o/ but not before any other vowel), К к /k/, Л л /l/, М м /m/.

Н н /n/, О о /o/, П п /p/, Р р /r/, С с /s/, Т т /t/, Ф ф /f/,
 Х х /x/, Ц ц /c/ (occurs only in loan words), Ч ч /č/, ІІ іі /š/,
 ІІІ ііі /šč/ (a cluster which occurs only in loan words), Н н /ɪ/,
 Ә ә /ä/, Ә ә /ö/, Ү ү /ü/, Җ җ /j/, Ҥ ҥ /ŋ/, Ҥ ҥ /h/.

Some of the enumerated letters are, however, read in a dual manner: in original Tatar words they are pronounced according to the rules given in 1.6., but in Russian words they are read by educated people in accordance with the standard Russian pronunciation:

Letter	Phonetic value in native words	Phonetic value in Russian words
О о	[θ] (mid, rather mid-high, centralized, rounded, reduced)	[ɔ] (mid, back, wide, round)
Н н	[θ] (mid-high, back, wide, lax, reduced)	[i] (high, centralized, narrower and tenser than [θ])

Examples: **тон-** [t'ən-] "to settle" but [t'ən] "tone" <through Russian; **сыр** [sər] "carving" but [sîr] "cheese" <Russian. These examples show that two new vowel phonemes are possibly emerging: /ɔ/ and /i/.

2°. The letter В в renders a dentilabial fricative in Russian words and a bilabial /w/ in Turkic words (with the exception of the syllable- and word-final position in which /w/ is rendered with ў and Ү): **вал** /val/ "rampart" <Russian but /wal/ "be broken!"

3°. The letter У у u renders /u/ but in syllable- and word-final position in back-vocalic words it renders /w/: **ут** ut /ut/ "fire"; **бул** bul /bul/ "be, become!"; **сай** sau /saw/ "healthy".

Similarly, Ү ү ü renders the vowel phoneme /ü/, but in syllable- and word-final position it renders /w/: **сүз** süz /süz/ "word"; **дәү** däü /däw/ "big".

4°. The letter Ә ә é renders /e/ [ə] in word-initial position in original Tatar words, but in Russian words it renders the Russian /e/, i.e., [e]. Besides, after a vowel it renders the syllable /?e/ [?ə] in words of Arabic origin: **эт** éт [?ət'] "dog"; **этаж** étaž [?ət'až] "floor, story"; **тәэммин** täémmin /tä?emin/ [tä?əmin] "supply".

5°. Rather confusing letters are Е е, Ә ё, Ю ѹ, and Я я. It should be remembered that each of these Russian letters renders two different things: each of them renders a vowel (e /e/, ё /o/),

ю /u/, and я /a/) and indicates that the preceding consonant is palatalized:

Russian letter	As a vowel with a preceding consonant	Russian Example
е	[e]	те [té] "those"
ё	[o]	тётка [tótka] "aunt"
ю	[u]	тюль [túl'] "gauze"
я	[a]	тяжесть [tážest'] "heaviness"

On the other hand, the same letters render syllables consisting of /y/ and the vowel given above: е [ye], ё [yo], ю [yu], я [ya].

In Tatar each of these letters has several values.

Е е renders 1°. /ye/ in initial position and after a vowel in words of front vowels: ефек /yefæk/ "silk"; 2°. it renders /yï/ in the same positions but in words of back vowels: ерак erak /yïrak/ "far"; каен kaen /kayïn/ "birch"; 3°. it renders the vowel /e/ after a consonant: кеше keše /keše/ "person"; 4°. in Russian words it is read as in Russian.

Ё ё occurs only in Russian words. It renders the syllable /yo/ in initial position or the vowel /o/ after a consonant, the latter being palatalized: тёлка tólka [tólka] "heifer".

Ю ю renders, in word-initial position or after a vowel, the syllable /yu/ in words of back vowels or the syllable /yü/ in words of front vowels. When nothing is added to the final consonant of a monosyllabic word, the latter is a word of back vowels and the syllable is /yu/. When ъ is added to the final consonant this is an indication that the syllable is /yü/: юл yul /yul/ "road" but юнъ yún /yún/ "cheap"; юлдам yuldaš /yuldaš/ "comrade"; юнелеш yünaleš /yünaleš/ "direction".

Я я renders the syllable /ya/ in back-vocalic words and the syllable /yä/ in front-vocalic words. To indicate the syllable /yä/ in monosyllabic words, ъ (soft sign) is added to the final consonant: ямъ yäm /yäm/ "beauty". Lack of ъ at the end of a monosyllabic word indicates that the syllable is /ya/: ял yal /yal/ "rest".

6°. ъ does not have any phonetic value. It is added to К and Г in order to indicate that they are to be read as [q] and [G] respectively. It also indicates that the preceding consonant closes the preceding syllable and does not form a syllable with what follows the consonant in question: альяпкыч al'yapkič /al-yapkič/ "apron";

тәкъдим täk'dim /täkdim/ [t'äqdim] "suggestion"; мәгънә mäg'nä /mägnä/ [mäGnä] "significance".

7°. Ъ is added to the final consonant in order to indicate the front-vocalic character of the word in question: ямъ yam' /yäm/ "beauty"; юнъ yun' /yün/ "cheap". It also separates, in front-vocalic words, a consonant from what follows it. In other words, it indicates that the preceding consonant closes the preceding syllable: бишъельлык biš'ellik /biš-yillik/ "five-year plan".

1.62. Certain phonemes and combinations of phonemes are rendered by different letters in different positions:

1°. Final /y/ is rendered by й y: азай /azay/ "decrease!". When a vowel is added the resulting syllable is rendered in the following manner: й /y/ + а /a/ is rendered by я /ya/: азай /azay/ "decrease!" + /-a/ results in азая azaya /azaya/ "decreasing, he decreases"; й /y/ + е /e/ is rendered by е /ye/: кей /köy/ "melody" + /-e/ results in көе /köye/ "his melody"; й /y/ + ы /i/ results in е /yi/: түй /tuy/ "festival" + -ы /-i/ results in түе /tuyi/ "his festival"; й /y/ + ү /iw/ is rendered by ю /yiw/: той /toy/ "feel!" + -ү /-iw/ results in төй /toyiw/ "to feel"; й /y/ + ү /ew/ results in ю /yew/: кей /köy/ "burn!" + -ү /-ew/ results in көю /köyew/ "to burn"; й /y/ + ə /ä/ results in я ya /yä/: кей /köy/ "burn" + /-ä/ results in көя /köyä/ "he burns".

2°. Final /w/ is represented by у /w/ but it is в /w/ in inter-vocalic position: тау /taw/ "mountain" + -ы /-i/ results in тавы /tawi/ "his mountain".

Notes

1. As stated above, all vowels in word-initial position are preceded by [?] which has no phonemic value (1.2.).
2. The first-person and third-person forms have the stress on the last syllable: /utırıym/ "let me sit down!"; /utırsın/ "let him sit down!".
3. Otherwise, i. e., in all nouns and all other verb forms the plural suffix is stressed.
4. However, the suffix of the negative second-future participle (2.3643) is stressed: /barmás/ "not going, one who does not go".

5. This method of rendering the vowel phonemes is applicable to the vowel phonemes in the non-first syllables within indivisible stems: /arïk/ "irrigation canal" could be represented as /arEk/, /uram/ "street" as /urÄm/, and /yïrak/ "distant" could be represented as /yïrÄk/.

2. INFLECTION

2.1. Substantive Inflection

Substantives may occur unsuffixed or provided with one or several suffixes. There are four kinds of suffixes which are added to substantives: derivational (plural suffix), concrete-relational (personal suffixes which indicate the person of the owner of the object concerned), pure-relational suffixes (declension suffixes) which give the substantive adverbial functions, and predicative suffixes which make the predicate agree in person with the subject.

These suffixes may be added only in the following order:

1. derivational,
2. concrete-relational,
3. pure-relational,
4. predicative: /awil/ "village" - /awillar/ "villages" - /awillarim/ "my villages" - /awillarimnan/ "from my villages" - /awillarimnansig/ "thou art from my villages" (i. e., you have come from my villages or you are a native of my villages).

The suffixes are added mechanically. In some instances union vowels appear between stems and suffixes or between two suffixes. The suffixes are subject to the rules of vowel harmony and internal sandhi.

2.11. A substantive without any suffixes is the basic form. The latter is identical with the stem. All suffixes are added to the latter.

2.12. The derivational suffix

The derivational suffix (plural suffix) is /-lÄr/ on all stems with the exception of those having a stem-final nasal consonant, i. e., /m, n, y/; it is /-nÄr/ on stems with a final /m, n, y/:

апа	"aunt; elder sister"	-	апалар	"aunts; elder sisters"
төлкө	"fox"	-	төлкелар	"foxes"
баш	"head"	-	башлар	"heads"
куз	"eye"	-	кузлар	"eyes"
урам	"street"	-	урамнار	"streets"
урман	"forest"	-	урманнар	"forests"
жин	"sleeve"	-	жиндер	"sleeves"

2.121. All the other suffixes (concrete-relational, pure-relational, and predicative suffixes) are added to the plural suffix:

апаларым	"my aunts; my elder sisters"
апаларның	"of the aunts"
апаларымның	"of my aunts"
апалардыр	"they are aunts"
апаларымдыр	"they are my aunts"

2.13. The concrete-relational suffixes

The concrete-relational suffixes, i.e., the possessive suffixes indicate the person of the owner or possessor of the object concerned. In other words, they convey the meanings "my", "thy", "his" (or "her" or "its"), "our", "your", and "their" to a substantive denoting an object: /apa/ "aunt" - /apam/ "my aunt". These suffixes have the same meanings as the English possessive pronouns my, thy, his, etc.

The possessive suffixes are:

	Singular	Plural
First person	/-m/ "my"	/-bEz/ "our"
Second person	/-g/ "thy"	/-gEz/ "your"
Third person	/-E, -sE/ "his"	/-E, -sE/ "their"

These suffixes are attached to the stem (to the basic form) of the substantive either by means of a union vowel or they are added to the stem immediately, depending on the stem-final phoneme.

Tables of possessive suffixes on the following page are:

1. Possessive suffixes as they appear in official orthography
2. Possessive suffixes in phonemic transcription.

Table 1

Stems ending in		
	Vowels	Consonants (including и, ѫ, у, ў, ы)
1st p. sing.	-м	-ем, -ым*
2nd p. sing.	-ң	-ең, -ың*
1st p. plur.	-без -быз*	-ебез -ыбыз*
2nd p. plur.	-гез -ғыз*	-егез -ығыз*
3rd p. s. p.	-се, -сы*	-е, -ы*

Table 2

Stems ending in		
	Vowels	Consonants (including /w, y/)
1st p. sing.	/-m/	/-Em/
2nd p. sing.	/-ŋ/	/-Eŋ/
1st p. plur.	/-bEz/	/-EbEz/
2nd p. plur.	/-gEz/	/-EgEz/
3rd p. s. p.	/-sE/	/-E/

*According to the rules of vowel harmony

Examples:

килү	"arrival"	шигырь	"poem"
килүләр	"arrivals"	шигырьләр	"poems"
килүем	"my arrival"	шигырем	"my poems"
килүен	"thy arrival"	шигырең	"thy poem"
килүебез	"our arrival"	шигыребез	"our poem"
килүегез	"your arrival"	шигырегез	"your poem"
килүе	"his, their arrival"	шигыре	"his, their poem"
килүләрәм	"my arrivals"	шигырьләрәм	"my poems"
килүләре	"his arrivals"	шигырьләре	"his poems"
	etc.		etc.

уку	"reading"	апа	"aunt"
укулар	"readings"	апалар	"aunts"
укуым	"my reading"	апам	"my aunt"
укуың	"thy reading"	алаң	"thy aunt"
укуыбыз	"our reading"	апабыз	"our aunt"
укуыгыз	"your reading"	алагыз	"your aunt"
укуы	"his, their reading"	апасы	"his, their aunt"
укуларым	"my readings"	апаларым	"my aunts"
укулары	"his readings"	апалары	"his aunts"
	etc.		etc.

Examples — continued

кул	"arm"	курай	"flute"
куллар	"arms"	курайлар	"flutes"
кулым	"my arm"	кураем	"my flute"
кулың	"thy arm"	кураең	"thy flute"
кулыбыз	"our arm"	кураебыз	"our flute"
кулыгыз	"your arm"	кураегыз	"your flute"
кулы	"his, their arm"	курае	"his, their flute"
кулларым	"my arms"	курайларым	"my flutes"
куллары	"his, their arms"	курайлары	"his, their flutes"
	etc.		etc.

музей	"museum"	тарак	"comb"
музейләр	"museums"	тараклар	"combs"
музеем	"my museum"	тарагым	"my comb"
музеең	"thy museum"	тарагың	"thy comb"
музеебез	"our museum"	тарагыбыз	"our comb"
музееегез	"your museum"	тарагыгыз	"your comb"
музее	"his, their museum"	тарагы	"his, their comb"
музейләрем	"my museums"	таракларым	"my combs"
музейләре	"his, their museums"	тараклары	"his, their combs"
	etc.		etc.

2.131. The forms **күзем** /küzem/ "my eye", **күзен** /küzeg/ "thy eye", etc. function as subjects of clauses and they are also the stems to which pure-relational suffixes are added: **күземнег** /küzemneg/ "of my eye"; **күзеннег** /küzegneg/ "of thy eye", etc.

In other words, the pure-relational suffixes are added to the concrete-relational (possessive) suffixes. The latter form the possessive stems.

Exceptions are the forms of the third person: whereas forms with /-E, -sE/ function as subjects of clauses, the pure-relational suffixes are added to /-En, -sEn/ and not to /-E, -sE/. In other words, the oblique possessive stems of the third person have a final /n/ which the subject forms do not have: **аты** /atı/ "his horse"; **атыннан** /atınnan/ "from his horse" (with /-dan/ "from").

2.14. The pure-relational suffixes

The pure-relational suffixes serve to denote the relations between an object and other objects or between an object and an action. The system of pure-relational forms is what is commonly called "declension".

The pure-relational suffixes are, with a few exceptions, the same whether they are added to the pure stem of a noun, to the plural-stem or to a concrete-relational (possessive) stem.

Singular pure-relational forms are formed by adding pure-relational suffixes to the primary noun-stem. Plural pure-relational forms are formed by adding pure-relational suffixes to the plural-stem. In the so-called "possessive declension" the same pure-relational suffixes (with a few exceptions, however) are added to the possessive stem.

1°. **-нек**, **-нык** /-nEg/ "of": **атынк** /atnık/ "of the horse": **ат** /at/ "horse"; **шәһәрнек** /šähärneg/ "of the city": **шәхәр** /šähär/ "city"; **күзнек** /küzneg/ "of the eye": **күз** /küz/ "eye".

2°. **-ге**, **-га** /-gÄ/ and **-ке**, **-ка** /-kÄ/ (vide 1.532) "to, in the direction of": **шәхәрге** /šähärgä/ "to the city"; **күзге** /küzgä/ "to the eye"; **урманга** /urmanga/ "to the forest": **урман** /urman/ "forest"; **атка** /atka/ "to the horse".

3°. **-не**, **-ны** /-nE/ direct object: **атны** /atnî/ "the horse"; **шәхәрне** /šähärne/ "the city"; **күзне** /küzne/ "the eye"; **урманны** /urmanni/ "the forest".

4°. **-дан**, **-дан** /-dÄn/, **-тан**, **-тан** /-tÄn/, and **-нан**, **-нан** /-nÄn/ (vide 1.532) "from, out of"; **аттан** /attan/ "from the horse";

шәһәрдән /sähärdän/ "from the city"; күздән /küzdän/ "from the eye"; урманнан /urmanna/ "from the forest"; иреннән /irennän/ "from the lip": ирен /iren/ "lip".

5°. -дә, -да /-dÄ/ and -тә, -та /-tÄ/ (vide 1.532) "in, at": колхозда /kolxozda/ "in the collective farm": колхоз /kolxoz/ "collective farm"; шәһәрдә /sähärdä/ "in the city"; урман /urman/ "in the forest"; атта /atta/ "in the horse, at the horse".

2.141. The functions of the pure-relational suffixes

2.1411. The basic form of the substantive is identical with the stem. It functions as follows:

1°. As the subject of a clause: китап өстелдә ята /kitap östälđä yata/ "the book lies on the desk": китап "book", өстел "desk", ята "lies".

2°. As a possessive attribute of another substantive, the latter always having a possessive suffix of the third person: китап тышы /kitap tiši/ "the cover of a book, the book cover": китап "book", тыш "cover", -ы /-i/ possessive suffix of the 3rd p.

This construction is used in cases in which the attribute is indefinite (a book, a desk, etc.). When the attribute is definite or in phrases in which there are words modifying the possessive attribute, the latter appears with the pure-relational suffix /-nEj/ (vide 2.1412): бу китапның тышы ертүлгән /bu kitapnij tiši yirtülgan/ "the cover of this book is torn".

3°. As an adverbial complement with a postposition: китап естенде /kitap östendä/ "on the book": китап "book", естенде "on".

4°. As a direct object in phrases in which the former lacks any characteristics and, consequently, is indefinite: балалар китап уқылар /balalar kitap ukiylar/ "the children read a book" (cf. however: балалар бу китапны уқысыннар /balalar bu kitapni ukiysinnar/ "the children should read this book!"): балалар "children", бу "this", китап "book", уқылар "they read", уқысыннар "they should read".

2.1412. The pure-relational form with the suffix /-nEj/ functions as follows:

1°. As a definite possessive attribute, its head having the possessive suffix of the third person /-E/ or /-sE/: бу китапның тышы /bu kitapnij tiši/ "the cover of this book"; тауның күркә - таш, башның күркә - чәч /tawnij kürke taš, bašnij kürke čač/

"the beauty of the mountain is the rock, the beauty of the head is the hair": тауның "of the mountain", күрек "beauty", -е /-E/ possessive suffix of the 3rd p., там "rock, stone", башның "of the head", чәч "hair"; аюның өне зур, тычканның өне кечкенә була /ayunij öne zur, tičkannij öne kečkenä bula/ "the voice of the bear is large, the voice of the mouse is small": аю "bear", тычкан "mouse", -ның "of", өн "voice", -е possessive suffix of the 3rd p., сүр "large", кечкенә "small", була "is".

2°. As an adverbial complement with postpositions: тақтандың янында "by the side of the board": тақта "board", янында "by the side of".

2.1413. The pure-relational form in /-gÄ/, /-kÄ/ functions as follows:

1°. As an adverbial complement denoting the object in the direction of which the action is performed ("to someone"): балалар урманга экскурсияға китгелер /balalar urmanga ekskursiyägä kittelär/ "the children went on an outing to the forest": балалар "children", урман "forest", -га "to", экскурсия "excursion, outing", -гә "to", китгелер "they went".

2°. Adverbially, indicating the duration of time for which something is done ("for a week"): бер сөгатькә "for one hour": сөгать "hour".

3°. Adverbially as an indication of the price at which something is purchased or otherwise obtained: бу китапны өч сумга алдым /bu kitapni öč sumga aldım/ "I bought this book for three rubles": бу "this", китапны "book" (dir. obj.), өч "three", сум "ruble", -га suffix, алдым "I took, received, obtained, bought".

4°. As an indication of the recipient of something: авыруға ярдем күрсәттөм "I gave help (lit.: "I showed help") to the sick person": авыру "sick person", -га suff., ярдем "help", күрсәттөм "I showed".

2.1414. The pure-relational form with the suffix /-nE/ functions as a definite direct object: алманы Нәфисегә, грушаны Рәстәмгә бир /almanı Näfisägä, grušanı röstämğä bir/ "give the apple to Näfisä and the pear to Rustam": алма "apple", груша < Russian "pear"; бу мәкаләне син әлбетте уқып чыгарга тиешсөң /bu mäkaläne sin älbättä ukip čigarga tiyeşsən/ "thou must by all means read this article": мәкалә "article", син "thou", әлбетте "by all means", уқып "reading", чыгарга "to make come out" (here as an auxiliary verb denoting the finality of action), тиеш "obliged", -сөң predicative suff.

2.1415. The pure-relational form with the suffix /-dÄn/, /-tÄn/, and /-nÄn/ functions as follows:

1°. As an adverbial complement which indicates the starting point of an action ("from"): урманнан кайтты /urmannan kaytti/ "he returned from the forest": урман "forest", кайтты "he returned"; урманнан авылга кадәр дүрт километр /urmannan awylga kadär dürt kilometr/ "there are four kilometers from the forest to the village": авылга "to the village", кадәр "up to, till", дүрт "four", километр "kilometer".

2°. As an adverbial complement denoting the material of which something is made: өйләр агачтан, таштан häm бетоннан салыналар/öylär agačtan, taštan häm betonnan salınlalar/ "houses are built of wood, stone, and concrete": өйләр "houses", агач "wood", таш "stone", häm "and", бетон "concrete", салыналар "are built".

3°. As an adverbial complement denoting the object by which another object is recognized: мин аны күзләреннән таныдым /min anı küzlärennän tanıdım/ "I recognized him by his eyes": мин "I", аны "him", күзләр "eyes" (күзләреннән "from his eyes"), таныдым "I recognized".

4°. As an adverbial complement governed by certain verbs which require this particular form. There is a considerable number of verbs which govern this form: куркы /kurkiw/ "to be afraid"; язы /yaziw/ "to forfeit, to be deprived of"; оялу /oyaliw/ "to be ashamed"; тарсыну/tarsinuw/ "to be diffident", etc.: бүреләрдән курыккан урманга бармас /bürelärdän kurikkana urmanga barmas/ "one who is afraid of wolves does not go into the forest": бүрелар "wolves", курыккан "one who is afraid", урманга "to the forest", бармас "does not go"; мин бу кешедән тарсынам/min bu keşedän tarsinam/ "I am diffident in the presence of this person": мин "I", бу "this", кеше "person", тарсынам "I am diffident".

2.1416. The pure-relational form with the suffix /-dÄ/ and /-tÄ/ functions as an adverbial complement which denotes the place or the time of an action (where?, when?): балыклар суда яшиләр /balıklar suda yäşeylär/ "fishes live in water": балыклар "fishes", суда "in water, in the water", яшиләр "they live"; мәктәпте занятиеләр сентябрьдә башлана /mäktäptä zañatiyelär şenfabrdä başlana/ "classes start at school in September": мәктәпте "in school", занятиеләр "classes", сентябрьдә "in September", башлана "begin".

2.142. Paradigms

"Collective farm"

колхоз	/kolxoz/
колхозның	/kolxoznij/
колхозга	/kolxozga/
колхозны	/kolxozni/
колхоздан	/kolxozdan/
колхозда	/kolxozda/

"Collective farms"

колхозлар	/kolxozlar/
колхозларның	/kolxozlarnij/
колхозларга	/kolxozlarga/
колхозларны	/kolxozlarni/
колхозлардан	/kolxozlardan/
колхозларда	/kolxozlarda/

"city"

шәһәр	/šähär/
шәһәрнең	/šähärneŋ/
шәһәргә	/šähärgä/
шәһәрне	/šähärne/
шәһәрдән	/šähärdän/
шәһәрдә	/šähärdä/

"cities"

шәһәрләр	/šähärlär/
шәһәрләрнең	/šähärlärneŋ/
шәһәрләргә	/šähärlärgä/
шәһәрләрне	/šähärlärne/
шәһәрләрдән	/šähärlärdän/
шәһәрләрдә	/šähärlärdä/

"horse"

ат	/at/
атның	/atnij/
атка	/atka/
атны	/atni/
аттан	/attan/
атта	/atta/

"horses"

атлар	/atlar/
атларның	/atlarnij/
атларга	/atlarga/
атларны	/atlarni/
атлардан	/atlardan/
атларда	/atlarda/

Paradigms — continued

"work, job"

хезмет /kezmät/
 хезметнең /kezmätneŋ/
 хезметке /kezmätkä/
 хезметне /kezmätne/
 хезметтен /kezmättän/
 хезметте /kezmättä/

"jobs"

хезметләр /kezmätlär/
 хезметләрнең /kezmätlärneŋ/
 хезметләргә /kezmätlärgä/
 хезметләрне /kezmätlärne/
 хезметләрдән /kezmätlärdän/
 хезметләрде /kezmätlärdä/

"forest"

урман /urman/
 урманның /urmanniŋ/
 урманга /urmanga/
 урманны /urmanni/
 урманнан /urmannan/
 урманда /urmandä/

"forests"

урманнар /urmannar/
 урманнарның /urmannarniŋ/
 урманнарга /urmannarga/
 урманнарны /urmannarni/
 урманнардан /urmannardan/
 урманнарда /urmannarda/

"floor"

идән /idän/
 идәннең /idänneŋ/
 идәнгә /idängä/
 идәнне /idänne/
 идәннән /idännän/
 идәнде /idändä/

"floors"

идәннәр /idännär/
 идәннәрнең /idännärneŋ/
 идәннәргә /idännärgä/
 идәннәрне /idännärne/
 идәннәрдән /idännärdän/
 идәннәрде /idännärdä/

Paradigms — continued

"aunt"

апа	/apa/
апаның	/apanñg/
апага	/apaga/
апаны	/apani/
ападан	/apadan/
апада	/apada/

"aunts"

апалар	/apalar/
апаларның	/apalarnñg/
апаларга	/apalarga/
апаларны	/apalarni/
апалардан	/apalardan/
апаларда	/apalarda/

2.143. Pure-relational suffixes on possessive stems

Forms with concrete-relational (possessive) suffixes take pure-relational suffixes.

The pure-relational suffixes added to the possessive stems are, with a few exceptions, exactly the same as those discussed in 2.14.

1°. Instead of the suffix /-gÄ/ "to" the suffix /-Ä/ is added to the possessive suffixes of the first and second persons sing. and third person of both numbers: /apa/ "aunt" - /apaga/ "to the aunt" but /apam/ "my aunt" - /apama/ "to my aunt". The plural 1st and 2nd persons take the usual suffix /-gÄ/: /apabiz/ "our aunt" - /apabizga/ "to our aunt".

2°. The direct-object suffix /-nE/ is attached to the possessive suffix of the 1st and 2nd person in both numbers. The 3rd person has a Zero direct-object suffix: /apasi/ "his aunt" - /apasin/ oblique possessive stem of the 3rd person (to which all the pure-relational suffixes are added, vide 2.131) - apasin "his aunt" (dir. object).

3°. The suffix /-nEñ/, when added to the oblique possessive stem of the third person, drops its initial /n/: /apa/ "aunt" - /apasi/ "his aunt" - /apasin/ oblique possessive stem of the 3rd person - /apasinñg/ "of his aunt" (not /apasinnñg/ as one might have expected).

The pure-relational suffixes are added to the concrete-relational (possessive) suffixes, i. e., to:

1st p. sing.	/-m-, -Em-/*
2nd p. sing.	/-ŋ-, -Eŋ-/
1st p. pl.	/-bEz-, -EbEz-/
2nd p. pl.	/-gEz-, -EgEz-/
3rd p.	/-sEn-, -En-/

2.1431. Paradigms

1st person sing.

"my collective farm" "my collective farms"

КОЛХОЗЫМ	КОЛХОЗЛАРЫМ
КОЛХОЗЫМНЫҢ	КОЛХОЗЛАРЫМНЫҢ
КОЛХОЗЫМА	КОЛХОЗЛАРЫМА
КОЛХОЗЫМНЫ	КОЛХОЗЛАРЫМНЫ
КОЛХОЗЫМНАН	КОЛХОЗЛАРЫМНАН
КОЛХОЗЫМДА	КОЛХОЗЛАРЫМДА

"my city"

шәһерем	шәһерләрем
шәһәрәмнең	шәһерләремнең
шәһереме	шәһерләреме
шәһеремне	шәһерләремне
шәһеремнән	шәһерләремнән
шәһаремда	шәһерләремде

* According to the rules in 2.13 and 2.131.

Paradigms — continued

"my horse"

атым

атымның

атыма

атымны

атымнан

атымда

"my horses"

атларым

атларымның

атларыма

атларымны

атларымнан

атларымда

"my job"

хезметем

хезметемнәң

хезметеме

хезметемне

хезметемнән

хезметемде

"my jobs"

хезметләрем

хезметләремнәң

хезметләреме

хезметләремне

хезметләремнән

хезметләремдә

"my forest"

урманым

урманымның

урманымма

урманымны

урманымнан

урманымда

"my forests"

урманнарым

урманнарымның

урманнарыма

урманнарымны

урманнарымнан

урманнарымда

Paradigms — continued

"my floor"

идәнәм
идәнәмнәң
идәнәмә
идәнәмне
идәнәмнән
идәнәмде

"my floors"

идәннәрем
идәннәремнәң
идәннәремә
идәннәремне
идәннәремнән
идәннәремде

2nd person sing.

"thy aunt"

апаң
апаңың
апаңа
апаңны
апаңнан
апаңда

"thy aunts"

апаларың
апаларыңың
апаларыца
апаларыны
апаларыңнан
апаларыңда

"thy arrival"

килүең
килүеңнәң
килүеңе
килүеңне
килүеңнән
килүеңде

"thy arrivals"

килүләрең
килүләреңнәң
килүләреңе
килүләреңне
килүләреңнән
килүләреңде

Paradigms — continued

"thy poem"

шигырең
шигыреңнәң
шигыреңә
шигыреңне
шигыреңнән
шигыреңдә

"thy poems"

шигырыләрең
шигырыләреңнәң
шигырыләреңә
шигырыләреңне
шигырыләреңнән
шигырыләреңдә

"thy reading"

укуың
укуыңның
укуыңца
укуыңны
укуыңнан
укуыңда

"thy readings"

укуларың
укуларыңның
укуларыңца
укуларыңны
укуларыңнан
укуларыңда

1st person plur.

"our collective farm"

колхозыбыз
колхозыбызның
колхозыбызга
колхозыбызны
колхозыбыздан
колхозыбызда

"our collective farms"

колхозларыбыз
колхозларыбызның
колхозларыбызга
колхозларыбызны
колхозларыбыздан
колхозларыбызда

Paradigms — continued

"our city"

шәһәребез
шәһәребезнәң
шәһәребезгә
шәһәребезне
шәһәребездән
шәһәребезде

"our cities"

шәһәрләребез
шәһәрләребезнәң
шәһәрләребезгә
шәһәрләребезне
шәһәрләребездән
шәһәрләребезде

"our aunt"

апабыз
апабызның
апабызга
апабызны
апабыздан
апабызда

"our aunts"

апаларыбыз
апаларыбызның
апаларыбызга
апаларыбызны
апаларыбыздан
апаларыбызда

"our arrival"

килүебез
килүебезнәң
килүебезгә
килүебезне
килүебездән
килүебезде

"our arrivals"

килүләребез
килүләребезнәң
килүләребезгә
килүләребезне
килүләребездән
килүләребезде

Paradigms — continued

"our poem"

шигыребез
шигыребезней
шигыребезгә
шигыребезне
шигыребездән
шигыребездә

"our poems"

шигыръләребез
шигыръләребезней
шигыръләребезгә
шигыръләребезне
шигыръләребездән
шигыръләребездә

"our reading"

укуыбыз
укуыбызның
укуыбызгә
укуыбызны
укуыбыздан
укуыбызда

"our readings"

укуларыбыз
укуларыбызның
укуларыбызгә
укуларыбызны
укуларыбыздан
укуларыбызда

2nd person plur.

"your collective farm"

колхозыгыз
колхозыгызының
колхозыгызгә
колхозыгызыны
колхозыгыздан
колхозыгызда

"your collective farms"

колхозларыгыз
колхозларыгызының
колхозларыгызгә
колхозларыгызыны
колхозларыгыздан
колхозларыгызда

Paradigms — continued

"your city"

шәһәрегез
шәһәрегезнең
шәһәрегезгә
шәһәрегезне
шәһәрегездән
шәһәрегезде

"your cities"

шәһәрләрегез
шәһәрләрегезнең
шәһәрләрегезгә
шәһәрләрегезне
шәһәрләрегездән
шәһәрләрегезде

"your aunt"

апагыз
апагызыңың
апагызга
апагызы
апагыздан
апагызда

"your aunts"

апаларыгыз
апаларыгызыңың
апаларыгызга
апаларыгызы
апаларыгыздан
апаларыгызда

"your arrival"

килүегез
килүегезнең
килүегезгә
килүегезне
килүегездән
килүегезде

"your arrivals"

килүләрегез
килүләрегезнең
килүләрегезгә
килүләрегезне
килүләрегездән
килүләрегезде

Paradigms — continued

"your poem"

шигырегез

шигырегезнәң

шигырегезгә

шигырегезне

шигырегездән

шигырегезде

"your poems"

шигыръләрегез

шигыръләрегезнәң

шигыръләрегезгә

шигыръләрегезне

шигыръләрегездән

шигыръләрегезде

"your reading"

укуыгыз

укуыгызың

укуыгызга

укуыгызыны

укуыгыздан

укуыгызыда

"your readings"

укуларыгыз

укуларыгызың

укуларыгызга

укуларыгызыны

укуларыгыздан

укуларыгызыда

3rd person

"his (her) collective farm"

колхозы

колхозының

колхозына

колхозын

колхозыннан

колхозында

"his (her) collective farms"

колхозлары

колхозларның

колхозларына

колхозларын

колхозларыннан

колхозларында

Paradigms — continued

"his city"

шәһерे
шәһеренең
шәһарене
шәһерен
шәһереннен
шәһеренде

"his cities"

шәһәрләре
шәһерләренең
шәһерләрене
шәһерләрен
шәһерләреннен
шәһерләрендә

"his aunt"

апасы
апасының
апасына
апасын
апасыннан
апасында

"his aunts"

апалары
апаларының
апаларына
апаларын
апаларыннан
апаларында

"his poem"

шигыре
шигыренең
шигырене
шигырен
шигыреннен
шигырендә

"his poems"

шигырыләре
шигырыләренең
шигырыләрене
шигырыләрен
шигырыләреннен
шигырыләрендә

Paradigms — continued

"his arrival"	"his arrivals"
килүе	килүларе
килүенең	килүләренең
килүенә	килүләренә
килүен	килүләрен
килүеннән	килүләреннән
килүенде	килүләрендә
"his reading"	"his readings"
укуы	укулары
укуының	укуларының
укуына	укуларына
укуын	укуларын
укуыннан	укуларыннан
укуында	укуларында

2.15. The predicative suffixes

The predicative suffixes denote the person of the actor. Words to which the predicative suffixes are added function as the predicate of a clause.

The predicative suffixes are:

1st p. sing. /-mEn/

2nd p. sing. /-sEŋ/

3rd p. sing. Zero-suffix, in older language /-dEr/ and /-tEr/ (1.532)

1st p. pl. /-bEz/

2nd p. pl. /-sEz/

3rd p. pl. /-lÄr/, * in older language /-dEr/ added to the plural-suffix /-lÄr/ (2.12)

* /-lÄr/ is the plural suffix (2.12). The 3rd p. pl. has here a Zero-suffix.

Examples: язучымын /yaziwčimin/ "I am a writer": язучи "writer"; язучысың /yaziwčisig/ "thou art a writer"; язучи /yaziwči/ or язучыдыр /yaziwčidir/ "he is a writer"; язучыларсыз /yaziwči-larsiz/ "you are writers"; студентсың /studentsig/ "thou art a student"; алар студентлар /alar studentlar/ "they are students"; алар студентлардыр /alar studentlardir/ "they are students".

2.151. The predicative suffixes are added to the possessive suffixes: студентымсың /studentimsig/ "thou art my student"; без язучыларызыбыз /bez yaziwčilarigizbiz/ "we are your writers".

2.152. The predicative suffixes can be added to pure-relational suffixes: СИН әвілдансың /sin awildansig/ "thou art from the village"; мин Казаннанмын /min kazannanmin/ "I am from Kazan"; СИН әвілімнансың /sin awilimnansig/ "thou art from my village".

2.16. The postpositions

The postpositions are separate words which are added to substantives and all parts of speech which function as substantives. Being separate words, they do not comply with the rules of vowel-harmony, i. e., they appear always with the same vowels. They are not stressed, i. e., they are added to a noun enclitically. In other words, a noun with a postposition does not differ, in this aspect, from a compound noun.

The postpositions play the same rôle as the pure-relational suffixes, i. e., they serve to indicate the relations of objects to other objects or actions.

Most of the postpositions are added to the stem (the basic form of a noun). Some of them require pure-relational forms such as that with the suffixes /-gÄ/, /-dÄn/. Some pronouns have the pure-relational form with the suffix /-nEŋ/ when certain postpositions are added.

2.161. The following postpositions are added to the noun stem:

1°. белән /belan/ "together with, by means of": эти белән килю "to come together with the father"; директор белән сейлемешү "to converse with the director"; трактор белән "with a tractor, by means of a tractor".

2°. өчен /8čen/ "for, for the sake of, for the reason of, because of": үзәм өчен "for the sake of myself"; без бу акыны теге китап өчен жиберебез "we send this money for that book".

3°. кебек /kebek/ "like, similar to": җыр кебек "like a song".

4°. шикелле /šikelle/ "like, similar to": ук шикелле "like an arrow".

5°. күк /kilk/ "like, similar to": көш күк "like a bird".

6°. аша /aša/ "through": почта аша "by mail" (lit. "through mail").

7°. саен /sayin/ "every, each": көн саен "every day"; барган саен "each time he went".

8°. кадер /kadär/ "till, to": тау кадер "to the mountain".

2.1611. The postpositions enumerated in 2.161 are added to the stem (the basic form, the "nominative") of nouns. The personal pronouns and the demonstrative pronouns /bu/ "this", /šul/ "that", /šuši/ "this", and /tege/ "that", when taking the postpositions enumerated in 2.161, must also take the pure-relational suffix /-nEg/ (2.14). An exception is the pronoun /alar/ "they" which does not take the pure-relational suffix /-nEg/, the postposition being mechanically added to /alar/ in the same manner as to any substantive: алар өчен тырышам "I make efforts for their sake"; алар белән "together with them".

/belän/ "with": синең белән "with thee"; аның белән "with him".

/8čen/ "for the sake of": синең өчен "for the sake of thee".

/kebek/ "like": сезнең кебек "like you".

/šikelle/ "like": синең шикелле "similar to thee"; аның шикелле "similar to him".

/aša/ "through": сезнең аша "through you".

/sayin/ "every, each": шуның саен "each of them".

2.162. The following postpositions require the pure-relational suffix /-gÄ/ on the noun:

1°. таба /taba/ "towards, in the direction of": авылга таба "in the direction of the village"; кичке таба "towards the evening".

2°. каршы /karši/ "against": кеймә дулкынга каршы йөзә "the boat moves (lit.: "swims") against the waves".

3°. күре /kürä/ "in consequence of, in view of, in accordance with": авыруга күре "in view of the sickness"; эшкә күре бәйсә була "the price is according to work".

2.163. The following postpositions govern the pure-relational form with the suffix /-dÄn/ "from":

1°. башка /baška/ "without, besides, with the exception of, excluding": трактордан башка авыл хужалыгын алып баруы бик

ЧИТЭН "agriculture (lit. : "the conduct of agriculture") is very difficult without a tractor".

2°. бирле /birle/ "from, since": кичэдэн бирле яңыр ява "it has been raining (lit. : "it rains") since yesterday".

2.2. Pronoun Inflection

2.21. The inflection of the personal pronouns differs slightly from that of nouns. The pure-relational suffixes are in most cases the same as in the substantive inflection.

The personal pronouns are: /min/ "I"; /sin/ "thou"; /ul/ "he, she, it"; /bez/ "we"; /sez/ "you"; /alar/ "they".

The stems of these pronouns are: /min, sin, an, bez, sez, alar/ respectively. The inflection of the pronouns /bez, sez, alar/ is absolutely the same as that of any noun with corresponding stem-final phonemes, i. e., /bez, sez/ are inflected as any noun ending in /z/; /alar/ is inflected in the same manner as the plural of any noun of back vowels.

The pronouns of the 3rd person are demonstrative pronouns in origin: /ul/ "that"; /alar/ "those".

2.211. The pronouns /min/ "I" and /sin/ "thou" differ in their inflection from the substantives in that the suffix /-nE/ drops its initial /n/. Besides, the form with the suffix /-nEy/ "of" does not occur. Instead, the pronoun of the 1st person takes the possessive suffix /-m/, and the pronoun of the second person takes the possessive suffix /-y/, the forms concerned being /minem/ and /siney/ respectively.

The pure-relational suffix /-gA/ merges with the final /n/ of the stem, the forms in question being /miga/ "to me" and /siga/ "to thee".

The pronoun /ul/ has a nominative-form very different from the oblique stem. The latter is /an/. The inflection of /an/ does not differ in principle from that of /sin/.

МИН	"I"	СИН	"thou"	УЛ	"he, she, it"
МИНЕМ	"of me"	СИНЕЦ	"of thee"	АНЫК	"of his etc."
МИЦА	"to me"	СИЦА	"to thee"	АЦА	"to him etc."
МИНЕ	"me"	СИНЕ	"thee"	АНЫ	"him etc."

МИННЭН "from me" СИННЭН "from thee" АННАН "from him etc."
 МИНДЕ "in me, at СИНДЕ "in thee, at АНДА "in, at him etc."
 "me" "thee"

2.212. Side by side with the pure-relational forms given in 2.211, some rare, exceptional forms occur.

1°. Instead of the forms /miga/ "to me", /siga/ "to thee", and /aga/ "to him" the forms /migar/ "to me", /sigar/ "to thee", and /agar/ "to him" are used.

There are also the "double" forms /mijarga/ "to me" (< /migar/ /-gÄ/), /sigarga/ "to thee" (< /sigar/ + /-gÄ/), and /ayarga/ "to him" (< /agar/ + /-gÄ/).

2°. The pronoun of the 3rd person sing. has two other, optional inflections:

ул		"he, she, it"
аның	улның	"of him, his"
аңарга	улгар	"to him"
аны	улны	"him"
аңардан	улдан	"from him"
аңарда	улда	"in him, at him"

2.213. The pronouns /ul/ "he" and /alar/ "they" take the possessive suffix of the 3rd person:

ул	"he"	алар	"they"
анысы	"he of his"	алары	"they of his"
анысының	"of him of his"	аларының	"of them of his"
анысына	"to him of his"	аларына	"to them of his"
анысын	"him of his"	аларын	"them of his"
анысыннан	"from him of his"	аларыннан	"from them of his"
анысында	"in, at him of his"	аларында	"in, at them of his"

2.22. The demonstrative pronouns are:

бу /bu/ "this" (as an adj. also "these")
 шумы /šuši/ "this here" (as an adj. also "these here")
 шул /šul/ "that" (as an adj. also "those")
 теге /tege/ "that" (as an adj. also "those")
 ул /ul/ "that" (as an adj. also "those"), also "he, she, it" (2.21).

The plural forms are used only as substantives:

болар /bolar/ "these"
 шумылар /šušlar/ "these here"
 шулар /šular/ "those"
 тегелер /tegelär/ "those"
 алар /alar/ "those" and "they" (2.21).

2.221. The demonstrative pronouns are inflected when functioning as substantives. The stems to which the pure-relational suffixes are added are the following:

Pronoun	Stem
/bu/	/mon/
/šuši/	/šušin/
/šul/	/šun/
/tege/	/tegen/
/ul/	/an/

The demonstrative pronouns have the following pure-relational forms:

бу /bu/ "this"	шумы /šuši/ "this here"
моның /moniŋ/ "of this"	шумының /šušinŋ/ "of this here"

моңа	/moŋa/ "to this"	шүшыңа	/šušiŋa/ "to this here"
моңы	/moni/ "this" (dir. obj.)	шүшыны	/šušini/ "this here" (dir. obj.)
моңнан	/monnan/ "from this"	шүшыннан	/šušinnan/ "from this here"
моңда	/monda/ "in this"	шүшында	/šušinda/ "in this here"
шул	/šul/ "that"	теге	/tege/ "that"
шуның	/šunıŋ/ "of that"	тегенең	/tegeney/ "of that"
шуда	/šuga/ "to that"	тегенде	/tegedä/ "to that"
шуни	/šunı/ "that" (dir. obj.)	тегене	/tegene/ "that" (dir. obj.)
шуннан	/šunnan/ "from that"	тегеннен	/tegennän/ "from that"
шуда	/šunda/ "in that"	тегенде	/tegendä/ "in that"
ул	/ul/ "that"		
аның	/anıŋ/ "of that"		
аңа	/aŋa/ "to that"		
аны	/anı/ "that" (dir. obj.)		
аннан	/annan/ "from that"		
анда	/anda/ "in that, at that"		

The plural pure-relational forms of /bolar, šušilar, ūular, tegelär, alar/ are formed in accordance with the general rules.

2.222. The demonstrative pronouns are inflected and take the plural suffix or a pure-relational suffix only when functioning as substantives. When functioning as adjectives, i.e., when functioning as attributes and modifying a noun, they do not take the plural suffix or the pure-relational suffixes: ул күлде "this (here: "he") came"; амар күлделер "those (here: "they") came"; бу китап "this book"; бу китаплар "these books"; бу китапка "to this book" бу китапларга "to these books".

2.223. Side by side with the pure-relational forms given in 2.221 also the following exceptional forms of some demonstrative pronouns occur:

бу	/bu/ "this"
моңар	/moŋar/ or моңарга /moŋarga/ "to this"
моңардан	/moŋardan/ "from this"
моңарда	/moŋarda/ "in this, at this"

шул	/šul/ "that"
шуңар	/šuŋar/ or шуңарга /šuŋarga/ "to that"
шуңардан	/šuŋardan/ "from that"
шуңарда	/šuŋarda/ "in that, at that"

теге	/tege/ "that"
тегенәр	/tegeŋär/ or тегенәрге /tegeŋärgä/ "to that"
тегенәрдән	/tegeŋärdän/ "from that"
тегенәрдә	/tegeŋärdä/ "in that, at that"

2.224. The demonstrative pronouns /bu, šuši, šul, ul/ take the possessive suffix of the 3rd person:

бу /bu/ "this"	- моңысы /moŋiši/ "this of his"
шумы /šuši/ "this here, this same"	- шұмысы /šušiši/ "this here of his, this same of his"
шул /šul/ "that"	- шұнысы /šuňiši/ "that of his"
ул /ul/ "that"	- анысы /anisi/ "that of his"

2.3. Verb Inflection

2.30. The inflection of the verb includes the following categories: three persons, two numbers, three tenses, five verbal nouns, five participles, and four gerunds.

The three persons are the first, the second, and the third. The numbers are the singular and plural.

The suffixes denoting the acting person are added to the tense and participle suffixes. The latter are added to the stem of the verb.

All verbs have two stems: a positive stem and a negative stem. The positive stem denotes the action, e.g., /kil-/ "to come". The negative stem denotes the absence of an action: /kilmä-/ "not to come". In the positive conjugation the tense- (or participle-, gerund-) suffixes are added to the positive stem. In the negative conjugation they are added to the negative stem, i.e., to a stem provided with the negative suffix /-mÄ-/.

2.31. The stems

The positive stem, i.e., the stem which denotes an action, is the basic stem of the verb: /bar-/ "go"; /yasa-/ "do"; /yaz-/ "write".

The negative stem, i.e., that stem which expresses the idea of the absence of an action, is formed by adding the suffix /-mÄ-/ to the basic stem. The suffix /-mÄ-/ does not bear the accent (1.42):

яса-	/yasa-/ "to do, to make"	-	ясама-	/yasama-/ "not to do"
кил-	/kil-/ "to come"	-	килма-	/kilmä-/ "not to come"
яз-	/yaz-/ "to write"	-	язма-	/yazma-/ "not to write"
бар-	/bar-/ "to walk"	-	барма-	/barma-/ "not to walk"

All tense-, participle-, and gerund suffixes are added to /yasa-/ and /yasama-/, /kil-/ and /kilmä-/, etc.

2.32. The personal endings

There are two main kinds of personal endings:

- 1°. Some forms take the predicative suffixes (2.15);
- 2°. Other forms take the possessive suffixes (2.13);
- 3°. Other forms take the possessive suffixes with the exception of the first person plural which is replaced with a special suffix.

Consequently, the following three sets of personal endings exist:

1st group (predicative suffixes as personal endings):

	Singular	Plural
1st p.	-мен, -мын /-mEn/	-без, -быз /-bEz/
2nd p.	-сен, -сын /-sEn/	-сез, -сыз /-sEz/
3rd p.	Zero	-лэр, -лар /-lÄr/ (i. e., the plural suffix)

2nd group (possessive suffixes as personal endings):

	Singular	Plural
1st p.	-м /-m/	-без, -быз /-bEz/
2nd p.	-ң /-ŋ/	-гез, -гыз /-gEz/
3rd p.	Zero	-лэр, -лар /-lÄr/ (i. e., the plural suffix)

3rd group (mixed group):

	Singular	Plural
1st p.	-м /-m/	-к /-k/
2nd p.	-ң /-ŋ/	-гез, -гыз /-gEz/
3rd p.	Zero	-лэр, -лар /-lÄr/ (i. e., the plural suffix)

2.33. The finite forms

The finite forms function as predicates of finished clauses:

/min utirdim/ "I sat down".

There are two types of finite forms: 1. primary finite forms which are finite forms in origin and function only as predicates of finished clauses; and 2. secondary finite forms which are participles in origin and are finite forms only in certain syntactic functions: /arigan at/ "a tired horse" but /at arigan/ "the horse is tired".

The secondary finite forms, i. e., participial forms in predicative function will be discussed in sections dealing with participles.

2.34. The simple tenses

2.341. The past tense

Suff. /-dE/ and /-tE/ (vide 1.532.1°) to which personal endings of the third group are added:

	Singular	Plural
1st p.	/-dEm/	/-dEk/
2nd p.	/-dEg/	/-dEgEz/
3rd p.	/-dE/	/-dElÄr/

Examples:

эшле-	"to work"	эшлеме-	"not to work"
эшледем	"I worked"	эшлемедем	"I did not work"
эшледен		эшлемеден	
эшледе		эшлемеде	
эшледек		эшлемедек	
эшледегез		эшлемедегез	
эшледелар		эшлемеделер	
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карадым	"I looked"	карамадым	"I did not look"
карадың		карамадың	
карады		карамады	
карадык		карамадык	
карадығыз		карамадығыз	
карадылар		карамадылар	
кит-	"to go away"	китме-	"not to go away"
киттем	"I went away"	китмәдем	"I did not go away"
киттен		китмәден	
китте		китмәде	

КИТТЕК	КИТМЭДЕК
КИТТЕГЕЗ	КИТМЭДЕГЕЗ
КИТТЕЛЭР	КИТМЭДЕЛЭР

2.342. The conditional

Suff. /-sÄ/ to which personal endings of the third group are added:

	Singular	Plural
1st p.	-сем, -сам /-sÄm/	-сек, -сак /-sÄk/
2nd p.	-сек, -саң /-sÄŋ/	-сегез, -сагыз /-sÄgEz/
3rd p.	-се, -са /-sÄ/	-сөлөр, -салар /-sÄlÄr/

Examples:

ЭШЛЕ-	"to work"	ЭШЛЭМЕ-	"not to work"
ЭШЛЭСЕМ	"if I work"	ЭШЛЭМЕСЕМ	"if I do not work"
ЭШЛЭСЕН		ЭШЛЭМЕСЕН	
ЭШЛЭСЕ		ЭШЛЭМЕСЕ	
ЭШЛЭСЕК		ЭШЛЭМЕСЕК	
ЭШЛЭСЕГЕЗ		ЭШЛЭМЕСЕГЕЗ	
ЭШЛЭСЕЛЭР		ЭШЛЭМЕСЕЛЭР	
КАРА-	"to look"	КАРАМА-	"not to look"
КАРАСАМ	"if I look"	КАРАМАСАМ	"if I do not look"
КАРАСАН		КАРАМАСАН	
КАРАСА		КАРАМАСА	
КАРАСАК		КАРАМАСАК	
КАРАСАГЫЗ		КАРАМАСАГЫЗ	
КАРАСАЛАР		КАРАМАСАЛАР	

КИТ-	"to go away"	КИТМЭ-	"not to go away"
КИТСЭМ	"if I go away"	КИТМЭСЭМ	"if I do not go away"
КИТСЭН		КИТМЭСЭН	
КИТСЭ		КИТМЭСЭ	
КИТСЭК		КИТМЭСЭК	
КИТСЭГЭЗ		КИТМЭСЭГЭЗ	
КИТСЭЛЕР		КИТМЭСЭЛЕР	

2.343. The imperative

Each of the three persons has a different tense-suffix. The personal endings are, with some exceptions, those of the third group.

1°. Imperative of the first person ("let me do!", "let us do!").

Suff. /-y/ with the union-vowel /-E-/ on stems ending in a consonant. The stem-final /a/ + /-y/ results in /iy/ [i^øy] (in orthography -ый); the stem-final /ä/ + /-y/ results in /ey/ [iy] or [i] (in orthography -и). Personal endings of the third group are added:

Singular

-ИМ, -ЙИМ [-iym, -iym]

Plural

-ИК, -ЙИК [-iyk, -iyk]

Examples:

ЭШЛЕ-	"to work"	ЭШЛЕМЕ-	"not to work"
ЭШЛИМ	"let me work!"	ЭШЛЭМИМ	"let me not work!"
ЭШЛИК	"let us work!"	ЭШЛЭМИК	"let us not work!"
КАРА-	"to look"	КАРАМА-	"not to look"
КАРЫМ	"let me look!"	КАРАМЫМ	"let me not look!"
КАРЫЙК	"let us look!"	КАРАМЫЙК	"let us not look!"
КИТ-	"to go away"	КИТМЭ-	"not to go away"
КИТИМ	"let me go away!"	КИТМИМ	"let me not go away!"
КИТИК	"let us go away!"	КИТМИК	"let us not go away!"

кил-	"to come"	килмэ-	"not to come"
килим	"let me come!"	килмим	"let me not come!"
килик	"let us come!"	килмик	"let us not come!"
утыр-	"to sit"	утырма-	"not to sit"
утырым	"let me sit!"	утырымим	"let me not sit!"
утырык	"let us sit!"	утырымик	"let us not sit!"
ая-	"to pity"	аяма-	"not to pity"
айым	"let me pity!"	аямым	"let me not pity!"
айик	"let us pity!"	аямыйк	"let us not pity!"
тая-	"to load"	таямэ-	"not to load"
тайым	"let me load!"	таямим	"let me not load!"
тайик	"let us load!"	таямик	"let us not load!"
кае-	"to make a seam"	каема-	"not to make a seam"
кайым	"let me make a seam!"	каемым	"let me not make a seam!"
кайик	"let us make a seam!"	каемыйк	"let us not make a seam!"
бие-	"to dance"	биемэ-	"not to dance"
биим	"let me dance!"	биемим	"let me not dance!"
биик	"let us dance!"	биемик	"let us not dance!"

2°. Imperative of the second person ("do!").

Suffix is Zero to which no personal ending is added in the singular, and /-gEz/ is added in the plural:

Singular	Plural
Zero-ending	-гэз, -егэз, -гыз, -ыгыз /-gEz, -EgEz/

In dialects, however, the singular second-person suffix /-g/ may be added: килең /kileŋ/ "come!"; чишең /čišeŋ/ "solve!"

Examples:

эшле-	"to work"	эшлеме-	"not to work"
эшле	"work!"	эшлеме	"do not work!"
эшлемегез	"work!"	эшлемегез	"do not work!"
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
кара	"look!"	карама	"do not look!"
карагыз	"look!"	карамагыз	"do not look!"
кит-	"to go away"	китме-	"not to go away"
кит	"go away!"	китме	"do not go away!"
китегез	"go away!"	китмегез	"do not go away!"

3°. Imperative of the third person ("let him do!, let them do!").

Suff. /-sEn/ to which a Zero-suffix of the 3rd p. sing. is added. The 3rd p. pl. takes the plural suffix /-lÄr/ (2.12):

Singular	Plural
-сен, -сын /-sEn/	-сеннер, -сыннар/-sEnnÄr/

Examples:

эшле-	"to work"	эшлеме-	"not to work"
эшлесен	"let him work!"	эшлемесен	"let him not work!"
эшлесеннер	"let them work!"	эшлемесеннер	"let them not work!"
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карасын	"let him look!"	карамасын	"let him not look!"
карасыннар	"let them look!"	карамасыннар	"let them not look!"
кит-	"to go away"	китме-	"not to go away"
китсен	"let him go away!"	китмесен	"let him not go away!"
китсеннер	"let them go away!"	китмесеннер	"let them not go away!"

2.35. The verbal nouns are substantives. They can be formed from any verb-stem, both positive and negative. They are inflected like any substantive. Most of them denote the process of an action ("the going") but some of them denote the actor ("the goer").

2.351. The first noun of action ("the doing")

Suff. /-w/ with the union-vowel /-E-/ on stems ending in a consonant; abstract idea of an action, often translated as an infinitive:

ЭШЛЕ-	"to work"
ЭШЛЕУ	"the act of working"
ЭШЛЕМЕ-	"not to work"
ЭШЛЕМЕУ	"the not working"
КАРА-	"to look"
КАРАУ	"the looking"
БИЕ-	"to dance"
БИЮ	"dancing"
КИТ-	"to go away"
КИТУ	"the going away, the departure"
УКУ-	"to study"
УКУУ	"the study"
КИЛ-	"to come"
КИЛУ	"the coming, arrival"
АЧЛАШ-	"to understand each other"
АЧЛАШУ	"mutual understanding"
АЧЛАШМА-	"not to understand each other"
АЧЛАШМАУ	"misunderstanding"

2.3511. The verbal noun in /-w/ is inflected normally:

язу	"the writing"
язулар	"the writings"
язуның	"of the writing"
язуга	"to the writing"
язым	"my writing"
язумыма	"to my writing"

2.352. The noun of the actor ("doer")

Suff. /-wčE/ which is a compound suffix: /-w/ (2.351) + /-čE/ (4.11.1°); denotes the actor, the doer, and is often translated as a present participle, the native grammars listing this form as the present participle, because in attributive function it corresponds to a participium praesentis of the Latin grammar.

Эшле-	"to work"
Эшлеүче	"worker; working"
язу-	"to write"
язучы	"writer; writing"
уки-	"to study"
укучы	"student; studying"
укит-	"to teach"
укитучы	"teacher; teaching"
Эшлеме-	"not to work"
Эшлемеүче	"not working one; not working"

2.3521. The noun of the actor is inflected exactly as any substantive: язучылар "writers"; язучысы "his writer"; язучыларыбыз "our writers"; язучының "of the writer"; язучыларга "to the writers"; язучысына "to his writer"; язучыларыннан "from their writers"; язучымын "I am a writer", etc.

2.353. The second noun of action ("the doing")

Suff. /-мӘк/: abstract idea of an action; usually translated as an infinitive: гөмер итмәк - тырышмактыр "to live means to make efforts" (lit. : "to make living — to make efforts").

ЭШЛЕ-	"to work"	ЭШЛЕМӘ-	"not to work"
ЭШЛЕМЕК	"working, to work"	ЭШЛЕМЕМЕК	"the not working, not to work"
КАРА-	"to look"	КАРАМА-	"not to look"
КАРАМАК	"looking, to look"	КАРАМАМАК	"not looking, not to look"
КИТ-	"to go away"	КИТМӘ-	"not to go away"
КИТМЕК	"going away, departure, to go away"	КИТМЕМЕК	"not going away, not to go away"
АҢЛАШ-	"to understand each other"	АҢЛАШМА-	"not to understand each other"
АҢЛАШМАК	"mutual understanding"	АҢЛАШМАМАК	"absence of mutual understanding"

2.3531. The second noun of action is inflected as any substantive.

2.354. The noun of intention ("intending to")

Suff. /-мӘкčЕ/ which is a compound suffix: /-мӘк/ (2.353) + /-čЕ/ (4.11.1°): intention to perform an action ("intending to do something"), mostly functioning as a predicate (with predicative suffixes): Равил һөнер мектебене көрмекчө "Ravil intends to enter a professional school"; мин очуылар мектебене көрмөкчөмөн "I intend to enter a fliers' school"; күзгатмакчы булсаң халык күңделерен, тибretмекчы булсаң иң кечкө кылларын "if you intend to embarrass, it should be the hearts of people, if you intend to shake up, it should be their thinnest hairs".

2.355. The noun of possibility ("one who might do something")

Suff. /-мӘгӘй/ always with the possessive suffix of the third person, i. e., /-мӘгӘйЕ/; possibility of an action or capability

to perform an action, often expressing the fear or concern that an action might be performed; used predicatively: бүгән яңгыр булмагае "there might be rain today" (lit.: "today rain's possible becoming its"); бүгән бәзгә Мансуров килмәгәе "Mansurov (last name of a person) might come to us today" (lit.: "today to us Mansurov's possible coming his"); килмәгәе, килем! "if he comes, let him come!" meaning that I do not care whether he comes (lit.: "his possible coming let it come!").

ЭШЛЕ- "to work"

ЭШЛЕМЕГЕЕ "he might work"

КАРА- "to look"

КАРАМАГАЕ "he might look"

КИТ- "to go away"

КИТМЕГЕЕ "he might go away"

2.36. The participles

The participles are noun-forms of the verb. They are inflected like nouns: they take the derivational suffix */-lÄr/*, the concrete-relational (possessive) suffixes, and the pure-relational suffixes. They take also the predicative suffixes and function in this case as finite forms, being what is called the secondary tenses: */algan/* "who has taken" - */algan keše/* "a person who has taken" - */minem alganıñ alma bulıp čıktı/* "what I had taken (lit.: "my taken") turned out to be an apple" - */min alganga ul bik šat/* "he is very glad that I have taken" (lit.: "he very glad to my having taken") - */min alganda Azat ide inde/* "when I took Azat was still there" - */min alganıñ/* "I have taken" (lit. "I - past taker").

2.361. The past participle

Suff. */-gÄn/* and */-kÄn/* (vide 1.532.1°):

ЭШЛЕ- "to work"

ЭШЛЕГЕН "one who has worked"

ЭШЛЕГЕНЕ "his past working"

ЭШЛЕГЕННЕЦ "of the past working"

мен эшлэгэнмен	"I worked"
алар эшлэгэннэр	"they worked"
эшлэма-	"not to work"
эшлэмэгэн	"one who has not worked"
эшлэмэгене	"his past not-working"
эшлэмэгэннэц	"of the past not-working"
эшлэмэгэннэн	"from his past not-working"
мен эшлэмэгэнмен	"I did not work"
алар эшлэмэгэннэр	"they did not work"

2.3611. The past participle takes predicative suffixes: /-gÄnmEn, -gÄnsEj, -gÄn, -gÄnbEz, -gÄnsEz, -gÄnnÄr/ and /-kÄnmEn/ etc. Forms with these suffixes function as a past tense, the difference between this past tense and that in 2.341 being that the latter denotes actions which have really taken place in the past, whereas the forms with /-gÄnmEn/ etc. denote past actions known from hearsay:

килгэнмен	"I came"	килмэгэнмен	"I did not come"
килгэнсэц		килмэгэнсэц	
килгэн		килмэгэн	
килгэнбэз		килмэгэнбэз	
килгэнсэз		килмэгэнсэз	
килгэннэр		килмэгэннэр	

2.3612. The gerund in /-gÄnčE/ is formed from the past participle: vide 2.374.

2.362. The present participle

Suff. /-Ä/ after a stem-final consonant (including /w/); suff. /-y/ after a stem-final vowel, the vowel /ä/ changing to /e/, and the stem-final vowel /a/ changing to /i/ (vide 1.522).

This participle functions without any suffixes only as a gerund (vide 2.371).

2.3621. The present tense

Suff. /-Ä/ and /-y/ (2.362) with the predicative suffixes of the first group (vide 2.32), the ending of the first person singular being optionally /-mEn/ or /-m/.

Singular		Plural	
1st p.	-ем, -ам, -им, -ыйм	-ебез, -абыз, -ибез, -ыйбы	
2nd p.	-есең, -асың, -исең, -ыйсың	-есез, -асыз, -исез, -ыйсиз	
3rd p.	-е, -а, -и, -ый	-әләр, -алар, -иләр, -ыйлар	
яз-	"to write"	язма-	"not to write"
язам, язамын	"I write"	язмыйм, язмыймын	"I do not write"
язасың		язмыйсың	
яза		язмый	
язабыз		язмыйбыз	
язасыз		язмыйсыз	
язалар		язмыйлар	
әшле-	"to work"	әшләмә-	"not to work"
әшлим, әшлимен	"I work"	әшләмим, әшләмимен	"I do not work"
әшлисең		әшләмисең	
әшли		әшләми	
әшлибез		әшләмибез	
әшлисез		әшләмисез	
әшлиләр		әшләмиләр	

2.3622. The participle of necessity

The suffixes /-Ä, -y/ (2.362) with the possessive suffix of the third person /-sE/ form the participle of necessity: "one who will have to do something", "the necessity of doing something in the future".

The compound suffix /-АsE/ or /-ysE/ is no longer felt to be a form of the third person only, and other possessive suffixes are added:

	Singular	Plural
1st p.	-есем, -асым, -исем, -ыйсым	-әсебез, -асымбыз, -исебез, -ыйсыбыз
2nd p.	-есең, -асың, -исең, -ыйсың	-әсегез, -асыгыз, -исегез, -ыйсыгыз
3rd p.	-есе, -асы, -исе, -ыйсы	-әселәре, -асылары, -иселәре, -ыйсылары
киләссе кеше		"a person who is to come"
сойлиссе сүзем		"my word that will have to be spoken"
укыйссы китабым		"the book which I have to read"
без барасы юл		"the road which we must go"
безнең экскурсиягә барасыбыз бар		"we must go on an outing"
барасым калған		"I should have gone"
мин аның киләсен белмәдем		"I did not know that he was to come" (lit.: "I did not know his necessity to come")

2.3623. The participle of necessity occurs in the predicative function:

ул иртәгә шаһәргә барасы	"he will have to go to city tomorrow"
кунаклар иртәгә киләсе	"the comrades must come tomorrow"

2.363. The first future participle ("one who will do")

Suff. /-АčÄk/ after a stem-final consonant including /w, y/;
the suffix /-yАčÄk/ after vowels:

КИЛ-	"to come"	КИЛМЕ-	"not to come"
КИЛЭЧЕК	"one who will come"	КИЛМЭЯЧЕК	"one who will not come"
Ю-	"to wash"	ЮМА-	"not to wash"
ЮЧАЧАК	"one who will wash"	ЮМАЯЧАК	"one who will not wash"
ЭШЛЕ-	"to work"	ЭШЛЕМЕ-	"not to work"
ЭШЛЭЯЧЕК	"one who will work"	ЭШЛЭМЭЯЧЕК	"one who will not work"

2.3631. The first future participle takes the predicative suffixes. The resulting forms with endings /-ÄčÄkmEn, -ÄčÄksEj, -ÄčÄk, -ÄčÄkbEz, -ÄčÄksEz, -ÄčÄklÄr/ and /-yÄčÄkmEn/ etc. function as a future tense which denotes an action which will take place in the future and exactly at the time indicated by other words:

КИЛ-	"to come"
КИЛЭЧЕКМЕН	"I shall certainly come"
КИЛЭЧЕКСЕҢ	
КИЛЭЧЕК	
КИЛЭЧЕКБЕЗ	
КИЛЭЧЕКСЕЗ	
КИЛЭЧЕКЛӘР	
КИЛМЕ-	"not to come"
КИЛМЭЯЧЕКМЕН	"I shall not come"
КИЛМЭЯЧЕКСЕҢ	
КИЛМЭЯЧЕК	
КИЛМЭЯЧЕКБЕЗ	
КИЛМЭЯЧЕКСЕЗ	
КИЛМЭЯЧЕКЛӘР	

2.364. The second future participle ("one who will go")

Suff. /-r/ on stems ending in /e, ə, ɪ, a/; suff. /-Är/ on stems ending in /w/; suff. /-Är/ and /-Er/ on stems ending in consonants, there being no rules with regard to which stem takes what suffix.

The second future participle denotes actions which will take place at some time in the future: /ešlä-/ "to work" - /ešläär/ "one who will work at some time in the future":

шу-	"to glide, to skate"	- шуар	"one who will glide"
ак-	"to flow"	- арап	"one who will flow"
каал-	"to remain"	- каалыр	"one who will remain"

2.3641. The following verb-stems ending in a consonant take the suff. /-Är/:

яз-	"to write"	- язар	"one who will write"
тап-	"to find"	- табар	"one who will find"
оч-	"to fly"	- очар	"one who will fly"
тай-	"to slip"	- таяр	"one who will slip"
сиз-	"to feel"	- сизер	"one who will feel"
тил-	"to kick"	- тибер	"one who will kick"
көл-	"to laugh"	- көлөр	"one who will laugh"
түз-	"to tolerate"	- түзер	"one who will tolerate"
сей-	"to love"	- сеяр	"one who will love"
тей-	"to crush"	- тяяр	"one who will crush"

and many other

2.3642. The following verb-stems ending in a consonant take the suff. /-Er/:

бар-	"to go, to walk"	- барыр	"one who will go"
ал-	"to take"	- алыр	"one who will take"

ур-	"to harvest"	- урыр	"one who will harvest"
кил-	"to come"	- килер	"one who will come"
бир-	"to give"	- бирер	"one who will give"
кубей-	"to increase"	- күбәер	"one who will increase"
азай-	"to decrease"	- азаер	"one who will decrease"
сал-	"to put"	- салыр	"one who will put"

and many other

2.3643. The second future participle suffix */-r/* is not added to the negative stem formed with the suffix */-mÄ-/*. Instead, a special suffix */-mÄs/* is directly added to the basic (i. e., positive stem): */kil-/* "to come" - */kilmäš/* "one who will not come"; */ešlä-/* "to work" - */ešlämäš/* "one who will not work".

ят-	"to lie down"	- ятмас	"one who will not lie down"
кер-	"to come in"	- кермәс	"one who will not come in"
чык-	"to come out"	- чыкмәс	"one who will not come out"
ейт-	"to say"	- ейтмәс	"one who will not say"

2.3644. The second future participle is inflected like any noun. The pure-relational form with the suffix */-gÄ/* and */-kÄ/* (2.14.2°) denotes the aim of an action ("in order to") and is often translated as an infinitive:

ал-	"to take"	- алмрга	"in order to take"
ашлә-	"to work"	- эшләргә	"in order to work"
үл-	"to die"	- үлмәске	"in order not to die"
курк-	"to be afraid"	- куркмаска	"in order not to be afraid"

2.3645. The second future participle takes the predicative suffixes, the resulting forms ending in */-rmEn/* (also */-ÄrmEn*, */-ErmEn/* vide 2.364), or */-rEm/* etc. "I shall . . ." These forms function as the second future tense which denotes actions which will take place sometime in the future:

	Singular	Plural
1st p.	-рмен, -рмын or -рем, -рым	-рбез, -рбыз
2nd p.	-рсең, -рсың	-рсез, -рсыз
3rd p.	-р	-рлар
		эшлөрмен, эшлөрем "I shall work"
		эшлөрсөң
		эшлөр
		эшлөрбез
		эшлөрсез
		эшлөрлөр

2.3646. The negative forms of the second future tense are formed from the negative future participle with the suffix /-мАң/ to which predicative suffixes are added:

	Singular	Plural
1st p.	-мем, -мам	-мебез, -мабыз
2nd p.	-мессең, -массың	-месез, -масыз
3rd p.	-мес, -мас	-месслөр, -маслар
		эшлемем "I shall not work"
		эшлемессөң
		эшлемес
		эшлемебез
		эшлемесез
		эшлемеслөр

2.37. The gerunds

The gerunds, also called converbs, function only as adverbs, verbal attributes or adverbial complements.

2.371. The first present gerund

Suff. /-Ä/ and /-y/ which is the suffix of the present participle (vide 2.362), the latter never functioning as an attribute and not taking pure-relational suffixes, although it possesses some other features characteristic of participles. The first present gerund denotes actions simultaneous with the main action and merging with the latter in one combined action. It also serves to denote actions which occur repeatedly. The verbal complement of most auxiliary verbs is a first present gerund: /karly karly/ "looking, looking": /kara-/ "to look"; /yaza bardim/ "I continued to write" (or "went on writing"); /yaz-/ "to write", /bar-/ "to go"; /kilä kür/ "please come!" (lit.: "see coming!", i.e., "see that you come!").

яз-	"to write"	- яза	"writing"
кил-	"to come"	- киле	"coming"
ю-	"to wash"	- юа	"washing"
уки-	"to read"	- укий	"reading"
яса-	"to make"	- ясый	"making"
эшле-	"to work"	- эшли	"working"
язма-	"not to write"	- язмый	"not writing"
килмэ-	"not to come"	- килими	"not coming"
эшлемэ-	"not to work"	- эшлеми	"not working"

2.3711. The first present gerund of the negative verb occurs also with an additional suffix /-čÄ/ of the adverbs (4.4211) added to the suff. /-Ä/ or /-y/, the resulting form having the same meaning as the original negative form:

кил-	"to come"	- килмиче	"not coming"
яз-	"to write"	- язмичча	"not writing"

2.372. The second present gerund

Suff. /-p/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant (including /w, y/); denotes actions which begin before the main action and continue with the latter: /tawga yögerep mende/ "he ran

up the mountain" (lit.: "he climbed running the mountain", i. e., he first ran and finally reached the top); /min yazip beteräm/ "I am finished writing".

яз-	"to write"	- язып	"writing"
кил-	"to come"	- килеп	"coming"
ю-	"to wash"	- юып	"washing"
яса-	"to make"	- ясал	"making"
эмлэ-	"to work"	- эмлэп	"working"

2.3721. The suff. /-p/ is not added to the negative verb-stem. Instead, the form of the first present gerund with the suffix **-миче**, **-мыйча** is used (2.3711).

2.373. The past gerund

Suff. /-gÄč/ and /-kÄč/ (1.532.1°), the resulting form denoting an action which precedes, in time, the action of the main verb ("after having done").

яз-	"to write"	- язгач	"after writing"
кайт-	"to return"	- кайткач	"after having returned"
эмлэ-	"to work"	- эмлэгэч	"after having worked"
язма-	"not to write"	- язмагач	"after having not written"
китме-	"not to go away"	- китмагэч	"after having not gone away"

2.374. The future gerund

Suff. /-gÄnčE/ and /-kÄnčE/ (1.532.1°), the resulting form denoting an action which is preceded in time by the action of the main verb ("before doing"): /min yazgančı ukidim/ "I had been reading before I wrote"; /min yazgančı ukırmın/ "I shall read before I write"; /ul čišenep yagadan kiyengänče tagın ber sagat ütte/ "another hour passed before he redressed".

яз-	"to write"	- язганчы	"before writing"
кайт-	"to return"	- кайтканчы	"before returning"
эмлэ-	"to work"	- эмлэгэнчье	"before working"

2.3741. The future gerund is, in origin, a noun in /-ЧЕ/ (4.11.1°) from the past participle (2.361).

The future gerund is not formed from the negative stem. Instead, the form with the suffix -МИЧЕ, -МЫЙЧА (2.3711) is used.

2.38. Defective verbs

2.381. The verb /i-/ "to be" is defective and irregular. Only the following forms occur:

1°. /ide/ the past tense:

	Singular	Plural
1st p.	идем "I was"	идек
2nd p.	иден	идегез
3rd p.	иде	иделер

2°. /isä/ the conditional:

	Singular	Plural
1st p.	исем "if I am"	исек
2nd p.	исен	исегез
3rd p.	исе	иселер

3°. /ikän/ the past participle which is used, however, only in the predicative function:

	Singular	Plural
1st p.	икенмен "I was"	икенбез
2nd p.	икенсен	икенсез
3rd p.	икен	икеннер

2.3811. The verb /i-/ does not have a negative stem. Its negative is /tügel/: түгел иде "he was not".

2.382. The verb /bar/ "is, existing, existence" is, in origin, the second future participle of a defective verb which does not have any other forms: МИНЕМ КИТАБЫМ бар "I have a book" (lit.: "my book is"); бар кеч белән "with all strength available" (lit.: "with

the existing strength"); барын юғын белмәде "he demanded impossible things" (lit.: "he did not know the existing and not existing").

3. FORM- AND FUNCTION-CLASSES

3.0 Tatar has the following parts of speech: nouns, adjectives, pronouns, verbs, adverbs, postpositions, conjunctions, and particles.

3.1. Nouns which occur with all the suffixes given under noun inflection (2.1) include the following:

3.11. Nouns which occur with all suffixes given under 2.1, and other parts of speech when functioning as nouns (i. e., when substantivized) may function as subjects in clauses and as direct objects in verbal phrases. They function as heads of nominal phrases. There are the following sub-classes of nouns:

3.111. The negative noun /yuk/ "absence, non-existence", used also as negative particle "not", which takes all pure-relational, possessive, and predicative suffixes: юкны сүйләде "he spoke untruth" (lit.: "he spoke what does not exist"); юкса чыгарды "he refuted" (lit.: "he reduced to nothing"); юкта "in the absence, in absentia"; югында "in his (its) absence".

3.112. The reflexive noun /üz/ "self" which occurs only with the possessive suffixes:

"myself"	"thyself"	"himself"
үзәм	үзәң	үзе
үзәмнәң	үзәңнәң	үзенәң
үзәмә	үзәңә	үзенә
үзәмне	үзәңне	үзен
үзәмнән	үзәңнән	үзеннән
үзәмдә	үзәңдә	үзендә

"ourselves"	"yourselves"	"themselves"
үзебеə	үзегез	үзлəре
үзебезнең	үзегезнең	үзлəренең
үзебезгə	үзегезгə	үзлəренə
үзебезне	үзегезне	үзлəрен
үзебездəн	үзегездəн	үзлəреннəн
үзебездə	үзегездə	үзлəрендə

3.113. The interrogative nouns

The interrogative nouns which function also as relative nouns are the following:

1°. кем /kem/ "who" which takes the plural suffix, the possessive suffixes, the pure-relational suffixes, and the predicative suffixes: кемнəр "who" (plur.); кемнəн "from whom?"; кемең "who of thine"; синең кемең ул "who is he to you?" or "what is his relation to you?" (lit.: "thy who is he?"); синең кемнəрен бар "is there anybody of thine?", i. e., "are there any relatives of yours?"; бу кем карандашы "whose pencil is this?"; сез кемнəрсез "who are you?"; кем эшлеми, шул ашамый "he who does not work does not eat".

2°. нəрсə /närsä/ "what" which takes the plural suffix, the possessive suffixes, and the pure-relational suffixes: нəрсəлəр "what" (plur.); нəрсəң бар "is there anything of thine?" (lit.: "thy what is?").

3°. ни [nī] "what" (in meaning = нəрсə) which takes the plural suffix and the pure-relational suffixes: нилəр "what" (plur.); нинең "of what"; нигə "to what" (also used as the adverb "what for"); нидəн "from what" (also used as the adverb "why").

3.114. The indefinite nouns are partly based on the interrogative nouns: ниčкем /hičkem/ "nobody"; ниčнəрсə /hičnärsä/ "nothing"; häркем /härkem/ "everybody"; häрнəрсə /härnärsä/ "everything".

3.2. Adjectives

The adjectives, when functioning as nouns, take the plural suffix, the possessive suffixes, and the pure-relational suffixes. They are used as invariable attributes in attribute-and-head nominal phrases. They take the predicative suffixes and function as predicates in finished clauses. They function also as adverbs, acting as adverbial attributes of verbs: /yaxšı! kitap/ "a good book" - /igen yaxšı! updı! / "the crops have grown well".

3.21. The interrogative adjectives

- 1°. **нинди** /nindey/ "what, what kind of": **нинди чечек** "what flower?"
- 2°. **ниче** /ničä/ "how many": **ниче кеше** "how many people?"¹
- 3°. **кай** /kay/ "what": **сез кай илдән** "from what country are you?" (lit.: "you from what country?").
- 4°. **кайсы** /kaysı! / "what": **сез кайсы катта торасыз** "on what floor do you live?"²

3.22. The indefinite adjectives are partly based on the interrogative adjectives: **ничнинди** /hič-nindey/ "not a single".

3.23. The numeral adjectives

The cardinal numerals from one to ten are the basis on which numbering is built. There are also special words for some numerals. Further formations such as higher numerals, ordinals, nominal or adjectival or adverbial derivatives are made by combining the primary numbers or by adding suffixes.

The cardinal numerals, when functioning as nouns, are inflected like nouns: /un/ "ten" - /unnar/ "tens"; /ike/ "two" - /ikebez/ "two of us" - /ikeney/ "of the two" - /ikeseney/ "of the two of them":

1. бер	/ber/	10. ун	/un/
2. ике	/ike/	20. егерме	/yegerme/
3. еч	/če/	30. утыз	/utız/
4. дүрт	/dürt/	40. кырк	/kirk/
5. биш	/biš/	50. илле	/ille/
6. алты	/altı/	60. алтынш	/altnıš/
7. жиде	/jide/	70. житменш	/jıtmeš/

8. сиғез	/sigez/	80. сиксән	/siksän/
9. тұғыз	/tugız/	90. тұксан	/tuksan/
100. йөз		/yöz/	
1000. мең		/meg/	

3.231. Nouns modified by a numeral have the singular form: утыз китап "thirty books".

Exceptions are nouns which denote time, taking optionally the plural suffix: еч атна or еч атналар "three weeks".

3.232. In counting "one, two, three, four, five, etc.", without mentioning the objects which are counted, the cardinal numerals are not used. Instead, collective numerals are used (4.121).

3.3. The pronouns have inflections different from those of nouns (2.2). The personal pronouns function only as substantives, whereas the demonstrative pronouns function also as adjectives, functioning as invariable attributes of nouns.

3.4. The verbs have verbal inflection (2.3). The finite forms of verbs serve as the centers of verbal phrases (6.1). Their non-finite forms function as nouns (verbal nouns and substantivized participles), adjectives (participles) or adverbs (gerunds).

3.5. Adverbs are a mixed group of words of various origins. Some of them are petrified pure-relational forms of nouns. Some of them are derived from adjectives, pronouns, etc.: шеп "quickly"; кинёт "suddenly" (cf. кинеттән "suddenly": /kinät/ + /-dÄn/ 2.1415); әлек "formerly"; кайчан "when" from кай "what".

3.51. The following pure-relational suffixes are taken by some adverbs: /-gÄ/, /-dÄn/, and /-dÄ/.

1°. The following adverbs occur with the suff. /-gÄ/ "to": шеп "quickly" - шепкә "immediately upon something", cf. кайткан шепкә "immediately upon the return"; бире "hither" - биреге "hither"; соң "late" - соңға "for late" (соңға калдырыды

"he delayed", lit.: "he left for late"); **әрәм** "in vain" - әрәмгә "just for nothing", etc.

2°. The following adverbs occur with the suffix **/-dÄn/** "from" and **/-dÄ/** "in, at": **тиз** "quickly" - тиздән "soon"; **кинет** "suddenly" - кинеттән "suddenly, of a sudden"; **элек** "formerly" - электә "in olden times, in antiquity, formerly" - электән "since former times"; **бире** "hither" - биредән "from here" - биредә "here, in this place"; **бая** "recently, not long ago" - баядан "since recent times, since a time not so long ago"; **соң** "late" - соңыннан "afterwards, in the future" - соңында "after, in the future"; **әлгәре** "formerly" - әлгәредә "in former times", etc.

3.6. The postpositions are a mixed group. They serve to denote the relations of nouns to other words in phrases and clauses (2.16). Some postpositions are such in origin, others are adverbs or even substantives: **эш** өчен "for the sake of work" (original postposition); **соң** күлдә "he came late" (adv.) - **чәй** соңыннан "after tea" (postp.); **ян** "side" (substantive) - **естәл** янына "towards the table" (lit.: "to the side of the table", here as a post-position).

3.7. Conjunctions are invariable. They serve as connectives or to introduce clauses.

3.71. Coordinating conjunctions include:

нәм /häm/ "and": **мин укыйм һәм язам** "I read and write".

ни [nI] (repeated) "neither nor": **бу чәчәкнәң ни тәсе матур түгел, ни исе юк** "neither has this flower a beautiful color, nor any smell".

ләкин /läkin/ "but, however": **кәк салкынча, ләкин матур** "the day [is] cool but beautiful".

е /ä/ "but, however": **урак белән уралар, е чалгы белән** чабалар "they harvest with a sickle but they mow with a scythe".

әммә /ämämä/ "but, however".

белки /bälkey/ "but": **яңыр туктамады, белки көчәйде генә** "the rain has not stopped but is still increasing".

тик /tik/ "but, only".

яки /yäkey/ "or": **я кино, яки спектакль** "movies or a stage play".

я /yä/ "or" (when repeated "either or"): я мин, я син "either I or thou".

яйсә /yäysä/ "or, or else": спектакль яйсә жыелыш "a stage play or meeting".

3.72. Subordinating conjunctions include:

чөнки [čöñk'i] "because": Зәкия барлык фәннәрдән биш билгесе алды, чөнки ул бик тырышып укый "Zäkiyä received the grade mark five for all science subjects, because he studies very assiduously" (lit.: "studies making great efforts").

гүя /güyä/ "as if": ағачлар жыл уңаена бапларын иялдер, гүя алар кемнедер сәламләп каршылылар "the trees bend their tops in the wind direction, as if they were greeting somebody" (lit.: "as if they were greetingly welcoming somebody").

ки [k'i] "that, in order that": ихтимал ки "it is possible that . . ."; ашлыкны шундай жентекләп чистатырга кирек ки, анда бер генә чит орлык та калмасын "it is necessary to clean the seeds so thoroughly in order that a single grain of another kind does not remain there" (lit.: "that there should not remain a single foreign grain").

егәр /ägär/ "if, when": егәр карасағыз "if you look".

егәр дә /ägär dä/ "if" (= Engl. "if" with subjunctive): егәр дә ул аны күрсә, биргән булыр иде "if he had seen him he would have given".

3.8. The particles are invariable. There are postpositional particles which are added enclitically, and prepositional particles which, on the contrary, take the stress upon themselves, the succeeding word being enclitically added to them.

3.81. Postpositional particles include:

ме, мы /mE/ interrogative: бу ағачмы "is this a tree?"; бүгөн лекция буламы "will there be a class today?"

мени, мыни interrogative with a shade of doubt: бүгөн жыелыш булмыймыни "will there really be no meeting today?"; ул күлгәнмени "has he really come?"

генә, гына /gEnÄ/ and кенә, кына /kEnÄ/ "only": жыелышка Бакиров кына күлмәде "only Bakirov did not come to the meeting".

үк, ук "exactly": мин урманга ук барып життем "I arrived exactly at the forest"; бүгөн үк "exactly today".

да, да /dÄ/ and тә, та/tÄ/ "and, as well as": биңел арыш та бодай да яхшы уңды "this year rye as well as wheat has grown well".

че, чы /čE/ particle of politeness and ardent desire: миңа бер бит көгазъ бирегез че "give me please a sheet of paper!"; бер генә күрсәмче "if I only could see it once in my life".

сена, сана /sÄnÄ/ particle of politeness: сейласене "tell me please"; ачуланмасана "please, be not angry!"

ләбаса /lÄbasa/ emphasizing particle: бу ат ләбаса, сыңер түгел "but this is a horse and not a cow!"; килде ләбаса "but he has come!".

дер, дыр /dEr/ indefinite particle (= Engl. -ever in whoever, wherever, etc.): кемдер "somebody"; ниндидер "somekind of"; кайдадыр "someplace, wherever"; ул килгендер "he has probably come".

3.82. Prepositional particles include the following:

3.821. Emphasizing particles which strengthen the quality which is denoted by the word immediately following. They function as adverbial attributes. These particles are formed of the first syllable of the word concerned with /p/ closing the former:

кап кара "completely black, pitch black"

кып кызыл "completely red"

яп яңа "brand new"

3.83. The interjectional particles are used only as interjectional minor-clause forms. They include imitations of various kinds of sounds: их /ix/ "oh!"; ah /ah/ "ah!"; мишкики bleating of goats; кикрикүк /kikrikük/ crowing of the rooster, etc.

Notes

1. An "ordinal" form of /ničä/ occurs, the form in question being /ničänče/ "which": ничәнче кеше "which person?" (the answer being "the third person" or "the tenth person" according to whichever he is among other people). When functioning as a substantive, /ničä/ takes the possessive suffixes: ничегез "how many of you?". It takes also the pure-relational suffixes: ничега "to how many?".

2. When functioning as a substantive, /kaysi/ takes the possessive and pure-relational suffixes: кайсысы "which of them";
кайсыны "which" (dir. obj.).

4. WORD-FORMATION

4.0. Word-formation is performed either by suffixation or by composition. Word-forming suffixes are added to the word-stem. The resulting new word is treated grammatically in the same manner as any other word of the same category, i. e., the resulting noun is treated exactly as any other noun, the resulting verb is treated in the same manner as any other verb, etc.

Composition includes coordinate and subordinate composition. In coordinate composition two words of the same structure and function are joined: *жир-су* /jir-si^w/ "territory": *жир* "earth" + *су* "water".

In subordinate composition the two elements combined are related to each other as in certain types of phrase-structure: *уринбасар* "lieutenant, one who is in the place of another, acting (e.g., director, vice (e. g., vice-director)": *урин* "place" + *бас-* "to sit" (lit.: "to press").

In compounds only the first element has the stress.

4.1. Nouns

4.1.1. Nouns from nouns

1°. Suff. /-čE/ professional names: *тимерче* "ironsmith": *тимер* "iron"; *балыкчы* "fisherman": *балык* "fish"; *язучы* "writer": *язу* "writing" (cf. 2.351); *бүлүч* "divider": *бүлү* "dividing, division".

2°. Suff. /-čEn/ names of covers: *колакчын* "ear covers": *колак* "ears"; *борынчын* "muzzle": *борын* "nose".

3°. Suff. /-sÄ/ names of covers: *жинса* "sleeve cover": *жин* "sleeve".

4°. Suff. /-lEk/ names of covers, places characterized by what is denoted by the primary stem, and abstract nouns: *кузлек* "spectacles": *куз* "eye"; *башлык* "hood": *баш* "head"; *битлек* "mask": *бит* "face"; *түшлек* "bib, chin-cloth": *түш* "chest"; *комлык* "sandy area": *ком* "sand"; *ташлык* "rocky area": *таш*

"rock, stone"; егетлек "valiance, bravery": егет "valiant young man"; батырлык "heroism": батыр "hero"; тимерчелек "ironmongering": тимерче "ironsmith".

5°. Suff. /-čEk/ diminutives: кошчык "little bird": көш "bird"; өйчек "little house": өй "house"; калчык "little bag": кал "bag".

6°. Suff. /-kĀy/ diminutives: балакай "dear little baby": бала "child, baby"; еткай "daddy": эти "father"; енкай "mummy": ени "mother"; сеңелкай "dear little sister": сеңел "younger sister".

7°. Suff. /-Ās/ diminutives: жылес "small wind, breeze": жыл "wind".

8°. Suff. /-dĀš/ beings of the same class or category (fellow-countryman, classmate, etc.): авылдаш "fellow-villager": авыл "village"; Фикердеш "sympathizer": фикер "idea"; көрөштеш "fellow-fighter": көрөш "fight, struggle".

4.111. Indefinites are formed from the interrogative nouns by adding the particle /dEr/ (3.81), all inflectional suffixes preceding the particle: кемдер "whoever": кем "who" (cf. кемгөдер "to whomever"); нерседер "something": нерсе "what" (cf. Нерсегедер "to something").

4.12. Nouns from adjectives

Suff. /-1Ek/ (4.11.4°) abstractions of qualities: қызыллык "redness": қызыл "red"; ақлыш "whiteness": ақ "white"; матурлык "beauty": матур "beautiful"; яңалык "novelty": яңа "new"; әмсезлек "joblessness": әмсез "jobless".

4.121. Nouns from numeral adjectives

1°. Suff. /-1Ek/ (4.11.4°) substantivized numerals (a one, a ten, etc.): берлек "unit, unity": бер "one"; икелек "a two": ике "two"; ундык "a ten": ун "ten".

2°. Suff. /-Āw/ collective nouns: берәү "one by himself": бер "one"; икәү "both": ике "two"; өчәү "three together": өч "three"; дүртәү "the four together": дүрт "four"; бишәү "the five together": биш "five".

4.13. Nouns from verbs

Two main types occur: 1. nouns which can be formed from any given verb, both from the positive and negative stem, and 2. nouns which are formed only from a limited number of verbs.

The former group of nouns, the so-called verbal nouns are, for obvious reasons, regarded as being part of the inflection of the verb (*vide* 2.35) and will not be discussed here. The nouns of the second category will be discussed *infra*.

1°. Suff. /-š/ with the union vowel /-E/ after a stem-final consonant; the abstract idea of the action, person subject to the action concerned, etc.: ЧЫГЫШ "exit": ЧЫК- "to come out"; КЕРЕШ "introduction": КЕР- "to enter"; КИЛЕШ "arrival": КИЛ- "to come"; БЕЛЕШ "acquaintance, friend": БЕЛ- "to know"; ТАНЫШ "acquaintance, friend": ТАН- "to be acquainted".

2°. Suff. /-m/ with the union vowel /-E/ after a stem-final consonant: АГЫМ "current": АК- "to flow"; КИЕМ "garment": КИ- "to put on"; БЕЛЕМ "knowledge": БЕЛ- "to know"; СЕЙЛЭМ "utterance, speech": СЕЙЛЭ- "to talk".

3°. Suff. /-mÄ/: БҮЛМЭ "room, partition in a house": БҮЛ- "to divide, to partition"; ОЕШМА "organization": ОЕШ- "to be organized"; ТУКЫМА "textile": ТУКЫ- "to weave"; БЕЛЕШМЭ "information": БЕЛЕШ- "to inquire"; БЕРЛЭШМЭ "union, unity": БЕРЛЭШ- "to unite, to become united".

4°. Suff. /-k/ with the union vowel /-E/ after a stem-final consonant: ИЛЕК "sieve": ИЛЭ- "to sift"; ТАРАК "comb": ТАРА- "to comb".

5°. Suff. /-Äk/: УРАК "sickle": УР- "to harvest"; ТОРАК "dwelling": ТОР- "to stay, to dwell"; КУНАК "guest": КУН- "to spend a night".

6°. Suff. /-kÄ/: ТОТКА "handle": ТОТ- "to hold".

7°. Suff. /-wEč/ after a stem-final vowel, suff. /-gEč/ and /-kEč/ after a stem-final consonant (*vide* 1.532.1°): КАПЛАВЫЧ "lid": КАПЛА- "to cover"; ЯНАВЫЧ "hone": ЯНА- "to hone"; УРГЫЧ "mower": УР- "to mow"; АЧКЫЧ "key": АЧ- "to open".

8°. Suff. /-gÄk/ and /-kÄk/ *vide* 1.532.1°: ТЕРГЭК "wrapping": ТЕР- "to wrap"; ИШКÄК "oar": ИШ- "to row".

9°. Suff. /-gE/ and /-kE/ *vide* 1.532.1°: ЧАЛГЫ "scythe": ЧАЛ- "to mow"; КИЕРГЕ "a frame for embroidering": КИЕР- "to stretch out, to spread out"; ОЕТКЫ "yeast": ОЕТ- "to ferment" (tr.).

10°. Suff. /-č/ with a union vowel /-E-/ after a stem-final consonant, added mostly (if not exclusively) to verb-stems with a final /n/, i. e., the suff. /-n-/ (4.351.1°): ышаныч "confidence": ышан- "to trust"; сөенеч "joy": СӨЕН- "to rejoice"; үтенеч "application, petition": ҮТЕН- "to ask for, to beg, to request".

11°. Suff. /-mtÄ/ with a union vowel /-E-/ after a stem-final consonant; mostly results of actions: өзөмтө "excerpt": өз- "to tear off"; күшүмтө "addition": күш- "to add"; сөзөмтө "extract, conclusion": сөз- "to filter"; сыгымтө "extract": сык- "to press".

4.14. Compound nouns

The compound nouns are formed by coordinate composition and subordinate composition.

4.141. Coordinate composition

Both components are nouns, including semi-repetitive words: аш-су "food, treat for a guest": аш "food" + су "water"; савыт-саба "dishes": савыт "container" + саба "vessel" < Mongolian; тишек-тошык "holes": тишек "hole" + тошык repetitive word without any meaning.

4.142. Subordinate composition

1°. Attributive compounds which consist of a noun modifying another noun: төньяк "north": төн "night" + як "side"; ашъяулык "tablecloth": аш "food" + яулык "cover"; ташбака "turtle": там "stone" + бака "frog".

2°. Objective compounds which consist of a noun (verbal noun, substantivized participle, etc.) which has a complement (usually direct object): урынбасар "deputy, vice, acting as or replacing someone": урын "place" + басар "one who presses": бас- "to press".

4.2. Adjectives

4.21. Adjectives from nouns

1°. Suff. /-gE/ and /-kE/ (1.532.1°) "pertaining or referring to, of the quality of": көзге "autumnal": көз "autumn"; күшкү "wintry": күш "winter"; алгы "frontal": ал "front side".

2°. Suff. /-lE/ "possessing or having something": акыллы "clever, intelligent": акыл "intellect"; тозлы "salty": тоз "salt"; керле "filthy": кер "filth"; кара күзле "black-eyed": кара күз "black eyes".

3°. Suff. /-sEz/ caritive adjectives "not having, without" = Engl. "-less": акылсиз "unintelligent": акыл "intellect"; башсыз "headless": баш "head".

4°. Suff. /-čän/ "inclined to": эшчен "industrious": эш "work"; уйчан "pensive": уй "idea, thinking, thought".

5°. Suff. /-sEl/ "of the quality of": сусыл "juicy, watery": су "water"; жепсель "fibrous": жеп "fiber".

6°. Suff. /-ey/ [-i] on substantives of Arabic origin: әдәби "literary": әдип "writer"; гыйльми "scientific": гыйлем "science".

4.22. Adjectives from pronouns

1°. Suff. /-kE/ added to the direct-object forms of personal pronouns, the resulting adjectives functioning as possessive pronouns and acting only as predicates of clauses: минеке "mine": МИНЕ "me"; синеке "thine": СИНЕ "thee"; аныкы "his, hers": ани "him, her"; безнеке "ours": безне "us"; сезнеке "yours": сезне "you"; аларныкы "theirs": аларны "them".

2°. Suff. /-dEy/, in orthography -ди, -дый, added to the stems of demonstrative pronouns: мондый "such one as this": бу "this", stem МОН; андый "such one as that": ул "he", stem АН; шундый "such one as that": шул "that", stem ШУН; тегенди "such one as that": теге "that", stem ТЕГЕН.

4.23. Adjectives from adjectives

4.231. The comparative

Suff. /-rÄk/. The comparative denotes a quality stronger than that of another object. Only such adjectives form a comparative which denote qualities that can vary in strength.

1°. From adjectives: озынрак "longer": озын "long"; яктырак "brighter": якты "bright"; кызылрак "redder": кызыл "red"; ачылрак "more intelligent": ачыл "intelligent".

2°. From the past participle: укыганрак "more learned" ("one who has learned more, one who has read more"): укыган "one who has learned": укы- "to read".

4.232. The diminutive adjectives

The diminutive adjectives are formed mostly from adjectives denoting colors.

1°. Suff. /-lJEm/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: күгелжем "bluish": күк "blue"; каралжым "blackish": кара "black".

2°. Suff. /-sEl/: аксыл "whitish": ак "white".

3°. Suffix */-sEw/*: алсу "reddish": ал "red"; зәңгерсү "bluish": зәңгәр "blue".

4.233. Adjectives from numerals

4.2331. Ordinals

Suffix */-nčE/* with the union vowel */-E-/* after a stem-final consonant: беренче "first": бер "one"; икенче "second": икे "two"; өченче "third": өч "three"; унбишенче "fifteenth": унбиш "fifteen"; утызынчи "thirtieth": утыз "thirty"; егерме алтынчи "twenty-sixth": егерме алты "twenty-six".

4.2332. Approximatives

Suffix */-lĀp/*¹ "approximately so-and-so many, about": унлап "approximately ten": ун "ten"; утызлап "about thirty": утыз "thirty"; утызлап китап "approximately thirty books"; йөзлөп "approximately one hundred": йөз "hundred"; йөзлөп кеше "approximately one hundred people".

4.24. Adjectives from verbs

1°. Suffix */-nkE/*² with the union vowel */-E-/* after a stem-final consonant: басынки "modest, peaceful" originally "trampled on": бас- "to trample"; күтәренке "elevated": күтәр- "to lift, to raise".

2°. */-gEn/* and */-kEn/* (1.532.1°): азгын "immoral": аз- "to be immoral"; үткен "sharp": үт- "to penetrate, to get through".

3°. Suffix */-gEr/* and */-kEr/*: сизгер "perceptive": сиз- "to feel"; алтыр "inventive": ал- "to take, to get"; үткөр "sharp": үт- "to penetrate, to get through".

4°. Suffix */-gĀk/*: тайгак "smooth": тай- "to slip on"; тузгак "dishevelled, tousled": туз- "to become dishevelled".

5°. Suffix */-Āk/*: куркак "timid, cowardly": курк- "to be afraid".

6°. Suffix */-k/*: уйнак "playful": уйна- "to play"; бозык "damaged": боз- "to damage"; артык "superfluous": арт- "to increase"; жыйнак "accurate": жыйна- "to collect, to gather".

7°. Suffix */-čĀk/*: иренчек "lazy": ирен- "to be lazy".

8°. Suffix */-čEk/*: кыланчык "coquettish": кылан- "to behave in an unnatural manner"; бейләнчек "captious, fault-finding": бейлән- "to try to find somebody's faults".

9°. Suffix */-l/*: кызыл "red": кыз- "to become red-hot".

10°. Suff. /-č/ with the union vowel /-E-/: қызганич "pitiful, unhappy, miserable": қызган- "to pity"; қуркыныч "dangerous": қуркын- "to be feared".

11°. Suff. /-dEк/: ташландык "being in a stage of decay, neglected": ташлан- "to be thrown away".

12°. Suff. /-gElt/ of diminutive color-adjectives: қызгылт "reddish": қыз- "to become red-hot", cf. қызыл "red" and analogous forms: сорғылт "greyish": соры "grey" (there is no verb-stem cop-).

4.25. Adjectives from adverbs

Suff. /-gE/ added to the pure-relational form with the suffix /-dA/ which is taken by some adverbs (*vide* 3.51.2°) and to the same form of substantives (*vide* 2.14.5°): биредеге "one who is here": биреде "here": бире "hither"; қуршедеге "neighboring, which is near by": қуршеде "in the vicinity": қурше "neighbor"; ерактагы "distant, remote": еракта "in the distance": ерак "distant"; чит илдеге "foreign": чит илде "in a foreign country".

4.26. Compound adjectives

4.261. Coordinate composition

The coordinate compounds include 1. simple reduplications; 2. combinations with rhyming words; 3. numeral compounds; and 4. compound numerals.

4.2611. Simple reduplications: озын-озын "long-long"; кече-кече "small-small" = "tiny little".

4.2612. Combinations with rhyming words which function mostly as adverbs: аз-маз "little-by-little"; аркылы-торкылы "crosswise".

4.2613. Numeral compounds which consist of numbers belonging to the same decimal position: бер-ике "one-two", i.e., "one or two" or "some", "several"; егерме-утыз "thirty-forty", i.e., "thirty or forty", "between thirty and forty".

4.2614. Compound numerals

The numbers from 11 to 19, from 21 to 29, from 31 to 39, etc. are formed by adding the cardinal numbers 1, 2, 3, etc. to the numerals 10, 20, 30, respectively. In other words, the smaller number is added to the greater number:

11. унбер	/un-ber/	21. егерме бер	/yegerme-ber/
12. унике	/un-ike/	32. утыз ике	/utiz-ike/
13. унөч	/un-öč/	43. кырк өч	/kirk-öč/
14. ундырт	/un-dürt/	54. илле дүрт	/ille-dürt/
15. унбиш	/un-biš/	65. алтмыш биш	/altniš-biš/
16. уналты	/un-alti/	76. житмеш алты	/jitməš-alti/
17. унжиде	/un-jide/	87. сиксөн жиде	/siksən-jide/
18. унсигез	/un-sigez/	98. туксан сигез	/tuksan-sigez/
19. унтугыз	/un-tugiz/	99. туксан тугыз	/tuksan-tugiz/

The hundreds: 100. Йөз /yöz/; 200. ике йөз /ike-yöz/; 300. өч йөз /öč-yöz/, etc.

The thousands: 1000. бер мәң /ber-meŋ/; 2000. ике мәң /ike-meŋ/; 5000. биш мәң /biš-meŋ/, etc.

Only the last numeral in a compound takes the inflectional and other suffixes: ике йөз уналты 216; ике йөз уналтының "of 216"; йөз егерме биш 125; йөз егерме бишнәң "of 125"; йөз егерме бишкә "to 125", etc.

According to the rules of the official orthography, the numerals 11-19 are written together: унбиш /un-biš/ "fifteen", but the numbers 21-29, 31-39, 41-49, etc. are written separately: егерме бер /yegerme-ber/ "twenty-one".

The numerals denoting the numbers of hundreds and thousands are also written separately: ике йөз /ike-yöz/ "two hundred"; өч мәң /öč-meŋ/ "three thousand".

4.262. Subordinate composition

1°. Adjective + adjective, the first adjective functioning as an attribute: күе кызыл "dark-red" (lit.: "thick-red").

2°. Adjective + adjective from a noun, the first adjective functioning as an attribute: озын гөмерле "long-living" ("having a long life"); ак сакаллы "white-bearded": ак "white", сакал "beard"; кара күзле "black-eyed": кара "black", күз "eye".

3°. Numeral adjective + adjective: дүрт аякты "four-legged": дүрт "four", аякты "having legs"; өчпочмакты "triangular": өч "three" + почмак "angle, corner".

4.3. Verbs

4.31. Verbs from nouns

- 1°. Suffix. /-lÄ-/: эшле- "to work": ЭШ "work"; аңла- "to understand": аң "intellect"; жырла- "to sing": жыр "song".
- 2°. Suffix. /-Ä-/: аша- "to eat": аш "food"; яшө-/үäйä-/ "to live": яшь /үäш/ "age"; сана- "to count": сан "number"; каны- "to bleed": кан "blood".
- 3°. Suffix. /-gÄr-/ and /-kÄr-/ (1.532.1°): сугар- "to water": су "water"; жылгэр- "to fan, to ventilate, to winnow": жыл "wind"; башкар- "to begin": баш "head, beginning".
- 4°. Suffix. /-k-/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: юлык- "to meet": юл "road, way".

4.32. Verbs from adjectives

- 1°. Suffix. /-lÄ-/ (tr.) vide 4.31.1°: акла- "to make white, to whitewash": ак "white".
- 2°. Suffix. /-Är-/ (intr.): күгэр- "to become blue": күк "blue".
- 3°. Suffix. /-r-/ (intr.): кыскар- "to become short": кыска "short"; яхшыр- "to become good, to improve": яхшы "good".
- 4°. Suffix. /-Äy-/ (intr.): күбәй- "to increase in number, to become numerous": күп "many"; киңәй- "to become wide, to widen": киң "wide"; азай- "to decrease in number, to become less numerous": аз "few".
- 5°. Suffix. /-k-/ vide 4.31.4°: савык- "to recover, to regain the health": сый "healthy"; саек- "to become shallow": сай "shallow".

4.321. Verbs from numeral adjectives

- 1°. Suffix. /-lÄ-/ (tr.) vide 4.32.1°: дүртлә- "to make four-fold": дүрт "four".
- 2°. Suffix. /-k-/ (intr.) vide 4.32.5°: берек- "to unite" ("to become one"): бер "one".

4.33. Verbs from adverbs

- 1°. Suffix. /-lÄ-/ vide 4.31.1°: татарчашаштыр- "to translate into Tatar": татарча "in Tatar" + /-lÄ-/ + /-ştEr-/ (4.354.2°).
- 2°. Suffix. /-Äy-/ (intr.) vide 4.32.4°: шебай- "to become stronger, to become quicker": шәп "quickly".

4.34. Verbs from interjectional particles

1°. Suff. /-lÄ-/ vide 4.31.1°: *безлә-* "to hum": без imitation of the sound of humming.

2°. Suff. /-dÄ-/: *кыштырда-* "to rustle": кыштыр imitation of the sound of rustling; *кетердә-* "to rustle slightly": кетер-кетер imitation of rustling.

3°. Suff. /-EldÄ-/: *безелдә-* "to hum": без imitation of the sound of humming.

4.35. Verbs from verbs

Verbs from verbs include the passive, reflexive, reciprocal, factitive, and frequentative verbs. These verbs are formed from all primary verb-stems and occupy, in the system of Tatar language, a place similar to the voices in the Indo-European languages.

All passive, reflexive, reciprocal, factitive, and frequentative verbs have both the positive and negative stem.

4.351. The passive and reflexive verbs

1°. Suff. /-n-/.

A. Passive ("to be taken") when added to stems terminating in /lÄ/ and /l/ (in the latter case the union vowel /-E-/ appears):

ал-	"to take"	-	алын-	"to be taken"
сукала-	"to plough"	-	сукалан-	"to be ploughed"
эшле-	"to make"	-	эшлән-	"to be made"
башла-	"to begin"	-	башлан-	"to be begun"

B. Reflexive ("to dress oneself") when added to stems other than those mentioned under A, with the union vowel /-E-/ appearing after a stem-final consonant or after a semi-vowel:

бизе-	"to adorn"	-	бизән-	"to adorn oneself"
тот-	"to hold"	-	тотын-	"to hold on"
ки-	/key-/ "to dress"	-	киен	"to dress"
ю-	"to wash"	-	юн	"to wash"

2°. Suff. /-l-/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant or semi-vowel, the thus formed stem being always a passive verb:

яз-	"to write"	-	языл-	"to be written"
ю-	"to wash"	-	юыл-	"to be washed"
яса-	"to make"	-	ясал-	"to be made"
сат-	"to sell"	-	сатыл-	"to be sold"

4.352. The reciprocal verbs

Suff. /-s-/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant or semi-vowel, the thus formed verb indicating that the action is performed mutually ("to see each other") or together as a form of co-operation ("to do something together"):

сейле-	"to talk"	-	сейлеш-	"to converse"
яса-	"to make"	-	ясаш-	"to assist in making"
сук-	"to beat"	-	сугыш-	"to beat each other, to fight"
жыл-	"to collect"	-	жылеш-	"to assist in collecting"

4.353. The factitive verbs

The factitive verbs indicate the making someone perform an action or the making someone become something. If formed from an intransitive verb, the factitive verb is simply a transitive verb. If formed from a transitive verb, the factitive verb is a real factitive verb ("to order to do, to make do").

1°. Suff. /-t-/ added to stems of two or more syllables and terminating in /r, y, k/ or a vowel:

аша-	"to eat"	-	ашат-	"to make eat, to feed"
сейле-	"to speak"	-	сейлэт-	"to make or let speak"
кызар-	"to become red"	-	кызарт-	"to make red"
курк-	"to be afraid"	-	куркыт-	"to frighten"

2°. Suff. /-r-/ with the union vowel /-E-/ after a consonant, added to some stems with a final /t, č, š/:

бет-	"to go to an end"	-	бетер-	"to finish"
күч-	"to trans- hume	-	күчер-	"to transfer to another place"
пеш-	"to cook" (intr.)	-	пешер-	"to cook" (tr.)

3°. Suff. /-Аг-/ added to some stems with a final consonant:

чык-	"to come out"-	-	чыгар-	"to let out"
хуп-	"to fall out"	-	хубар-	"to tear off"
кайт-	"to return" (intr.)	-	кайтар-	"to return someone"

4°. Suff. /-dEr-/ and /-tEr-/ (1.532.1°) added to some stems of one syllable terminating in /w, y, r, l, z, n/:

яз-	"to write"	-	яздыр-	"to make write"
сал-	"to put"	-	салдыр-	"to make put"
ур-	"to harvest"	-	урдыр-	"to make harvest"
ян-	"to burn"	-	яндыр-	"to make burn"
ку-	"to chase"	-	кудыр-	"to make chase, pursue"
ки-	"to dress one self"	-	кидер-	"to make dress"

5°. Suff. /-gEz-/ and /-kEz-/ (1.532.1°) added to some stems with a final /r/ or /t/:

тор-	"to stand up"	-	торгыз-	"to make stand up"
ят-	"to lie down"	-	ятызы-	"to make lie down"
жит-	"to reach"	-	житкез-	"to make reach"

6°. Suff. /-gEr-/ and /-kEr-/ (1.532.1°) added to some stems with a final /t/:

ЯТ-	"to lie down" -	ЯТКЫР-	"to make lie down"
ЖИТ-	"to reach" -	ЖИТКЕР-	"to make reach"

7°. Suff. /-kÄz-/ or /-kÄr-/: үткәз- or үткәр- "to see off": үт- "to pass".

8°. Suff. /-sÄt-/ added to the stem /kür-/ "to see": күрп- "to see" - күрсөт- "to make see, to show".

9°. Suff. /-z-/: имез- "to feed the breast to a child": им- "to suck".

10°. Suff. /-dÄr-/: аудар- "to upset, to make fall down": ау- "to fall down".

4.3531. Combinations of factitive suffixes

A factitive verb-stem may be joined by another factitive suffix. Thus combinations of factitive suffixes appear. Such verbs have the meaning of making someone make someone do something (e.g., X makes Y make Z do something).

The suffixes of the secondary factitive stem are:

1°. /-t-/ added to the factitive stems formed with /-dEr-/: белдерт- "to let [someone] make [someone] know" (or "to make someone inform someone"): белдер- "to make know": бел- "to know".

2°. /-dEr-/ added to the factitive stems formed with /-t-/ or /-z-/: аматтыр- "to make feed": амат- "to feed": аша- "to eat": имездер- "to make feed the breast to a child": имез- "to feed the breast": им- "to suck".

4.354. The frequentative verbs

The frequentative verbs denote actions which are performed often, systematically, or from time to time, periodically.

1°. Suff. /-gÄlÄ-/ and /-kÄlÄ-/ (1.532.1°) added to stems with a final consonant (including /w, y/):

яз-	"to write" -	язгала-	"to write from time to time"
кил-	"to come" -	килгәлә-	"to come visiting from time to time"
амат-	"to feed" -	аматкала-	"to feed from time to time"
ку-	"to chase" -	кугала-	"to chase from time to time"

2°. Suff. /-шEr-/ added to stems with a final vowel: ясаштыр- "to make from time to time": яса- "to make".

3°. Combined suff. /-gälA-/ + /-шEr-/ or the reverse combination: язгалаштыр- "to write once in a while": яз- "to write"; ясаштыргала- "to do once in a time": яса- "to do, make".

4.36. Compound verbs

The only type occurring is the subordinate type.

4.361. Subordinate composition

The subordinate compounds are verbal phrases. They consist of a verb inflected normally and preceded by a noun functioning as complement or by an adverbial expression.

4.3611. Noun as a complement

1°. As equational complement with the verb /bul-/ "to be, to become": кабул булды "he accepted": кабул "acception" + булды "he became"; нәлак булды "he perished": нәлак "destruction"; гашыйк бул- "to fall in love": гашыйк "amorous"; колак бул- "to listen attentively" (lit.: "to become ears").

2°. As direct object with the verb /it-/ or /kill-/ "to do, to make": ярдем итте "he helped": ярдем "help"; хөрмәт итте "he esteemed, respected": хөрмәт "esteem, respect"; фида кылды "he sacrificed himself": фида "sacrifice".

3°. As direct object with some other verbs: айт эч- "to make an oath": айт "oath" + эч- "to drink"; сүз бир- "to promise": сүз "word" + бир- "to give".

4.3612. Gerund + verb: алыш китте "he carried away": алыш "taking" + китте "he went"; алыш киүлде "he brought": алыш "taking" + киүлде "he came"; очып чыкты "he flew out": очып "flying" + чыкты "came out".

4.36121. The following types of gerund compounds are of particular importance:

1°. Verbs functioning as auxiliary verbs with gerunds: сыер сезеп жиберде "the cow butted": сез- "to butt", жиберде "released" (lit.: "released butting"); уңыш өлгереп киүлә "the crops are ripening" (lit.: "come ripening"); самолёт очып киүлә "an airplane is flying" (lit.: "comes flying").

2°. The verbs киүл- "to come", бар- "to walk", топ- "to stand", and ят- "to lie down" with the gerund in /-p/ and /-A/: эш бетеп киүлә "the work is ending" (lit.: "comes terminating"); яхшыра бара "he is improving" (lit.: "he walks improving").

3°. The verbs **бет-** "to end" (intr.), **бетер-** "to end" (tr.), **чык-** "to come out", **чыгар-** "to make come out" with the gerund in /-p/ denote actions completely finished: **яңғырдан бөтөнләй чыланып беттем** "I became absolutely wet from the rain" (lit. : "I finished becoming completely wet"); **барлык китапларны укып бердем** "I have read all the books" (lit. : "I gave reading all the books").

4°. The verbs **жибәр-** "to release, to send", **башла-** "to start, to begin", and **кит-** "to go away" with the gerund in /-p/ denote intensive actions: **яраланган ая акырып жибәрдө дә еғылды** "the wounded bear roared and fell down" (lit. : "sent roaring"); **диңгез бик каты котырынып китте** "the sea became very stormy" (lit. : "the sea went storming very hard").

5°. The verb **ал-**"to take" with the gerund in /-p/ denotes an action performed in a short time: **тагын бераз эшләп алдыра кирәк** "it is necessary to work a little again" (lit. : "there is the necessity for taking working again a little bit").

6°. The verbs **жит-** "to reach" and **житкәр-** "to make reach" with the gerund in /-p/ denote the reaching of the destination: **ишеккә хотле йөгереп житте** "he ran to the door" (lit. : "he arrived running at the door").

7°. The verb **түй-** "to be satiated, satisfied" with the gerund in /-p/ denotes the performance of an action to the full satisfaction: **без инде йоклап түйдик** "we have already slept enough" (lit. : "we have already been satisfied sleeping").

8°. The verbs **кит-** "to go away" and **куй-** "to cast, to put" with the gerund in /-p/ denote actions performed quickly at once: **егылып китте** "he fell down" (lit. : "went falling"); **көлеп куйды** "he smiled" (lit. : "he cast smiling").

9°. The verb **житкермә-** "not to make reach" with the gerund in /-p/ denotes incomplete achievement of an action: **үтеп житкермәде** "he has not fulfilled" (lit. : "he has not made reach going through"); **бәя биреп житкермәде** "he has undervalued" (lit. : "he has not made reach giving the price").

10°. The verb **яз-**"to forfeit, to be deprived of" with the first present gerund in /-A, -y/ denotes actions which are almost performed: **егыла яздым** "I have almost fallen down" (lit. : "I was deprived of falling down").

4.37. Compound tenses

The compound tenses consist of a form of an auxiliary verb preceded by a form of the main verb. The latter is either a finite form, a verbal noun, a participle, or a gerund.

4.371. The conditional + auxiliary verb

The conditional with the suff. /-sÄ/ (2.342) with the past tense of the auxiliary verb /i-/ "to be" denotes an action which would have led to the result desired if it had taken place ("if had done something"). The personal endings are added either to the suffix of the conditional or to the verb-form /ide/:

	Singular	Plural
1st p.	-сем иде or -се идем	-сек иде or -се идек
2nd p.	-сан иде or -се иден	-сегез иде or -се идегез
3rd p.	-се иде	-сәләр иде or -се иделәр

Examples: без булса идек, бу хәл килем чыкмаган булыр иде "if we had been there it would not have happened"; күгөрченнөр күк гөрлөшеп торсаң иде дөньяда! "if [one] lived in the world, cooing like doves!"

4.372. The imperative + auxiliary verb

The imperative of the third person (vide 2.343.3°) with the past tense /ide/ denotes the desirability of an action: театрга барсын иде "he should go to the theater!" or "it would be fine if he went to the theater!"

4.373. Participle compounds

The participle compounds include compounds with the defective verb /bar/ "is" (vide 2.382) and the verb /i-/ "to be", or any "normally" inflected verb + /i-/ "to be".

4.3731. The participle /bar/: бар иде "he was"; бар икен "he was".

4.3732. The first future participle

The first future participle (vide 2.363) + иде denotes the intention in the past to perform an action in the future: язачак иде "he was to read" = "he intended to read".

4.3733. The participle of necessity

The participle of necessity + иде has almost the same meaning as 4.3732: хат язасын идем "I intended to write a letter"; бүген кинога барасы иде "it would be fine to go to movies today" (lit. : "today to movies to go was").

4.3734. The second future participle

The second future participle (2.364) + иде: адресын белсәм, хат язар идем "if I knew his address I would write [him] a letter" (an action which might or would occur in the future).

4.37341. The pure-relational form with the suffix /-gÄ/ (2.1413) of the second future participle + иде : бүген кинога барырга иде "it would be fine to go to movies today".

4.3735. The past participle

The past participle + иде: мин ача язган идем, ләкин җавап алмадым "I had written to him but I did not receive an answer" (an action which had taken place in the past but did not bring any results); җирне аз-маз тырмалап, чечкән идем, урган идем "I, ploughing the soil little-by-little, sowed, harvested" (an action which occurred periodically in the past but with no sizable effect).

4.37351. The past participle + булыр + иде: рәхсәт итсәләр, язган булыр идем "I would have written if they had permitted" (lit.: "if they had made a permission I was one who will become one who has written") (an action which would have occurred if . . .).

4.3736. The verbal noun with the suff. /-mÄkčE/

This verbal noun + иде denotes actions which the actor intended in the past to perform at that time, i. e., also in the past: мин ача язмакчы идем "I intended to write him a letter".

4.374. Gerund compounds

1°. The first present gerund, originally a participle (2.362, 2.371), + иде denotes an action which began before another past action or which occurred repeatedly in the past: без килгәндә, ул доклад ясый иде "when we came he was [already] making a report"; ул безгә әкиятләр сейли иде "he used to tell us stories".

2°. The first present gerund + торган (тор- "to stand") + иде denotes actions which occurred in the past systematically: эби безгә кичләрен әкиятләр сейли торган иде "grandma used to tell us stories in the evenings".

3°. The first present gerund of a frequentative verb + иде denotes an action which repeatedly occurred in the past: җәйләрен мин авылга кайткальй (ор кайтыштыра) идем "in summer I used to return to the village".

4.4. Adverbs

Adverbs are formed from nouns, pronouns, adjectives, participles, and adverbs.

The basic forms of many nouns and adjectives have become adverbs: бүгөн "today": бү "this" + көн "day"; яхшы үкүй "he reads well": яхшы "good", cf. яхшы китал "a good book".

4.41. The pure-relational forms of some nouns and pronouns function as adverbs: башта "at the beginning, initially": баш "head"; арттан "from behind": арт "rear"; нәрхирдә "everywhere": нәр "every" + жир "place" + -дә "in, at"; сүкүрлүктан "blindly": сүкүрлүк "blindness" + -тан "from"; ниғе "what for": ни "what"; монда "here": бү "this"; шунда "there": шул "that"; анда "there": ул "that"; тегенде "there": теге "that"; шүшүндида "exactly here": шүшү "this"; моннан "from here": бү "this".

4.42. Special suffixes are added to stems to form adverbs.

4.421. Adverbs of manner (how?)

4.4211. Suff. /-čА/; adverbs of manner and measure:

1°. From nouns: татарча "in Tatar": татар "Tatar"; галимнәрче "in a learned manner": галимнәр "savants, scholars"; кешече "in a human manner": кеше "person"; иптәшләрче "in a comradely way": иптәшләр "comrades"; төлкече "in a foxy way": төлкә "fox".

2°. From pronouns (partly demonstrative adverbs): минемче "in my way": минем "of me": мин "I"; безнәңче "in our way" (or "like we"): безнәң "of us"; без "we"; анча "so much": ан stem of the obl. forms of ул "that"; монча "this much": бү "this"; шунча "that much": шул "that".

3°. From adjectives: озынча "lengthwise": озын "long".

4°. From substantivized numeral adjectives: уннарча "by the tens": уннар "tens": ун "ten"; йөзләрче "by the hundreds": йөзләр "hundreds": йөз "hundred".

5°. From participles: язганча "according to what has been written": язган past part.: яз- "to write"; мин сез әйткәнчә эшләрмен "I shall do as you say" (or "according to what you [will have] said").

6°. From adverbs: югарыгача "as above": югарыга "above".

4.4212. Suff. /-dÄy/ and /-dEy/ (vide 4.22.2°); adverbs of manner:

1°. From nouns: уктай оча "he flies like an arrow"; кешедэй "in a human way"; аудай "in a bear-like manner": ау "bear"; күл зур көзгедэй ялтырап ята "the lake sparkles (lit.: "lies sparkling") like a large mirror": көзге "mirror".

2°. From adjectives: язгыдай "in a spring-like manner": язғы "springly": яз "spring"; кышкыдай "in a winter-like manner": кышкы "wintry": кыш "winter".

3°. From numeral adjectives: бердэй "similarly": бер "one".

4°. From participles: белердэй "as if he knows": белер : бел- "to know"; күрмэстэй "as if he did not see": күрмэс : күр- "to see"; күргендэй "as if he had seen": күргэн : күр- "to see".

4.4213. Suff. /-lÄy/ or /-lEy/; adverbs of manner, both forms being in origin present gerunds of verbs from nouns (suff. /-lÄ-/ vide 4.31.1°), the verbs in question not occurring in Tatar:

1°. From nouns: орлыкрай "in an embryonic stage": орлык "embryo"; кайтышлый керермен "I shall come on my way back": кайтыш "the act of returning"; барышлый "on the way": барыш "the going".

2°. From pronouns (demonstrative adverbs): болай "so, in this manner": бу "this"; шулай "in that way": шул "that"; тегелей "in that manner": теге "that".

3°. From adjectives: корылай "dryly": коры "dry"; терелей "alive": тере "live"; чили "in a raw stage": чи "raw"; беренчелей күрдем "I saw for the first time": беренче "first"; икенчелей "secondly": икенче "second"; ёченчелей "thirdly, in the third place": ёченче "third".

4.4214. Suff. /-lÄp/³:

1°. From nouns: сөгатыләп "hourly, every hour": сөгать "hour"; атналап "weekly, by the weeks": атна "week"; стаканлап "glasswise, by the glasses": стакан "glass"; икәүләп "two together": икәү "two together" (cf. икәүләп килделер "they came two together"); ёчәүләп "three together": ёчәү "three together".

2°. From numeral adverbs: берәрләп "by the ones", identical in meaning with берәр "by the ones"; икешәрләп "by the twos", identical in meaning with икемер "by the twos".

4.4215. Suff. /-lÄtÄ/, this form being, in origin, the first gerund (suff. /-Ä/) of the causative verb (suff. /-t-/) from the verb with the suff. /-lÄ-/ from nouns:

1°. From nouns: акчалата "in cash": акча "money"; икмеклете бирде "he gave [it] in kind" (lit. : "he gave in the way of bread").

2°. From adjectives: чимбетэ "wet, in a wet condition" (e. g., утын чимбетэ өөлде "the fire wood was piled up while wet" (lit. : "wetly"); икелатэ "twice as much, doubly": иккэ "two"; бишлете "five times more": биш "five"; унлата "ten times more": ун "ten".

4.4216. Suff. /-sÄr/, distributive adverbs ("by what amounts?") from the numeral adjectives иккэ "two", алты "six", сиксен "eighty", түксан "ninety", the loan-words миллион "one million" and миллиард "one milliard" (= one billion in American), and also from the nouns ярты "half" and чирек "quarter": икешер "by the twos"; алтышар "by the sixes"; сиксеншер "by the eighties"; түксаншар "by the nineties"; миллионшар "by the millions"; миллиардшар "by the milliards (billions)"; яртышар "by the halves"; чирекшер "by the quarters".

4.4217. Suff. /-Är/, distributive adverbs from all the other numeral adjectives with a stem-final consonant: берер "by the ones": бер "one"; ечэр "by the threes": еч "three"; унар "by the tens": ун "ten".

4.422. Interrogative adverbs

1°. Suff. /-čEk/: ничек "how": ни "what".

2°. Suff. /-k/: ник "why": ни "what".

3°. Suff. /-čÄn/: кайчан "when": кай "what kind of".

4.423. Adverbs of time

Suff. /-En/ (when?): кынын "in winter": кынн "winter"; язын "in spring": яз "spring"; жэйлэрэн "in the summers": жэйлэр "summers"; көнен "on day": көн "day"; төнен "at night": төн "night".

4.43. Compound adverbs

Compound adverbs are either coordinate or subordinate.

4.431. Coordinate composition

1°. Combinations of words not used separately, the second element often being a rhyming or semi-rhyming word: **әпен-тәпен** "stumbling, somehow", **әпен** and **тәпен** not being used separately; **берем-берем** "separately", **берем** not being used: **бер** "one".

2°. Combinations of words used also separately: **ары-бире** "to and back": **ары** "in that direction" + **бире** "hither"; **көнен-төнен** "day and night": **көнен** "on day" + **төнен** "at night".

4.432. Subordinate composition

This includes such types as **көннәрдә беркән** "once" (lit.: "one day among days"); **яңабаштан** "anew": **яңа** "new" + **баштан** "from the beginning"; **берауыздан** "univocally, unanimously" (lit.: "from one mouth"); **бер** "one" + **авыздан** "from the mouth".

4.44. Comparison of adverbs

Only such adverbs occur in a comparative form which denote qualities that can vary in degrees.

4.441. Suff. **/-rÄk/** (vide 4.231): **тизрек** "quicker, faster": **тиз** "fast, quickly"; **арырак** "more in that direction, further on in that direction": **ары** "thither"; **биререк** **кил** "come nearer!": **бире** "hither, in this direction"; **миндерек** "closer to me": **минде** "at me": **мин** "I".

Notes

1. Historically seen, this is a gerund in **/-p/** (2.372) of verbs in **/-lÄ-/** (4.31.1°) from numerals (cf. 4.321.1°).

2. The suffix is actually **/-kE/** added to **/-n-/** of reflexive verbs (cf. 4.351.B).

3. This adverb is in origin the second present gerund (with the suff. **/-p/**) of a verb from noun (with the suff. **/-lÄ-/**). This adverb is the only existing form of the verbs in question.

5. PHRASE-STRUCTURE

5.0. A phrase is a combination of words which is part of a clause and functions as a given word-category. This means that any arbitrarily chosen group of words in a clause is not a phrase. Thus, in the clause /ul bezne öygä alip kerde/ "he led us into the house" the words /bezne öygä/ "us into the house" or /ul bezne/ "he us" are not phrases, whereas /alip kerde/ "led" (lit.: "taking entered") or /bezne alip kerde/ "led us" or /öygä alip kerde/ "led into the house" are phrases.

The head of a phrase may be a single word or another phrase.

5.01. Universal phrase-types are those which occur with words of all categories.

There are two types of phrases: coordinate and contrastive.

5.011. Coordinate phrases have two or more heads of like function which are either single words, compound words or even phrases.

Suffixes are normally added to each head of the phrase separately: /awienda häm šähärdä/ "in the village and in the city" (МИН авылда нэм шәһәрдә яшәдем "I lived in the village and in the city"); /alni, artni, ugni, sulni/ "the frontside, the rear, the right, [and] the left" (алны, артны, уңны, сұлны белгілічә үткін кисе "he cuts wood, not noticing the front side, the rear, the right [and/or] left", i. e., not paying attention to which is what); /äxmtäne, nayelne, saneyäne/ "Ahmat, Nayil, [and] Saniya" (бакчада әхметне, Наильне, Санияне сұраттық "we met in the garden Ahmat, Nayil, and Saniya"; /eštä dä köräštä dä/ "in work and in struggle" (без эштә дә, көрәштә дә, дәртлеләрдән дәртлерәк "we [are] more enthusiastic than the enthusiasts [both] in work and in struggle"; /urmanda, kirda, bolinda/ "in the forest, in the field, in the meadow" (шундай көнне урманда, кырда, болында йөрүе үзенә бертерле рәхетлек бире "on such a day [it] gives one a particular pleasure to walk in the forest, in the field, in the meadow").

Postpositions are also added to each head separately: /ay belän, nur belän/ "with the moon, with the light" (Дүлкүннәр уйнылар ай белән, нур белән "the waves are playing with the moon, with the light").

5.0111. Coordinate phrases may occur with a conjunction or without conjunction.

5.01111. Coordinate phrases with conjunction

1°. With one conjunction which precedes the last head, the conjunction being /häm/ "and": /yaktılık häm jılılik/ "light and warmth" (кош жиргә яктылык һем җылылык бире "the sun gives the earth light and warmth"); /yaktırtı häm jılıta/ "illuminates and warms up" (кош яктырта һем җылтыта "the sun illuminates and warms up"); /at häm slyır/ "the horse and the cow" (ат һем снер бик файдалы хайваннар "the horse and the cow are very useful animals"); /imän, kayın, usak, čıršı, narat häm baška agačlar/ "the oak, the birch, the aspen, the fir, the pine, and other trees" (безиң үрманиндарда имән, қаен, усак, чыршы, нарат һем башка ағачлар үсөлөр "in our forests [there] grow the oak, the birch, etc."); /ura, suga häm jılıgärrä/ "mows, threshes, and winnows" (комбайн ашылкында ура, суга һем жылгәре "the combine [i. e., a harvesting machine] mows, threshes, and winnows the corn"); /salkınča häm yangırlı/ "cool and rainy" (хән салкынча һем яңырылы "the day is cool and rainy").

2°. With more than one conjunction

A. Particle /dä/ placed after every head: /sähärdä dä, awılda da/ "in the city and in the village" (шәһерде дә, авылда да тормыш күнделеләнде "living both in the city and in village was pleasant"); /narat ta, kayın da, imän dä/ "pines, and birches, and oaks" (безиң үрманинда нарат та, қаен да, имән дә үсе "in our forests [there] grow pines and birches and oaks").

B. Conjunctions /yä/ "either" before the first head, /yäki/ "or" before the second head, and /yäysä/ "or" before the last head: /yä kino, yäki spektakl, yäysä Jiyiliš/ "either movies or a stage play or a meeting" (завод клубында нәр көн я КИНО, яКИ спектакль, яйсө жыелыш була "at the factory club [there] is everyday either a motion picture or a stage play or a meeting".

C. The conjunction /ney/ preceding each head "neither . . . nor": ни арба, ни чана "neither carriage nor sled" (is said about the poor condition of roads in early spring or fall); ни Аллага, ни муллага "neither to God, nor to mollah" (i. e., of no use to anybody); ни миңа, ни сиңа "neither to me, nor to thee"; бү чәчәкнәң ни тәсә матур түгел, ни исе юк "neither has this flower a beautiful color, nor does it have any smell".

5.01112. Coordinate phrases without conjunction

Coordinate phrases without conjunction consist of two or more heads juxtaposed: /alnī, artnī, ujnī, sulnī belmeyčä/ "not knowing (i. e., not paying attention to) the frontside, the rear, the right, the left"; безнәц армиябез, батыр очуучыларбыз, көчле флотыбыз ватаныбызны дошманнارдан саклый "our army, our valiant fliers, our strong fleet protect our homeland from the enemies"; /urmanda, kirda, bolinda/ "in the forest, in the field, in the meadow" (шундай көнне урманда, кырда, болында йөрүе үзенө бергөрле рәхмәтлек бире "it gives one [lit.: to oneself] a unique pleasure to walk on such a day in the forest, in the field, in the meadow"); якында гына таулар; урманнار, болыннар яшөреп күренәлөр "nearby only mountains, forests, meadows are seen" (lit.: "are seen being green"); ак чечле, ягымлы йөзле, мәләем күзле бу бабай безнәц белөн сейлешеп утырырга бик яраты иде "this white-haired, friendly-faced, gentle-eyed grandfather liked very much to sit and converse with us"; авыл советы, колхоз идаресе, клуб, мәктеп—нәммәссе дә авылның иң матур бер жириңе урнашканнар "the village soviet, the collective-farm office, the club, the school, all of them were located in the most beautiful place of the village"; бу тауларның өслөрендә, тирән чокырларда, тау араларында нинди гене ағаchlар, нинди гене жимешләр, нинди гене үсемлеклөр үсмилөр "what kind of trees, what kinds of fruit, what kinds of plants are (lit.: "are not") growing on the tops of these mountains, in the deep depressions, in the spaces between the mountains!"

5.012. Contrastive phrases

Contrastive phrases consist of a head and elements which contrast it with other features of the context.

There are the following particular cases: with contrastive conjunctions and without conjunctions.

5.0121. With contrastive conjunctions

1°. Conjunction /läkin/ "but": /salkinča läkin matur/ "cool but nice" (көн салкынча, ләкин матур "the day [is] cool but nice").

2°. Conjunction /ä/ "but": урак белөн уралар, ә чалгы белөн чабалар "[one] harvests with a sickle but mows with a scythe".

3°. Conjunction /bälkey/ "but, on the contrary": яңғыр тұктамады, белки көчәйде "the rain has not stopped, but it has even increased".

4°. Conjunction /xäl-bu-key/ "but the point is that". МИНЕМ өчен җайлы имеш, җәлбуки минем өчен бердә җайлы түгел "it is allegedly (имеш) for my convenience but the matter is that it is not convenient at all to me".

5.0122. Without conjunctions

1°. Noun, pronoun, or adjective + /tügel/ "not but" + optionally a word of a meaning contrasting with the first head: бу ат түгел [сыер] "this [is] not a horse [but a cow]"; син түгел [мин] "not thou [but I]"; ак түгел [кара] "not white [but black]".

2°. Verb + /tügel/ "not": киләчәк түгел "he will not come" (implies that he will stay there where is now); уңмаган түгел "he did not succeed" (implies that he failed).

5.1. Nominal Phrases

Nominal phrases have as their head a noun or any word which functions as a substantive (noun).

5.11. Attribute + head

5.111. Attributive phrases with the attribute in the nominative singular and invariable (possessive phrases excluded).

1°. A noun or equivalent phrase as an attribute.

A. The noun indicates a measure: йөз баш сыер "one hundred heads of cows" (head as unit); биш баш умарта "five beehives" (lit.: "five heads of beehives"); ике кал шырлы "two boxes of matches".

B. The attribute is a proper name (name of a person), the head is a noun (usually a kinship term) which does not have a possessive suffix added to it and which specifies who the person in question is: Гыйльман бабай "grandfather Gîylman"; Ҳәдичә түти "aunt Xädičä".

C. The attribute is a noun (mostly a professional one) which modifies a proper name: тимерче Гали "the blacksmith Ali"; юлдаш Мансуров "comrade Mansurov".

2°. An adjective or any other word functioning as an adjective (noun, pronoun, numeral adjective, participle).

A. Adjective: ал байрак "red banner"; ал байрактан "from the red banner"; зур бакча "a large garden"; зур бакчадан "from the large garden".

B. Numeral adjective:

a. Head is optionally a plural when it denotes time: өч атна or өч атналар "three weeks".

b. Head is always a singular in all the other cases: биш кеше "five persons"; алты китап "six books"; унлап бүре "approximately ten wolves".

C. Noun: алтын йөзек "golden ring"; таш йөрек "stone heart" (i. e., as hard as stone, cruel).

D. Pronoun: бу китап "this book"; теге бала "that child".

E. Participle: укыган кеше "a learned man"; килемчек заман "the coming time" (i. e., future); агар су "running water".

F. A phrase with a participle as head with a direct object or another complement: китап укыган кеше "a man who has read a book"; шөнердән килгән эшче "a worker who has come from the city"; суга баткан Нәфисәненә анасы "the mother of Nәfisә who was drowned (lit.: "in water drowned Nәfisә's mother", it was Nәfisә who was drowned); стенага терәлгән зур пыяла шкаф "a huge cupboard which was leaning against the wall".

Note: An attributive participle of an active verb functions both as an active and as a passive form: килемсе кеше "a person who will come"; барасы юл "a road which will be traveled on".

A participle governing a direct-object form is active. A participle preceded by a nominative is passive: сезнә күргән кеше "a person who saw you"; сез күргән кеше "a person seen by you" (lit.: "you seen person"); мин барачак шеңер "the city to which I shall go".

G. A special case is an equational-complement phrase without verb which functions as an attribute. Such a phrase consists of a noun always provided with the possessive suffix of the third person which (i. e., the noun) functions as subject of the phrase, and an adjective which functions as a predicate: башы тишек кеше "a thoughtless person" (lit.: "his-head-perforated person").

H. A special case is the verbal noun functioning as an attribute. Its characteristic feature is that it can have an adverbial complement, like a participle: ана теленнән уку даресе "a lesson of native language" (lit.: "from-the-mother-tongue reading lesson").

I. An attribute may be a noun with a postposition, the modified noun being a verbal noun: империалистларга каршы сугыш "the war against the imperialists".

5.1111. When there are two or more attributes they follow each other in this order:

1°. The adjective is closest to the head, the numeral adjective preceding it: өч ак ат "three white horses".

2°. A demonstrative pronoun usually precedes everything else it modifies: бү зур әй "this large house"; бү өч ат "these three horses".

When there are many attributes, the pronoun /bu/ "this" may be closest to the head, in which case it serves to emphasize the head: ак чәчле, ягымлы йөзле, мәлаем күзле бү бабай безнәң белән сейләшеп утырырга бик ярата иде "this white-haired, friendly-faced, gentle-eyed grandfather liked very much to sit and converse with us".

3°. A relative clause precedes everything else it modifies, the relative clause being introduced by an interrogative pronoun functioning as a relative pronoun, and the modified element being introduced by a demonstrative pronoun: ким эшлеми, шул ашамый "he who does not work, does not eat" (lit.: "who does not work, that does not eat"); кемнәң белеме бар, шуның кадере бар "he who has the knowledge has [also] the honor" (lit.: "whose knowledge there is, of that one the honor is").

In the language of poetry also the reverse order occurs: бәхетле шул баладыр, кайсы дерсөнә күчел бирсе "that is a fortunate child which gives [all its] heart to its classwork!" (lit.: "fortunate that child which to its lessons the heart if it gives").

5.112. Possessive phrases

Three types occur: 1. the attribute is a noun without pure-relational suffix and the head is a noun provided with the possessive suffix of the third person; 2. the attribute is a noun (or a pronoun of the third person) with a pure-relational suffix and the head is a noun with the possessive suffix of the third person; 3. the attribute is a pronoun of the 1st or 2nd person and the head is a noun with or without the possessive suffix of the 1st or 2nd person respectively.

5.1121. Attribute without pure-relational suffix

1°. Proper names other than names of people function as attributes without pure-relational suffix, the modified noun (which always indicates what the object named is, e. g., city, river, mountain, newspaper, magazine, etc.) always taking the possessive suffix of the third person: Балтик диңгезе "the Baltic Sea" (lit.: "Baltic Sea its"); Насыри урамы "the Nasiri Street"; Казан шәһәре "the city of Kazan"; "Совет әдәбияты" журналы "the magazine Soviet Literature"; татар теле "the Tatar language"; татар әдәбияты "Tatar literature".

2°. An attribute denoting an indefinite possessor is a nominative, the head always taking the possessive suffix of the third person: **китап тышы** "book cover, the cover of a book".

3°. A particular case is the nominative followed by a noun which functions as a postposition, the possessive suffix of the third person being added to the latter: **китап ёстенде** "on the book".¹

5.1122. Attribute with the pure-relational suffix /-нЕң/

Such an attribute denotes a definite possessor. The head has always the possessive suffix of the third person: **тауның күркө - таш, башның күркө - чәч** "the beauty of the mountain is the rock, the beauty of the head is the hair"; **бы китапның тышы** "the cover of this book".

5.11221. The superlative-adjective phrase is identical with the phrases given in 5.1122 with the difference that the former is an adjective phrase: **тауларның иң биек** "the largest of the mountains".

5.1123. The attribute is a pronoun of the 1st or 2nd person, the head having optionally the respective possessive suffix: **минем дәфтәрем** or **минем дәфтәр** "my notebook"; **безнең мәктәбебез** or **безнең мәктәп** "our school".

5.1124. The attribute itself may take a possessive suffix of the first or the second person, the head taking the possessive suffix of the third person, because the attribute may denote an object which in its turn may belong to somebody: **атымның башы** "the head of my horse".

5.12. Head + attribute

There are two types of such phrases: 1. names of persons and 2. phrases with a substantive in apposition.

5.121. Names of persons

The first name precedes the last name: **Мәжит Гафури**; **Габдулла Тукай**.

5.122. Noun in apposition

A noun may occur in apposition, following the head: **Нәфисәнең анасы, Зәйтүнә ала, газета китереп, бик каты күркитты** "Näfisä's mother, aunt Zäytünä, bringing the paper, frightened [them] very much"; **Жиһанша карт - Зәйнәпләрнең иске күршесе - бу минутта Зәйнәпке бик якын булып күренде** "the old man Žiħanša, an ancient neighbor of the Zäynäp family (lit.: "of the

Zäynäps"), appeared, in this minute, very near to Zäynäp"; мин үзәм "I myself"; сугышта чагында Хәйдәрнәң, үзенең дә иң сағынгани балалар булды "even at the time of battle, the foremost subject of his own, Xäydär's longing, were [his] children".

5.2. Adjectival Phrases

In adjectival phrases the head is an adjective or a part of speech which functions as an adjective (e.g., participle).

5.21. Attribute + head

1°. The attribute is an adverb or equivalent (e.g., a noun with a pure-relational suffix): бик зур "very large"; иң матур "most beautiful"; ал-ак "snow-white" (lit.: "absolutely white"); нефтьке бай "rich in oil"; эшкә сәләтле "gifted for work"; теске матур "beautiful as far as the color is concerned" (lit.: "to color beautiful"); эшкә батыр "valiant in work" (lit.: "valiant to work"); күэгә яғымлы "pleasant to the eye"; бәзгә якын "close to us".

2°. A participle as an attribute may have a direct object or an adverbial complement: куркудан калтырган "one who trembled for fear"; ачтан үлгән "dead from starvation".

3°. Adjectives in the comparative are preceded by a noun (pronoun, etc.) with the pure-relational suffix /-dÄn/ "from". The adjective may or may not have the comparative suffix /-rÄk/: аттан биек or аттан биекрек "bigger than a horse"; аннан яхшы or аннан яхширак "better than he".

4°. The superlative is formed by /иг/ "most" placed before the invariable form of the adjective: иң яхшы "the best". The object with which the comparison is made is denoted by a noun with the pure-relational suffix /-nEj/. When the superlative form of the adjective is a member of a phrase other than attribute (i.e., when it is a subject, predicate, or complement), the adjective takes the possessive suffix of the third person: армияләрнең иң кәчле "the strongest (attribute) of all armies"; армияләрнең иң кәчлесе ["is] the strongest of all armies".

5°. An adjective may be preceded by any other part of speech which functions, in this case, as its attribute: ун метр озын "ten meters long"; ёч карыш кин "three spans wide".

6°. Numeral adjectives as heads occur in phrases of the following special types:

A. Fractions. The denominator is a cardinal numeral provided with the pure-relational suffix /-dÄn/: жидедән биш 5/7 (lit.: "from seven five").

B. The word /yarım/ "half" follows a numeral or a noun with a numeral functioning as the latter's attribute: ике метр ярым "two and half meters" (lit.: "two meters half"); еч ярым "three and a half".

C. The word /yartı/ "half" precedes a numeral: ярты йөз "half a hundred".

5.3. Pronominal Phrases

There occurs only one type and this is a phrase consisting of a personal pronoun and a substantive in apposition.

1°. With the reflexive noun /üz/ "self" in apposition, the latter always provided with a possessive suffix of the same person as the preceding pronoun: МИҢ үзәм "I myself"; СИН үзәң "thou thyself"; алар үзләре "they themselves".

2°. With the noun /hämää/ "all" provided with a possessive suffix of the same person as the preceding pronoun: сез һәммөрөз де килергө тырышыңыз "you all of yourselves make an effort to come!"

3°. With a collective noun (4.121.2°) in apposition: без дүртөү барабыз "we four [persons] together go".

5.4. Adverbial Phrases

Any noun or equivalent phrase provided with a pure-relational suffix or with a pure-relational suffix + postposition, or any noun without pure-relational suffix but with a postposition may occur in adverbial function: ул урманнан килде "he came from the forest"; директор белән сейләшү "to converse with the director"; дулкынга каршы "against the waves".

In particular, the following types occur:

5.41. Attribute + head

The attribute may be:

1°. An adverb: /bik yaxšı/ "very well": бик яжы укый "he reads very well"; бигрек тиз "very fast": балык бигрек тиз үрчи "fish procreates very fast".

2°. An adjective: /akülli kešečä/ "in the manner of an intelligent person"; /ač büredäy/ "like a hungry wolf".

3°. A noun in the basic form used adverbially: /artık küp/ "too much" (lit.: "excess much"): артык күп сейли "he talks too much".

5.42. Head + attribute

In poetry there occur adverbial phrases of the type /karşı utka/ "opposite the fire": өч-дүрт бүре утырганнар каршы утка "three or four wolves sat opposite the fire".

5.5. Postpositional Phrases

1°. A noun or a personal pronoun or equivalent phrase followed by a postposition: трактор белән "with the tractor"; китап өчен "for the book"; синец белән "with thee"; авылга таба "in the direction of the village"; кичәден бирле "since yesterday".

2°. Quasi-postpositional phrases with a noun or equivalent phrase followed by a noun provided with the possessive suffix of the third person: естәл естенде "on the table" (lit.: "table on its top").

3°. Personal pronoun + quasi-postposition provided with a possessive suffix corresponding, in person, to the pronoun: минем янымда "by my side".

5.6. Verbal Complement

5.61. Equational complement consists of a substantive, pronoun, adjective, or equivalent phrase in the basic (i. e., subject) form with or without a predicative element, i. e., an auxiliary verb or predicative suffix. The predicative element agrees, in person, with the subject. However, agreement in the third person plural is optional.

1°. With a verb: мин студент идем "I was a student"; Мансур исемлектә беренче иде "Mansur was the first in the list"; Латыйпү бик көчле иде "Latīypī was very strong".

2°. With a predicative suffix: ул язучыдыр or ул язучы "he is a writer"; алар студентлардыр "they are students"; мин язучымын "I am a writer".

3°. The third person plural may optionally be a singular although the subject is a plural: таулар биек иде "the mountains were high".

5.62. Direct object complement

A direct object complement has either the basic, suffixless form or the form of the direct object with the pure-relational suffix /-nE/.

5.621. Direct object complement without suffix

Substantives which denote indefinite objects void of any characteristic features making them distinguishable from other, similar objects, appear in a suffixless form: бала китап укый "the child reads a book"; мин хат яздым "I wrote a letter".

5.622. Direct object complement with the suff. /-nE/

1°. Substantives have the suffix when the direct object is definite, i. e., when it has some characteristic features, an attribute, etc.: бу мәкаләне син елбәттә укып чыгарга тиешсөң "thou must by all means read this article".

2°. The reflexive and interrogative nouns take always the suffix /-nE/: ул үзен һәлак итте "he has destroyed himself"; син кемне күрдөң "whom did you see?"

3°. Proper names always take the suff. /-nE/: мин Нәфисәне күрдем "I saw Nәfisә".

4°. Pronouns take always the suff. /-nE/: ул миңе күрде "he saw me"; мин аны күрдем "I saw him".

5°. A clause with a participle: participle with the suff. /-nE/ and the actor indicated by a nominative indicate that the predicate affects the action of the participle: мин син укыганны яратам "I like your reading" = "I like the fact that you read" (not "what you read", the latter being expressed by a phrase with a participle, as a head, provided with a possessive suffix and the actor indicated by a noun [pronoun, etc.] with the pure-relational suffix /-nEj/: мин синең укыганның яратам "I like what you read").

5.63. Adverbial complement

An adverbial complement may be an adverb, a noun provided with a pure-relational suffix (including the direct-object suffix /-nE/), a noun in the nominative (basic form), a noun or pronoun with a postposition, a participle phrase with a participle provided with a pure-relational suffix, gerund, gerundial phrase.

1°. Adverb: балык тиң үрчи "fish procreate fast".

2°. Adjective with a pure-relational suffix: ул яңадан буяды "he repainted" ("painted anew").

3°. Noun with a pure-relational suffix: без мәктәпте укыйбыз "we study in school"; Зәйнәптән китапны алдым "I took the book from Zäynäp".

4°. A particular case is the suffixless direct-object form of a noun which functions as adverbial complement indicating time: ул бер ай практикада булды "he was on practical work for a month"; Үткен ел олеге суга баткан Нәфисәнәң анасы "the mother of above mentioned Näfisä who (i. e., Näfisä) had drowned last year"; һәр кән, иргәле-кичле салкыннар булып тора "every day, morning and evening, cold weather stays".

5°. A particular case is the direct-object form provided with the suffix *-nE/* which indicates a definite time: бер кәнне яр буендағы куаклықка жиләккә киттөк "one day we went for berries to the bushes which are on the bank".

6°. A particular case is the suffixless direct-object form which serves to indicate the object into which the direct object is transformed: миңе мәстком председателе итеп сайладылар "they elected me the chairman of the local".

7°. Noun or pronoun with a postposition: мәктәп өчен "for the sake of the school"; эти белән "with the father"; синең өчен "for thy sake".

8°. Participial or verb-nominal phrase with a participle or verbal noun respectively, provided with a pure-relational suffix and with or without a postposition: миң мәктәпкә укырга күлдем "I came to school in order to study"; миң үзәмнәң этем белән бергә чокыр буйлап күтәрелгәнде, эссе ишль кәне иде "it was a hot day of July when I, together with my own dog, was climbing the ravine"; ярышның үзен тасвир итүгә керешүдән элек үзәмнәң хикәймде катнашучыларның һәркайсы турнида бернича сүз ейту артык булмас дип саныйм "before I proceed to the description of the competition itself, I believe it not to be superfluous to say some words about each of the characters in my tale".

9°. Gerund: ул тырышып эшли "he works industriously" (lit.: "he works making efforts"); кич якынлашып килем "the evening is approaching" (lit.: "the evening comes becoming near"); юл буенда җимеш бакчалары яшәрең калалар "by the side of the road orchards" (lit.: "fruit gardens") are covered with green foliage" (lit.: "remain being green").

10. Gerundial phrase: катны укыгач, Зәйнәп бик шатланды "after having read the letter, Zäynäp greatly rejoiced"; поезд килгәнче утырабыз "we sit before the train comes"; яңғыр туктагач, балалар урамга чыктылар "when the rain stopped

the children went into the street"; жыл басылып, науа тәмам тынычланды "the wind calmed down and the weather became completely calm"; буран басылганчы, юлга чыкмый тордык "we still did not go on the road before the blizzard had stopped"; машина килеп түктаганны күргөч тә, Нәсимә апа ашыга-ашыга аны каршы ашырга йөгерде "having seen that the engine had arrived and stopped, Aunt Nәsimә ran quickly towards it in order to receive it"; биш сум чамасы акча жыелгач "when there had accumulated money [amounting to] about five roubles"; ул чишенеп яңадан киенгөнче, тагын бер сөгать үтте "another hour passed before he redressed".

Notes

1. This is the reason why such nouns as /östendä/ "on top, on" are not regarded as true postpositions, because the latter never take possessive suffixes.

6. CLAUSE-STRUCTURE

6.0. A clause may consist of one or more words or phrases: киілдем "I came"; көн кояшы "the day [is] sunny"; сез Маратны беләсез? "do you know Marat?". Clauses may be joined to other clauses, thus forming compound clauses. Clauses are classified in full and minor clauses.

6.1. Full Clauses

Full clauses have as their basic element the predicate. The latter may occur with or without subject.

With subject: мин күрдем "I saw".

Without subject: күрдем "[I] saw".

6.1.1. The predicate

The predicate has as its center:

1°. A verb, including compound verbs and compound tenses: күк йәзесе яктыра "the sky (lit.: "the face of the sky") brightens"; мин авыруға ярдем иттем "I helped the sick person"; мин китапны алып киілдем "I brought the book"; самолёт очып киілә "an airplane is flying"; эш бетеп киілә "the work is going to an end"; мин яңғырдан бөтенләй ылланып беттем "I became completely wet from rain"; хат язасы идем "I intended to write a letter"; адресын белсәм, хат язар идем "if I knew his address, I would write [him] a letter".

2°. A noun, adjective, pronoun, verbal noun, participle or equivalent in nominative. Such a clause has the meaning "identity of things indicated by the subject and predicate".

A. With a verb as a copula: Вали инженер булған "Wали has become an engineer"; Моктар укытуучы булып "Mokhtar will be a teacher"; кичә көн матур иде "yesterday the weather (lit.: "the day") was beautiful"; хат язасы идем "I intended to write a letter".

B. With a predicative suffix (mostly with a zero-suffix of the third person): мин инженермен "I am an engineer"; алар студентлардыр "they are students"; язучысың "thou art a writer"; сиз укучыларсыз "you are students".

C. Without verb or predicative suffix: **мин** — большевикларның фронт штабы разведкасыннан Карабанов "I [am] Karabanov from the intelligence of the headquarters of the Bolshevik front"; **әйткен сүз** — аткан ук "a spoken word [is] an arrow which has been shot"; **безнег өйдө** без жидау "we are seven in our house"; Сарық абзый, син кечелерек "Uncle Sheep, thou art stronger"; **ә колхоз кемнеке ?** "but whose [is] the collective farm?"; **колхоз** — синеке да, минеке да "the collective farm is both thine and mine".

3°. A noun, pronoun or equivalent with a pure-relational suffix: **мин** Казаннаннмын "I am from Kazan".

4°. Interjection: **ул аяклар**, **мин сиңа** әйтим, **тратта-та** да **тратта-та** "those feet, I tell you, [make] tratta-ta and tratta-ta" (sounds of clattering).

A predicate is modified as a whole by an adverb: **бу** китап бик яхши "this book is very good".

6.12. The subject

The subject may be a noun, a substantivized adjective, a pronoun, numeral or verbal noun or participle, a phrase or even a clause.

The subject is in nominative, i. e., without pure-relational suffix: **Марс мектепке китте** "Mars went to school"; **бакчада кошлар сайрыйлар** "birds sing in the garden"; **жир йомшартылды** "the earth was made soft"; **Вәли бик матур шигырь язған** "Wәli has written a very beautiful poem"; **бүгендеги наура жылы** "today weather is warm"; **Тукай — шатырь** "Tukai is a poet"; **Азат тырышып укый, ул — пионер** "Azat studies industriously, he [is] a pioneer" (i. e., a boy scout).

6.121. Agreement between the subject and predicate is always obligatory in actor-action clauses when the predicate is a verb-form: **мин киче жыелышка калдым** "I remained yesterday at the meeting".

6.122. Agreement in person is not obligatory in equational clauses, when the predicate is a substantive or adjective: **МИН** колхозчымын or **мин** колхозчы "I [am] a collective farmer"; **без** колхозчыбыз or **без** колхозчы "we [are] collective farmers".

6.123. There may be no agreement in number in the following cases:

1°. In actor-action clauses the verb may be a singular when the subject is the pronoun **алар** "they" or a substantive in a plural-form: **алар** кайтылар or **алар** кайтты "they returned"; **ашлыклар**

үчте "the crops grew"; башаклар пеште "the ears ripened"; таулар биек иде "the mountains were high"; аның төньяк өлемешене Волга, Урал, Тerek һәм Кура елгалары агып төмө "in its northern part the rivers Volga, Ural, Terek, and Kura join it" (i. e., the Caspian Sea).

2°. In equational clauses the predicate may be a singular, although the subject is a plural: без колхозчыбыз or без колхозчыларбыз "we [are] collective farmers".

6.124. Compound subjects

1°. A verbal predicate (i. e., a verb form functioning as a predicate) may be a singular although the subject is a compound subject of the third person and includes even plural-forms: безнәң армиябез (sing.), батыр очуучыларбыз (plur.), көчле флотыбыз, жиңез кавалериябез ватаныбызын эчке һәм тышкы дошманнардан саклый (sing.) "our army, our valiant fliers, our mighty navy, our mobile cavalry protect (sing.) our homeland from the internal and external enemies"; искән әкрән жиң белән яфрак, арачлар калтырый "the leaves, the trees are shaking in the slow blowing wind".

2°. In equational clauses the noun of the predicate is a plural when the compound subject consists of proper names: Нәфисә һәм Моктар укучымар "Näfisä and Mokhtar [are] students".

3°. The predicate is a plural first person when the compound subject is a pronoun of the first and second person: мин һәм син колхозда эшлибез "I and thou [we] work in a collective farm".

4°. The predicate is a plural second person when the subject phrase contains the second person pronoun and the third person pronoun or a substantive: син һәм ул яхшы укучысыз "thou and he are good students"; син һәм Нәфисә яхшы укийсыз "thou and Näfisä study well".

6.125. Pause (||)

In some instances the pause is an important mark of the subject.

1°. After a noun which is followed by a noun: Волга Днепрдан озынрак /wolga || dneprdan ozınrak/ "Volga [is] longer than the Dnepr"; Азат Илдардан олырак /azat || ildardan olırak/ "Azat [is] older than Ildar".

2°. After a demonstrative pronoun: бу — китап /bu || kitap/ "this is a book" (without pause, i. e., /bu kitap/ is "this book", i. e., attribute + head).

3°. After a substantivized adjective: *кара шеше эченде иде* /kara || šešä ečendä ide/ "ink was in the bottle" (without pause, i. e., /kara šešä ečendä ide/ is "was in a black bottle").

4°. After a numeral adjective: *ун тапкыр ун — йөз* /un tapkır un || yöz/ "ten times ten [is] hundred".

5°. After a participle: *туры әйткен котылып, ялғанлаган тотышып* /turı äytken kотылып || kотилір, yalganlagan || totilir/ "he who spoke the truth will be saved, he who lied will be caught"; *тырышкан табар* /tirıškan || tabar/ "he who made efforts will find".

6.2. Types of Intonation and Clause-Structure

There are three main types of clause-intonation according to which clauses may be classified.

6.21. Declarative clauses

1°. Falling intonation: the pitch is higher at the beginning of the clause and falls on the stressed syllables of the successive phrases to a lower point on the stressed syllable of the last phrase. This type of intonation indicates that the clause is the last in the sentence ./. As example may serve the second clause of the following sentence: *Эт санитар отряд янына қапты һем безнәң санитарларны китерде.* Санитарлар mine üлемнән коткардылар —— /sanitarlar mine ülemnän kotkardilar/ "the medical aids saved me from death".

2°. Falling-level intonation (comma intonation): the pitch is high at the beginning of the clause, falls and remains level. This type indicates that a further clause is to follow in the same sentence. As example may serve the first clause of the sentence given above: /et || sanitär aträd-yanına ɔaptı häm bezneq sanitarlarnı kiterde/ ——— "the dog ran to the medical platoon and brought our medical aids".

6.211. The normal order is: subject + predicate: *кошлар сайрыйлар* "birds are singing"; *яз жүттө* "spring has come".

Likewise, the complement usually precedes the predicate and follows the subject: *бала китап укый* "the child reads a book".

6.212. In poetry and in political slogans the order may be reversed. In such instances the elements at the beginning of the clause are felt to be emphasized: *яратам МИҢ киң қырларны* "I love the wide fields"; *яшесен очуңылар* "long live the fliers!".

6.213. In negative clauses the predicate has a negative.

1°. The predicate is a negative verb-form: МИН АНЫ КҮРМЕДЕМ "I did not see him".

2°. The predicate may be a participle with түгел "not": ул КИЛДЕЧЕК ТҮГЕЛ "he will not come"; яшлык үңгән түгел "the crops have not grown".

3°. The predicate may be a noun or adjective with түгел: бу агач түгел /bu || ağač tügel/ "this is not wood"; бу китап ЮНЬ ТҮГЕЛ "this book is not inexpensive"; ул кеше миңа таныш ТҮГЕЛ "that person is unknown to me".

4°. The predicate may be the negative noun юк: аны һич КҮРГЕҢЕМ ЮК "I have never seen him" (lit.: "him at all my having seen not", i. e., "there has never been my seeing him").

5°. A predicate with a double negative is positive: яшлык үңмаган түгел "the crops have not not grown", i. e., "the crops have grown".

6.22. Interrogative clauses

Two types of interrogative clauses occur.

1°. With rising intonation: clauses in which the predicate is questioned the latter takes one of the interrogative particles or may not take it. In such clauses the pitch is high on the last accented syllable of the clause: —— /sez maratnī beläsez/ сез Маратны бөлесез? "do you know Marat?"; — /zäkiyä kildeme/ Зәкия килдеме? "did Zäkiyä come?"; —/yanggir tuktadiminey/ яңгыр туктадымыни? "has the rain really stopped?".

2°. With falling intonation. Clauses which contain an interrogative word such as /kem/ "who?", /närsä/ "what?", /nindey/ "what kind of?", /kayda/ "where?", /kayčan/ "when?", etc. functioning as any element other than predicate.

A. With falling intonation. Clauses of two elements (subject + predicate): кем бар — /kem bar?/ "who is [it]?"; нерсе бар — /närsä bar?/ "what is [it]?"; ни булды — /ney buldi?/ "what has happened?".

B. With rising-falling intonation. Clauses of more than two elements: the intonation rises on the accented syllables, the pitch reaches its peak on the accented syllable of the interrogative word and falls: киче сезгә кем килде —— /kičä sezgä kem kilde?/ "who came to you yesterday?".

6.23. Exclamatory clauses

The pitch remains level on all stressed syllables and the stress is stronger than usual /ɪ/: _____ их, нинди матур чечәк! /ix, mindey matur čäčäk! / "oh, what a beautiful flower!"; дәфтерне пычратып язмагыз! /däftärne püčratıp yazmagız! / "do not soil the notebook!" (lit.: "do not write soiling the notebook!"); сұны кирексезге коймагыз! /sunı kiräksezgä koymagız! / "do not pour water unnecessarily!".

6.3. Minor Clauses

Minor clauses are: 1. fragmentary (incomplete) clauses which can be expanded by adding other elements which are lacking, or 2. interjectional clauses.

6.31. Fragmentary clauses

Fragmentary clauses are:

1°. Substitutes for complete clauses in vivid descriptions in which images follow each other in a swift succession: Якшембекен. Иртө сегать уннар чамасы "Sunday. Approximately ten o'clock in the morning" (for: "it is Sunday, it is approximately ten o'clock in the morning"); Карлы яңғыр. Окоп. Тен. Сүйк. "Rain with snow. A trench. Night. Cold".

2°. Fragmentary clauses in dialogue, questions and answers: Итеп бармы? —Юк! "Do you have meat?" —"No!"; Улым, Селимжан кайсы йортта тора? —Нинди Сәлимжан? — Балтачы Селимжан. —Әнә тере йортта. "My son, in what house does Selimjan live?" — "What Selimjan?" — "The hammerer Selimjan." — "There, in that house."

3°. Vocatives: Иштәш Мансуров! "Comrade Mansurov!".

4°. Greetings, book titles, contents of captions, signboards, etc.: Сәлам! "Greetings!"; Таң атқанда "At down." (title of a novel by Kamal); Урта Мектеп "Secondary school" (a signboard).

6.32. Interjectional clauses

Interjectional clauses occur usually with exclamatory intonation.

1°. Phrases of normal construction: Мене кайда дөнья! "So this is where the world is!".

2°. Special words such as interjections: Ини! — диде Гариф "Aha," said Garif".

6.4. Combination of Clauses

There are two types: coordinate and subordinate clauses.

6.41. There occur two types of coordinate clauses: 1. without conjunctions and 2. with conjunctions.

6.411. Coordination without conjunctions: ашлыклар үсте, башаклар пеште "the crops grew, the ears became ripe"; агым су ялтыравыклы күксөл бозга уралып ята, урманлык матур гына акка буяла, сахраларны да ал-ак чаршай каллап ала "the streaming water whirls on the sparkling bluish ice, the wooded country acquires a beautiful white color, an absolutely white curtain covers even the [wide] space"; жир яшермес, гөл ачылмас, төшми яңгыр тамчысы "the earth does not become green, the rose does not unfold, the rain drops do not fall".

6.412. Coordination with conjunctions

The conjunctions used in coordinate clauses are those enumerated in 3.71 and the particle /dÀ/ vide 3.81: жил басылды, нәм көн матурланды "the wind stopped and the day became beautiful"; яз килер, нәм сез тагын да алма, кыяр бакчаларында дүрт аякланы кунакка йөрерсез "the spring will come and you will again go visiting, on four legs, in the orchards and vegetable gardens (lit.: in the apple and cucumber gardens)"; мене хөзөр арба күзгалир да, бу йөз белән бу күзлөр ераклашырлар, нәм, нинаять, бөтенләй күздән югальырлар "look, now the carriage will move and these eyes, together with this face, will become distant and, finally, disappear completely from the view"; бүре дә тук' булсын, куй да бөтен булсын! "let the wolf be satiated and the sheep intact!"; урамда беркем дә юк, хетта этләр дә өрми "there is nobody in the street and the dogs do not even bark"; ни аяклары төзелми, ни бер кулы әшкә ярамый "his feet do not become better and none of his hands is suitable to work"; кич белән командир тагын килеп китте, ләкин аның шиге һаман хәл ителми калды "in the evening, the commander came again but his doubts remained all the time, [the problem] not being solved".

6.42. Subordination

Clauses are subordinated by means of the following subordinating conjunctions:

1°. /čonkey/ "because": Зәкия барлық фәннәрдән 5 билгесе алды, чөнки ул бик тырышып укый "Zäkiyä received the grade mark 5 in all subjects, because he studies very industriously (lit. : because he studies making great efforts)".

2°. /guya/ "as if": Караборын башын түбән иде, гүя Әйдүкнәң кайғысын белгән кебек, әкрем генә атлаң килә иде "Karaborin drooped his head as if he had known Äydük's sorrow, and he came pacing slowly"; Сәмигулла абзый бүген йокысында да гаять ләззәтле тәш күрде, гүя ул зур бер бакчада йөри имеш "Uncle Sämiгulla had (lit. : saw) today a very pleasant dream in his sleep as if he was walking in a large garden"; ағаçлар җыл уңаена башларын ияләр, гүя алар кемнедер саламләп каршыйлар "the trees are bowing their heads in the direction of the wind as if they are welcoming and greeting somebody".

3°. /ägar/ "if, when": әгәр шатлық, бәкет килсә, хәзерләрсез бүләргә сез, әгәр ямъсез вакыт килсә, хәзер миннән көләргә сез "when joy and happiness comes, you will be ready to share it [with me] when unpleasant times come you will be ready to laugh at me"; әгәр дә ул үзенең киләчәгенә ытшана икән, яланкул белән таужар актара ала "if he believes in his future, he will be able to dig away mountains with his bare hands"; әгәр дә кешене кеше итү безнең кулдан җилә торган булса иде, без инде аны алтыннан ясап куйган булыр иде "if it depended on our own hands to make a person a human being, we would make him of gold".

4°. /key/ [kī] "that": билгеме ки, безнең завод үз эшнәдәге кимчелекләрне һаман бетер бара "it is known that our plant always corrects (lit. : liquidates) the defects in its work"; чәчүлек ашлыкны шундай җентекләп чистатырга кирек ки, анда бер генә чит орлык та калмасын "it is necessary to clean the seeds so thoroughly in order that there does not remain a single foreign (i. e., of another kind) seed".

6.421. The direct discourse is juxtaposed to the main clause and connected with the verb "to speak" (verbum dicendi) other than диди- by means of the gerund дипп "saying": нигә җибәрмәске, җибәрер идем, — диде теге малай "why not send? I would send," said that lad"; безде хәзер кич, — дипп җавап берер иде "now

we have evening, he answered"; сездә хәзәр көннәр нинди, навалар ничек? —дип сораса "when he asked, 'what are the days presently in your country? (lit. : at yours), what is the weather? " Нәрсә бар? ". "Кем бар? ". "Ни булды? " —дип кычкыра башладылар "What is there?", "Who is there?", "What has happened?", they started to shout.

II. TEXTS

The texts given in the chrestomathy were taken from the following sources:

1. Татар халык авыз иқаты from М. Гайнуллин, Х. Ярми, Татар әдебияты, 8нче класс өчен дәреслек, Татарстан Мәгариф Министрлыгы раслады, Дүртгенче басма, Таткнигоиздат, Казан, 1957, pp. 16-18, 35-36.
2. Камыр батыр and 3. Ике мулла белен бер мужик from Татар әдебияттнан хрестоматия, Татар урта мектеплеренең VIII классы өчен, Тезүчеләре: М. Гайнуллин һәм Х. Ярми, 8нче басма, Татарстан Мәгариф Министрлыгы раслады, Таткнигоиздат, 1957, pp. 3-12.
4. К. Насыйри новеллаларыннан үрнекләр, ibid., pp. 27-33.
5. Хиссияте миллия and 6. Мекаләм махсуса by Габдулла Тукай from әдебияттан хрестоматия, Урта мектепнең 9нчы классы өчен, Тезүчесе Х. Хейри, Татарстан Мәгариф Министрлыгы тарафыннан раслады, Жиңенче басма, Таткнигоиздат, Казан, 1957, pp. 91-100.
7. Ярлылар яки өйдеш хатын үү Мәжит Гафури, ibid., pp. 189-199.
8. Татар кызы үү Фатих Эмирхан, ibid., pp. 308-317.
9. Габдрахман Ильяси (a biographical article) from М. Гайнуллин, Х. Ярми, Татар әдебияты, pp. 155-161 (full bibliogr. information vide 1.).
10. The poems Татар яшьләре and Хөрмәтле хесеен ядкаре from әдебияттан хрестоматия (full bibliogr. information vide 5.), pp. 90-91.

ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИЖАТЫ

В. И. Ленин
халык авыз
ижаты турмыда

Бөек юлбашчыбыз В. И. Ленин халык авыз ижаты эсәрләренең тарихи һәм художество кыйммәтләренә бик зур бәя бирдә. Вл. Бонч-Бруевич «Поэзия турында Ленин» исемле истәлегендә Владимир Ильиниң халык шагыйрьләре ижатына һәрвакытта да әверата зур иғтибар белән караганлыгын эйта.

В. И. Ленин революцион жырларны бик яраты һәм аларны жырлаганда һәрвакытта үзе дә катнаша торган булган. Ул революцион әчтәлекле шигырыләрне дә бик яратып укыган.

Владимир Ильин халык ижаты эсәрләренең барлык төрләре белән дә бик нык кызыксына. Ул мәкаль һәм эйтешмәрнең ин матурларын, халык арасында бик нык таралганинарын үзенең хәзмәтләренә кертә, алардан бик оста һәм урынлы файдалана.

В. И. Ленин халык ижаты эсәрләренә халыкның дөньяга карашын, аның үй һәм теләкләрен ейрәнү очен кирәклө һәм мөһим материал дип карый. Халык авыз ижаты эсәрләрсә социаль политик ноктадан каралырга тиеш, — дип ул һәм эдәбият тарихчылары алдына халык ижаты материаллары ингезендә «халыкның теләкләре һәм өмстләре турында бик яхшы хәзмәтләр язарга тиешләр» дигэн бурычны куя.

В. И. Ленинның ейрәтуләрен тормышка ашыручы Коммунистлар партиясе һәм Совет хөкүмәтенең халык ижатын үстерүгә бик зур эһиәмият биүрүләре иштәжәсендә, Бөек Октябрь социалистик революциясенән соң безнен илебездә халык поэзиясенең үсүенә, аның ейрәнелуенә

бик күп шартлар тудырылды. Октябрь социалистик революциясеннән соң, СССРдагы башка халыкларның авыз ижаты кебек үк, татар халык авыз ижаты да урта мәктәпләрдә һәм югары уку йортларында аерым фән итеп укытыла. Халык ижаты эсәрләрен халык теленән язып алу өчен һәр елны фәнни экспедицияләр оештырыла, жыйналгай материаллар нигезендә төрле жыентыклар чыгарыла һәм хәзметләр языла.

Совет хөкүмәтенең күренекле жырчылар, билинчилар һәм әкнитчеләрне орденнар белән бүләкләве, безиек илебездә халык авыз ижаты жәүіәрләрен туплау һәм өйрәнү эшенә зур мөмкинлекләр бирелүе — болар халык талантларының үстерү турында Коммунистлар партиясең көндәлек кайғыртуы буенча эшләнәләр. Энэ шуна күра беҙдә хәзер халык ижаты тирән эчтәлеккә, художестволы матурлыкка иреште, аның чын-чыннан чәчәк ату чоры башланды.

А. М. Горький
халык авыз
ижаты турында.

Пролетариатның бөек язучысы А. М. Горький, халык авыз ижатын бик күп еллар буена өйрәнү һәм туплау белән бергә, халык поэзиясе материалларын үз эсәрләрендә дә гаять кин қуләмдә файдаланды. Ул халык ижатының идея һәм художество үзенчалекләре турында зур һәм кыймәтле фәнни хәзметләр язып калдырыды. «Шәхесиң жимерелүе» исемле мәкаләсендә, «Мен дә бер кичә» исемле жыентыкка язган сүз башында, совет язучыларының Беренче Бөтөнсоюз съездында ясаган докладында һәм башка хәзметләрендә Горький халык авыз ижатының тарихи һәм художество әһәмиятен тирәнтен анлатты. «Халыкның авыз ижатын белми торып, хәзмет халкының чын тарихын белү мөмкин түгел... Фольклор иң борынгы заманнардан бирле һич чигенмәстән һәм узенә бертерле рәвештә тарихка юлдашлык итеп киля», — дине ул.

А. М. Горький: борынгы халык ижаты эсәрләренен төп мәгънатәре «хәзмет кешеләренең үз эшләрен жицеләйтергә, аның житештерүчәнлеген кечәйтергә, дурт аяклы һәм ике аяклы дошманнارга каршы коралланырга, шулай ук сүз кече белән, төрле «қырымнар» ярдәме белән кешеләргә дошман булган стихиячел табигать күренешләрең йогынты ясарга омтылуларына кайтып кала», — ды һәм авыз ижаты эсәрләренең тирән эчтәлекле, югары художестволы булуларының төп сәбәбе — ха-

лыкның талант иясе булуында икәнлеген курсатә. Кеше «...үзенец тормышына нинди дә булса матурлык кертергә тырыша. ...Кеше — художник. Моның шулай икәнлегенә безне, «кечкенә» кешеләр тарафыннан чыгарылып, телдән телгә сөйләнеп йөри торган, халык иҗаты булган мифлар, әкиятләр, легендалар, хорафатларга ышануладар, жырлар, мәкалъләр һәм башкалар ышандыра. Болар барысы да — «кечкенә» кешеләр иҗаты, һәм боларның барысында да, гәрчә аларның күпчелегендә инде искергән карашлар булса да, чикsez күп матурлык бар, боларга хисапсыз күп буыннарның хезмәт тәжрибәсе салынган. Капиталистик строй «кечкенә» кешеләрдә художниклык һәм иҗат сөләтләрен үтерде, бу строй талантлар. ■ урын да, жәлелегә һәм чәчәк атарга мөмкинлек тә бирмәдә», — ды А. М. Горький.

А. М. Горький үзенец халык поэзиясе турындагы хезмәтләрендә халык авыз иҗаты әсәрләрендә образларның бик пык эшләнү мәсъәләссен тукталып: «Геройларның иң тирән һәм ачык, сәнгать яғыннан камил эшләнгән типлары фольклор тарафыннан, хезмәт халкының телдән сейләнә торган иҗаты тарафыннан барлыкка кителегәннәр», — ды. Ул халык иҗаты әсәрләре теленец сафлыгына һәм байлыгына да гаять зур бәя бирә, язучыларны халык поэзиясе теленнән өйрәнегә чакыра.

Халык авыз
ижаты әсәрлә-
ренең төрлә-
ре һәм жанр-
лары.

Совет чоры
халык жыр-
лары.

Халык авыз иҗаты әсәрләре ике зур төргә — эпик һәм лирик төргә — буленәләр. Эпик төргә мифлар, легендалар, әкиятләр, бәтләр; лирик төргә йола фольклоры, мәкалъләр, табышмаклар һәм лирик жырлар керә.

Беск Октябрь социалистик революция халыкның дөньяга карашын нигездән үзгәртте. Бу, үз нәүбәтендә, халык иҗатына бөтенләй яңа идеяләр кертте. Элек хыялда гына яшәгән нәрсәләрнән социалистик револю-

циядән соң чынбарлыкка әверелүе халык ижатының эчтәлесен яңартты. Халык совет тормышының матурлыгы турында жырлый. Революциянең беренче көннәренән үк, гражданвар сугышы окопларында туган эсәрләрдән алып, халык поэзиясендә совет төзелешенең жиңи тантаасы жырлана башлады. Элекке авыр тормыштагы кайты-хәсрәт, халыкның мон-зарыл чагылдырган жырлар урынына, Октябрьдан соң илне индустрияләштерү, авыл хужалыгын колективлаштыру кебек зур темаларны, яца, социалистик тормышының барлык якларын яктырткан жырлар ижат итеде. Октябрьдан соң халыкка, элекке вакытлардагы кебек, әллә ниши геройлар эзләргә, фантастик геройлар турында хыялланаырга туры килмәде.

Бөек Октябрь социалистик революциянең жиңеп чыгуна В. И. Ленин житәкчелек итте. Менә шуның өчен дә бөек Ленин образы халык күңелендә хәzmәт ияләренең күптәнгө теләк һәм өметләрсү тормышка ашыруучы реаль герой булып гәүдәләнде. Дошмашарны тар-мар итүче Кызыл Армиянең барлык жиңүләрен халык революциянең беренче көннәренән үк Коммунистлар партиясе һәм бөек Ленин исеме белән бәйләп жырлады һәм шул турыда йөзләрчә жырлар ижат итте. Гражданнар сугышы фронтларында Совет илсү батырларча яклаучы геройлар — Ворошилов, Буденный, Фрунзес, Чапаев һ. б. турында халык бик күп саңда жырлар һәм бу полководецларга кайнар мәхәббәт белән сугарылган исталекләр тузырды.

Совет халык авыз ижаты эсәрләрендә безнең илдә булган барлык уңышлыклар безнең бөек партиябез һәм Ленин образы белән бәйләп жырлана.

Советлар Союзы Конституцияссын багыпланган жырларда халыкның Коммунистлар партиясенә булган кайнар мәхәббәте, чын күңелдән эйтелгән рәхмәтә яңгырый. Коммунизмга бару юлындагы жиңи байрагы булган Советлар Союзы Конституцияссын халык алышлап каршы алды һәм шул шатлыгын үзенең жырларында чагылдырды.

Халыкның Коммунистлар партиясенә һәм Совет дәүләтсәнә булган чиксез зур мәхәббәте Бөек Ватан сугышына карата ижат итегендә жырларда тагын да ачык чагылды.

ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИЖАТЫ

ЭКИЯТЛЭР.

КАМЫР БАТЫР.

Борын-борын заманда, кәжә команда, эби-бабай тумас борын, эти белән икәү генә торган чагында, бар иде бер карт белән карчык. Аларның балалары юк иде, шунар кайғылары бик зур иде.

Бер заман болар исәпләделәр, уйладылар да камырдан бер бала сыны ясап күйдилар. Эби чыгып китте сысер саварга, бабай чыгып китте утын ярырга.

Керсәләр, исләре китте, акыллары таралды: камыр сыны, малай булып, кәжә бәтиләре белән уйнап йәри.

Камыр малай төн үсә, көн үсә, ай үсәссең көн үсә, ел үсәссең ай үсә. Бабай ясап бирде, ди, мона шартаяк. Малай бер таянган иде, ди, шартаяк шарт итеп сынды, ди. Бабай төшөп китте, ди, тимерчедән ясатты, ди, мона тимер шартаяк. Малай бер көнне урамга чыга — бер малайның аягын сындырып керә, икенче көнне чыга — икенче малайның мүенен сындырып керә, ди.

Шуннан соң авыл халкы жыелып бабайга эйталәр:

— Маласың малай төсле түгел, балаларны имгәтәл бетерә, теләсәң кая күй! — диләр.

Чыгып китә малай дөнья гизәргә. Атна китә, көн китә, ай китә, ел китә, бер саплам жир китә. Барып кера, ди, бу бер карурманга. Очрый, ди, мона бер аягын тышлаган кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Ниншләп тыштуладың син бу аягыны? — ди.

Теге кеше эйтә:

— Мина болай да таманга килә эле, ди, аягымны ычкындырсәм, миң күккә очам, миңем арттан кош-корт та очып житә алмый, — ди.

Камыр батыр моны үзе белән ияртеп китә, ди.

Баралар, баралар, ди, бара торгач, очрый, ди, боларга борын тишеген бармагы белән кысып утырган бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай борын тишегене кысып утырасын? — ди.

Теге кеше эйтә:

— Мина болай да таманга килә эле, ди. Югыйса дөньяда зилзилә куба, бер борын тишеге белән өрдереп тә биш ташлы тегермән эйләндерәм мин, — ди.

Камыр батыр моны да үзе белән ияртеп алышп китә.

Баралар, баралар, ди, болар. Очрый, ди, боларга эшләпсөн кырын гына салган ак сакаллы бер бабай.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай эшләпәнне кырын гына салдын? — ди.

Теге бабай эйтә:

— Мина болай да таманга килә эле, ди. Мин эшләпәмис туры кисәм, күз ачмаслык буран чыга, басып кисәм, жир йөзенә ике илле боз ката, — ди.

Камыр батыр монсын да үзе белән ияртеп китә.

Баралар, баралар, ди, болар. Очрый, ди, боларга ук төзәп торучы тагын бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нарсә атасың син болай? — ди.

Ук төзәп торучы эйтә:

— Э-э-э-нә, күрсөнме, теге тауның кабыргасында, моннан алтмыш чакрым жирдә, бср чебен утыра. Шул чебеншөң сул күзен атып чыгараем, — ди.

Камыр батыр моны да үзе белән ияртеп китә, ди.

Тагын китәләр, ди. Беравык баргач, очрый, ди, боларга туфрак белән уйный торган сакаллы бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай уйныйсың? — ди.

Сакаллы кеше эйтә:

— Бу яктан сугам — бу якка тау еям, бу яктап сугам — бу якка тау еям, — ди.

Камыр батыр монсын да үзе белән ияртеп китә.

Барып житәләр болар бер байга, сорыйлар монның кызын. Бай бик кире була, төрле хәйләләр кора.

— Минем кызым бай кызы, патша кызыннан ким түгел, синдэйләргә тиң түгел, ди. Эйдә, миннән булсын

яхшылык, ди, йөгерешчене узсаң, бирсәм бирермен инде, — ди.

Китәләр йөгерешкә. Аягын тышаулаган егет алтмыш чакрым жирне бер-ике сиксүрдә барып житә дә, бай йөгерешчесе килеп житкәнче дип, тау өстенәдә йоклап кита. Байның йөгерешчесе йөгереп мәйданга якынлашып килгәндә, теге һаман йоклаган була, ди, але.

Камыр батыр эйтә:

— Ай-һай, ди, бай малае жинә бит, ди. Ат але тегенәр, — ди.

Алтмыш чакрымнаң чебениң сынар күзен атып алу-чы кеше атып жиберә, йөгерешченек колак яфрагын че-меттереп ала. Йөгерешче уянып китә дә мәйданга бай йөгерешчесенән алда килеп житә, ди.

Хәзер бай алай итә, болай итә, боларны алдап чуен мунчага яба, ди. Эрдәнә-эрдәнә утын өйдерә, ут тәртә, боларны яндырып үтермәкчे була. Болар мунча эчендә пешә башлылар, ди. Камыр батыр бабайның эшләпәсөн туры кидерә — мунча эчендә күз ачмаслык буран кузгала, ди. Алай да пешә башлылар, ди. Камыр батыр бабайның эшләпәсөн бастырып кидерта — мунча стена-сына икес илле боз ката, ди.

Икенче көнне бай, мунча ишеген ачып жиберсә, шак-катып ботып чаба: болар барысы да исән!

Камыр батыр эйтә бу байга:

— Башымны катырма син минем, ди. Алыштанмы, салыштанмы? — ди.

— Алыштан да булыр, ди, бай эйтә, салыштан да бу-лыр. Минем сиңа бирә торган кызым юк, көчен житса алышсын, — ди.

Китте алыш, китте егып салыш. Шундый алышты-лар, шундый салыштылар — тигез жирләр түмгәк булды, түмгәк жирләр тигезләнде. Кон сугыштылар, төп сугыштылар, кич сугыштылар, бик озак сугыштылар. Бер борын тишеге белән өрдереп биң ташлы тегермән тарттыручы кеше борын тишеген сызгыртырып жибәрә — байның егерме кешесе очып китә. Туфрак белән уйнаучы бер яктан сугып жиберә — утыз кеше күмелә, икенче яктан сугып жиберә — утыз кеше күмелә. Камыр батыр күсәгә белән бер селтәнә, утыз-кырык кеше кырылып бетә, ди.

Бай түзә алмаган, кызын бирергә булган, ди. Кызыны Камыр батырга биргәннән соң утыз көн уен итеп, кы-

рык көн туен итеп, тумаган ала биянең итеп пешерел, бик каты сыйланғаннар, ді. Түйларында мин дә булдым, аш-сұның чиге юқ, бәлешләренең төбе юқ, мичқә-мичқә бал куйғаннар, үзләре чумең белән чумыралар, миңа сабы белән гено әләкте.

ҮТКЕН ЕГЕТ.

Бер фәкүйрьнең өч улы була. Моның зур улы әш әзләп читкә чыгып китә. Атасы әйтә:

— Фәлән авылга барсан, Мусага кермә, — ді.

Малай китә, теге авылга керә, Мусаның нәкъ үзенә очрый.

— Бабай, сиңа хезмәтче кирәк түгелме? — ді.

— Кирәк, — ді теге.

— Исемең кем?

— Муса.

— Юқ, ді. егет әйтә, — эти Мусага керергә күшмәдү, — ді.

Малай туры урамнан барғанда, Муса карт астагы урамнан әйләнеп тағы моның каршысына килем чыга. Малай әйтә:

— Мин әш әзләп Йөрим, кеше кирәк түгелме? — ді.

Муса әйтә:

— Кирәк, — ді.

— Исемең кем?

— Муса, — ді.

Теге егет:

— Бу авылда Мусадан башка кеше юктыр, ахры, ялланам инде, — ді.

Бу ялланды шул шарт белән: ачу китерештән. Муса әйтә:

— Сиңа ашаган саеп бер чыпаяк чәй белән бер телем икмәк булыр, ашысың да торып китәсен. Шунар ачың килсә, арқаңдан бер телем кәш телеп алымын. Минем ачым килсә, син минем аркадан телеп алымын, — ді.

Ни булса булды, етет кереп эшкә тотыңды. Кайтып ашарга утыра: бер чынайак чәй, бер телем икмәк моңа. Дүрт-биш көн эшләгәч үк чыдарлык хәлс калмады моңын. Беркөнис егет, эштән кайтып, чәйне эчте дә чынайакны ныграк каплады. Муса әйтә:

— Эллә, улым, ачың киләмә бер чынаяк чәй эчеп, бер телем икмәк ашаганга? — ди.

Егет әйтә:

— Эшләп-эшләп түйгәнчы ашамагач, нишләп ачың килмәсен? — ди. Малайның аркасын ачып, бер телем каеш ала да жибәрә бай мояш.

Уртанчы малай да, барып, шулай ук булып кайта.

Инде кече малай китә. Тагы теге карт туры килә.

— Бабай, синә хәзмәтче кирәк түгелме? — ди.

Бабай әйтә:

— Кирәк, — ди.

Егет әйтә:

— Исемец кем?

— Исемем Муса.

Егет әйтә:

— Мисә Муса кирәк иде дә шул, минем эзләп йөр-гәнен син иден, — ди.

Кереп эш башлый бу. Бер, ике, оч көн бик яхшы хәзмәт итә. Бер телем икмәкне ашап, бер чынаяк чәйне эчә дә әйбәт кенә чынаягын калпый. Муса әйтә:

— Бер телем икмәк ашап, бер чынаяк чәй эчкәнгә бер дә ачың килмиме? — ди. Егет әйтә:

— Юк, ачым килми, — ди.

— Иртәгесен, ди Муса, күрше малайлар белән сарык кетәргә барысын, бик яхшы эшилсөн икән, — ди.

Болар сарык кетәргә баралар. Елгага төшеп, Муса-ның бер симез сарыгын суялар да иптәшләре белән пешереп ашыйлар.

Кич кайта, естәл арасына кереп утыра, бер чынаяк чәй эчә, чынаягын калпый да кузгала.

— Улым, ди. Муса, бер телем икмәк ашап, бер чынаяк чәй эчкәнгә ачың киләмә аллә? — ди. Егет әйтә:

— Юк, юк, бабай, ачым килми, ди. Теге тирән елгада синен бер симез сарыгыны суеп ашадык, бабай, синен ачың килмиме? — ди, Муса:

— Юк, юк, — дигән була.

Муса хатынына әйтә:

— Бу малайны сарык кетәргә жибәрмик, ди, бу ёйрәтер ахрысы безне, — ди.

— Бүген ат кетәргә бар, балам, — ди егеткә.

Икенче көнне ат кетәргә баралар. Мусаның бер симез биясен суялар да рәхәтләнеп тамакларын түйдүралар, тиресен сатып, чәй-шикәр алалар.

Кич кайта, естал кырына утыра, бер чынайк чай эч дэ каплый, бер телем икмәкне ашый да торып китэ.

Муса эйтэ:

— Улым, алла бер телем икмәк ашап, бер чынайк чай эчкәнгэ ачыуың киләмс? — ди.

— Юк, юк, ди егет, бүген синен бер симез биянне суеп ашадык эле. Синен ачыуың килмиме сон? — ди.

— Юк, юк, — дигэн була Муса, үзе «үү-үү», ди. — Алайса моннан сон йорт эше эшләрсөн син, улым, — ди. Беркәннен Мусага кунаклар кила.

— Улым, — ди, — кунаклар килде, бер сарык суй, — ди.

— Бабай, кайсын сүйыйм? — ди.

Муса мона күн бияләй чыгарып бирэ:

— Шушыны ки дэ шапылдат, кайсы сиңе караса. шунсын суй, — ди.

Малай, күн бияләйнен киеп, абзарга кереп кулын шапылдаткан иде, сарыклар өркеп абзар почмагына жыелдылар да барысы да монар карал тора башладылар. Тотыңды бу сарыкларны кырырга. Бер сарыкны тунап алыш керде. Муса эйтэ:

— Ник озак маташтың, мал сүйганиң юк иде малло? — ди.

— Анда эш күп булды, — ди егет. — Сарыклар барысы да миңе карадылар, миң аларның барысы да сүйдым, ачыуың килмиме? — ди. Муса:

— Юк, юк, — дигэн була, үзе «саң-ваң» кила.

Муса хатынына эйтэ:

— Безнен бетерде бу, маллардан да аерды, моны, диюләргө жибәреп, утертергэ кирәк, шунсыз котыллып булмас моннан, — ди. Мона эйтэ: — Безнен урманда, фәлән күлдә, су атларыбыз бар, шуларны алыш кайтып күрсөт, — ди.

Егет чыгып китэ, күлгэ барып житэ. Күл читенде һәйбәт яшь юкәләр үсә икән, юкә тәшереп ала да тотына бу аркан ишәргә. Бер дию килеп чыга.

— Нишиллесс? — дип сорый.

— Нишиләгәнне күрсөн, — ди егст эйтэ, — аркан ишәмнен, күлгезине күккә күтәрәмсөн, — ди. Дию күлгэ чума да алыш чыга бер зур ишәк.

— Менә шушыны күтәреп күлнө эйләнеп кил, — ди, — шуннан соң күлнө күккә асуына ышанырмын, — ди.

— Әүвал үзен күтәреп эйлән, — ди егет.

Дио ишәкне күтәреп китә дә, күлне эйләнеп, егет янына килә. — Хәзәр син күтәр инде, — ди. Егет, арканан шукта ясап, ишәккә күгезеп ала, өстенә сикереп менә дә — эйдә күл эйләнәссиән чабарга! Биш минут эчендә күлне эйләнеп, дио янына килеп жита бу. Дио күлгә чума, абыйсына төшеп эйтә:

— Абый, күл читең бер адәм баласы килгән, күлегезне күккә асам дип эйтә, котым очты, — ди. Агасы да чыга. Егеткә эйтә:

— Монда нишлисен?

— Нишләгәнне күрерсең, күлегезне күккә ассаң, — ди егет.

Дио күлгә чума да егерме потлы чуен алыш чыга.

— Менә шушины күккә атып жибәр, төшкән чагында жиргә төшермиенчә кулга тотып, жиргә куй, — ди. Егет эйтә:

— Эүвол үзец атып күрсәт, — ди. Дио тотып чөя чуенны, бик югары менеп китә. Төшкән чагында, кулы белән тотып жиргә куй.

— Я, син атып жибәр инде, — ди. Егет чуен гернең тоткасыннаш тата да, башын кыйшайтып, бер болытка карап тора. — Я, ни карап торасың, нишләп жибормиен? — ди дио.

— Мин жибәрсәм, төшәрлек итмомен, эн болыт килеме, шунда кыстырып жибәрермен мин, — ди. Дио эйтә:

— Дөньяда бар геребез шуши безнең, зинһар жибәрә күрмә, — ди. Бу, болытка карап, тагы якланган була:

— Жибәрәм булгач жибәрәм, калдырымый, — ди.

Дио эйтә:

— Жибәрә күрмә, ни теләгәң бар? — ди.

Егет эйтә:

— Минем теләгем шул: син энене алыш чык та, мин сезгә атланып Мусага сезне күрсәтеп килим, — ди.

Дио эннесен алыш чыгып, бу — абыйсына атланып, тегесен житәкләп, Муса авылыша кайтырга чыгалар.

Урманның чыкканда юл бүснәда бер ауган имән бар икән. Егет эйтә диюгә:

— Эни, жиләккә килгәндә орчыгымны югалттым, дип эйткән иде, монда икән, моны күтәреп кайт инде син, ди. Диюнен коты оча. — Энисснең орчыгы болай булгач, безне бер генә кабып йотар ул, — ди.

Бер су бүспнән узганда ташландык тегермән ташы курделәр. — Менә, ди егет эйтә, минем энинең орчык

башы монда төшеп калган икән, ди, моны да алыйк, — ди. Берсе имәнне күтәрде, берсе тегермән ташын, кайталаар болар.

Авылга да якынлаштылар. Муса, егеттән котылдык дип, капка тәбенә чыгып карап йәри икән, бер тубәдән дијоләр белән егтиңең килеп чыкканын күрә. Коты чыга моның. Егет дијолэрне ишек алдына алыш керә, имән белән тегермән ташын куялар.

— Бабай, менә айгырларыңы алыш кайттым, — ди егет, — кая күйым? — ди.

— Жибәр, улым, — ди Муса, — исәннәр икән, шуны гына беләсем килгән иде, рәхмәт сиңа, — ди.

Муса бик курыкты инде моннаан.

— Ничек котылышында инде, — ди. Моны хәзер туйганчы ашата, ачуң киләмә дип сорамый да. Кич белән мона эйтә:

— Балам, син түбән өйдә йокларсың, — ди. Хатыны белән киңешп, бер зур казан белән су кайнаталар. Егет йоклагач, естенә кайнар су көсп үтермәк булалар. Егет төшеп ята. Кайнар су коя башлаганда, читкәрәк кител тора. Тегеләр түгел беткәч, тагын урынына килеп ята.

— Инде үлгәндер, ди Муса, иртәгә жыештырырбыз, — ди.

Иртә белән Муса төшә дә:

— Улым, никәл? — ди. Бу йоклап яткан була. — Тынычсыз булмадымы, монда көшө кунганды юк иде, — ди.

— Юк, юк, бабай, — ди егет, — бер болыт килеп жылы гына яңгыр яулы, рәхәтләнде тәннәрем, — ди.

Муса хатынына менеп эйтә:

— Ул, ди, жылы гына яңгыр яуды дип эйтә, гомердә үләссе юк икән аның, башыбызга житәр, ахрысы, — ди.

Иртә торып, хатыны юл азыгы пешерә башлый, йортны ташлап качыйк, дип уйлашалар болар. Шул көнне кич, ат жигеп, китәргә хәзерләнәләр. Юл азыкларын бер капчык белән тараңтас артына бәйлиләр, бүтән эйберләрең дә салалар. Егет мониң сизә дә, капчыкның азыгын бушатып, анда узе кереп ята.

Муса белән хатыны, атка утырып, чыгып китәләр. Бик каты чабалар, барып-барып, ничә чакрымнар киткәч, бер су буена килеп житаләр. Ай яктысы якты. «Котылдык тегенән» дип, атларын туарып, ашап-әчеп, йокларга яталар. Егет, капчыктан чыга да, байның атын жигәргә тотына, алыш китәргә жыена. Ара-тире атка

кычкыргалап та куя. Муса башын калкытып караса, етет атын тарантаска жигеп китәргә тора. Етет әйтә:

— Бабай, атың белән тарантасынны алыш җиткәнгә ачын килмиме? — ди. Муса кычкыра башлый:

— Мал-туарынны да бетереп, актык атынны да алгач, нигә ачын килмәсен? — дип сикереп тора. Етет Мусаның аяк-кулын бәйли, үткен пычак алыш, күлмәген күтәрә дә әркасыннан бер телем каеш ала:

— Бусы абзый очен, — ди. Икенчене телеп ала: — Бусы уртаңчы абзый очен, — ди. Оченчене телеп ала: — Менә монысы үзәм очен. — ди.

ИКЕ МУЛЛА БЕЛӘН БЕР МУЖИК.

Борын-борын заманда ике мулла белән бер мужик юлга чыкканиар. Барганиар-барганиар да туктаганиар болар бер кунаклыкка¹, туктагач, ботка пешергәннәр.. Ботканиң уртасын чокырайтып, күп итеп май салганиар. Ашарга утыргач, муллаларның берсе, кашыгын алган да:

— Дин-шәрнгать юлы менә бола-а-а-й килэ, — дип, ботка уртасындағы майны үз ягына ағызып жибәргәй. Икенче мулла, моны карап торган да:

— Безнен әтиңең төгермәне менә бу якка таба эйләнә торган иде, — дип, майны үз ягына ағызгай.

Мужик, карап-карап утырган да:

— Мена, муллалар, дөнья дигәнен гел үзгәреп тора, киләчәктә дөньяның менә шулай асты-өскә килер, — дип, табактагы ботканиң бөтенләй болгатып бетергәй. Муллалар бу юлы мужикны алдый алмаганиар.

Яар. Икенче көнне болар тагын кунарга туктаганиар. Боларның бер пешкән казлары булгаи. Кичен йок-ларга ятканда үзара сейләшкәннәр.

— Кем дә кем иң яхши төш күрә, иртәгә казны шул ашар.

Иртән торгач, болар үзләрепен тәшләреп сейли башлаганиар. Башта беренче мулла сейләгән:

— Мин, — дигәп, — төшемдә яшел чапав, ап-ак чал-ма киеп, хажга киттәм, — дигән.

¹ Кұмакзық — юлчылар туктап кунып китә торған борт — квартира.

Аның төшсөн яхшыга юраганнар. Аннары икенче мулла сөйләгән:

— Мин, — дигән, — зур аккош булып, кыйбла ягына очып киттөм, — дигән.

Моның төшсөн дә яхшыга юраганнар. Инде мужикка чират житкән. Мужик әйткән:

— Сезинең берегез яшел чапан, ап-ак чалма киеп хажга китте, икенчегез аккош булып очып китте. Мин: «Болар тиз генә кайта алмас инде, каз бозылып әрэм булыр», дип куркып, аны ашадым да күйдым, — дигән.

К. НАСЫИРИ НОVELЛАРЫННАН ҮРНЭКЛӘР ИСКЕ МЭДРЭСӘДА.

1

Берәү әйтте: «Бер хәлфәне күрдем, янында бер озын вә бер кыска таяклары бар, бер быргы, дәхи барабаны бар.

— Болар ни эшкә? — дип сорадым. Хәлфә әйтте:

— Бу авылда мин балалар укытып торамын. Балалар шаяралар, сабакларын укымыйлар. Мина якынрак утырганнарын кыска таяк белән сугамын, ерактагыларын озын таяк белән сугамын. (Алар минем) сузенне тынламыйлар, үзәмнен өстемә ташланалар. Аннан соң бара-баны орамын, быргыны кычкыртамын, шуннан соң халык жыелып мине коткаралар, — диде».

---

¹ Автор аларны хикәйтләр дип атый.

К. Насыириның бу новеллалары 1880 ичә елда басылған «Кырык бакча» һәм 1884 ичә елда басылған «Фәвакиһәл желасә фил әдәбият» дигән китапларында бирелгәннәр.

II

Яиэ бер авылда бер өйнен ишеге төбенде бер хәлфәне күрдем, эт кебек өрер. «Бу ни хәл?» — дип туктадым. Күрдем, өйдән бер бала чыкты. Хәлфә ул баланы тотып алды, колагыны бөрдү.

— Бу ни хәл? — дип сорадым.

Хәлфә әйтте:

— Мин балалар укытучы бер хәлфәмен. Бу бала бик усал, каршы. «Сабагыны укы!» — дисәм, качып китә; өснә керәдер дә чыкмый, эт белән уйнай. Качан ки мин эт кебек өрсәм, «эт бар икән» дип чыгадыр да, тотып аламын, — диде.

III

Мәдрәсәдә бер шәкерт үзенен энесен куя: «Бар, фәлән, су алып кер, минем эчәсем килә», — диде, энесе бармады, тәкрап әйтте, бармады, чөнки энссе яткан иде. Боларның хәлфәләре бар иде, ул әйтте: «Бар син, фәлән, үзен миңа су алып кер, минем эчәсем килә», — диде. Ул шәкерт торды, су алып керде, хәлфәсена бирдә. Хәлфә әйтте: «Ярап, рәхмәт, үзен эч инде, мин эчмәймен», — диде.

НАДАН МӨӘЗЗИН БЕЛӘН НАДАН МУЛЛА.

Бер мөәззинне манарада күрдәләр, кулында «Иман шарты» бар, азанны «Иман шарты»ниң карап әйтә, имеш. Сорадылар: — Ник карап әйтәсен, азан сүзләрен күцелениң белмисенме? — диделәр.

— Мулладан сорагыз, — диде.

Муллага бардылар. Мулла ул вакытта ишек алдында икән. Барып: «Эссаламегаләйкем», — дип салам бирлеләр. Мулла, салам алмыйча, өнә кереп китте дә бер китап алып чыкты, (шуннан) актарды-актарды да «Вагаләйкем эссәлам», — диде.

— Хәер, мулласы да шулай икән, — дип киттеләр.

СУФЫЯ.

Бәгъзә суфыйларга әйттеләр: «Жеббәнне¹ сат, акча булыр», — диделәр. Суфый әйтте: «Балыкчы кармагын сатса, ни белән балык тотса кирәк», — диде.

¹ Жеббә — мулла, ишан һәм суфыйлар кия торган озын килем.

МУЛЛА КАЙГЫСЫ.

Берәү вафат булып, мирасыннан бер яхшы тунын бер муллага жибәрдөләр. Ул мулла әйтте: «Вафат булғанын ишетеп бик кайғырган идем, тунын күргәч, сөндөм тагы», — диде.

ЯРЛЫ КАЙГЫСЫ.

I

Бер фәкйирь үлем сырхавы хәләндә ятканда, әкърабасыннан (якыннарыннан)¹ янына жыелган адәмнәр: «И фәлән, хәлән начар, иманынны әйт», — дигәч, ул бичара: «Һай, шул үлем хәләндә дә имана белән аптыраталар ла», — димеш,

II

Берәү әйтте: «Бервакытны атам чыгып киткән иде. Атымны эзләргә чыктым, бик сүүк көн иде. Бер ёйгә барып кердем, жәмәгать белән намаз укып торалар. Арагарында бер карт бар, күлмәкчән, аяклары ялангач, үзе түшгән, дер-дер калтырый, әйтс: «Ярабби, бу сүүк үзәгемә утте, намаз укырга күшасын, киен бирмисең. Әгәр тәмуглык булсам, хәзер керт мине тәмугка, ичмасам жылыныр иде», — диде.

ХӘЙЛӘ ҢӘМ ТАПҚЫРЛЫК.

I

Бер үзен-үзе жыя алмаган ангыра кызны кияуга бирделәр. Кияү, кыз янына кергәч, күрде: кызның кулы камырлы, тырнак тепләре бар да камыр.

Кияү пакълекне яраты торган адам, имеш. Кызның кулын юдырырга бер хәйлә табып, ул: «Абау, эчем авырта!» — дип угалана башлады. Кыз хафаланып: «Ай-һай, ни дару итәек?» — дигәч, егет әйтте: «Эчем авыртканда, энкай кулын юып эчерсә, шифа таба торган иде», — диде. Аннан соң кыз: «Тукта, мин һәм шулай итеп караем, бәлки шифа булмасмы икән?» — дип, бер табакка су салып, кулын юды, суны егеткә бирде.

¹ Жәя әчендәге сүзләр төзүче акылатмасы.

Егет курде, кулында камырлар һаман бетмәгән, имеш. «Энкәй ике кат юа торган иде», — дип, янә бер кат юдыры. Бераз торгач: «Шөкер, инде эчем авыртуы басылды, ул сүннү чыгарып түк», — диде. Кыз дәхи ул сүнү чыгарып түкте, хәйлә белән юдырганын аяламады.

II

Бер егет өйләнеп кыз катына баргач, егеткә аш пешереп китерделәр. Кыз барды да ин әүвәл ашины кабыл карады. Кайнар, имеш, авызы пеште. «Һай, безиң әнкәй һәркайчан ашны сүткүп китерә», — диде. Егет дәхи: «Мин дә кабып карыйм», — дип барды да, салкын аш капкан кебек, алып кисәктән кабып йотты, авызы пеште, тамагы пеште, бик күнелсез булды. Кыз һәм хафаланып тышка чыгып керде. Егет әйтте: «Тышта һаваничек?» — диде. Кыз әйтте: «Тыштагы һаваны сорасаң, авызы пешкән егет кебек», — диде, чөнки һава болытлы вә томанлы иде.

III

Бервакыт хәзинәдән бер капчык алтын югалды. Казыйга¹ хәбәр бирделәр. Хәзинә йортында булган кешеләрнен барын да казый үзенә чакырды вә һәрберсенә берәр таяк бирде. Таяклар һәммәсе бер озынлыкта, бер үлчәүдә иде. Казый әйтте: «Кем дә кем угры булса, ул кишенең таягы бер бармак кадәре озын булыр», — диде. «Бар, кайтыгыз!» — дип, кайтарып жибәрде.

Капчык белән алтынны угырлаган кеше курыкты да казый биргән таякны бер бармак кадәр кисте:

Икенче көнне казый ул кешеләрнен һәммәсен үзенә чакырды, таякларын карады. Берсенен таягы бер бармак кадәрле кыска булып чыкты Мәгълүм булды, алтынны ул кеше угырлаган, имеш. Алтынны хәзинәгә тапшырып, ул угрыны сәясәт кылды².

¹ Казый — хөкем итүче.

² Сәясәт кылды — бу урында хөкем итте, жәза билгеләде дигән мәгънәда.

ТАНКЫР ХЭЛФЭ.

Бер патша үзөвсөн углын гавам¹ балалары укий торгын мэдрэсэгэ бирдэ. Хэлфэ аны укытты, кулыннан килгэн чаклы тэрбиялэдэ. Лэкин патша баласы, күпчелек укучыларга карагавда, салэтсөзрэк һэм эхлак ягыннан да тубэнрэк булын чыкты.

Хэлфэ бу бит патша баласы дип тормады, малайны бутэн укучыларыннан да битэр жэзалады, суктырды. Иркэ малай хэлфээдэй бу катылыгына түзэ алмады, атасына кайтып зарланды, тэнендэгэ яраларын ачын курсатте. Патша, мөнө күреп, бик каты ачуланды һэм тиз генэ хэлфэне үз каршына чакырып китерергэ күшти.

Хэлфэнэ китердэлэр, патша каршына көртгелэр.

— Син, хэлфэ, — диде патша, ачулы тавыш белэй, — минем баламны хэтта гавам балаларына караганда да катырак жэзага тартасын икэн. Эйт, ни сэбэлтэн болай итэсэн?

Хэлфэ анар жавап бирдэ:

— Гавам балалары алар болай да тормышнын ачы һэм төчесен татып үсэлэр. Аларга жэфанын ни икэнен белдереп торасы юк. Патша балалары иса, киресенчэ, жэфа ни нэрсэ да жэбер ши нэрсэ икэнен белми үсэлэр. Ашиглы, патша булгач, халыкка жэбер-жэфа қылуны нигэ дэ санамый торган булалар. Мин, шуны истэ тогтолц, сезнэц балагызга жэзаны катырак бирэм, — диде.

— Сэбэбэ шул гынамы? — диде патша.

— Юк; тагын бер сэбэбэ бар.

— Эйт, анысы нидэн тора?

— Анысы, — диде хэлфэ, — моннан гыйбарэц: гавам балалары күп вакыт, патша һэм бай балаларына чагыштырганда, уткенрэк, зирэгрэк һэм сэлэтлерэк булалар. Мин сезнэц балагызны өйрэтугэ күбрэк көч салам, ул исэ һаман да артта калып бара.

— Алайса, мин баламны синнэн укыттырмын, аллын бутэн хэлфэгэ бирэм, — диде патша.

— Анысы сезнен ихтыярыгызда, падишаһым, тик шуны оньтмагыз: тэрбия бер — салэт башка, — дип жавал бирдэ хэлфэ.

¹ Гавам — халык, масса.

ПАТША БЕЛӘН КАРТ.

Беркен бер патша бәгъзе вәзиirlәре белән сәйранга чыкты, йөри торгач, бер жирдә, кешеләреннән аерылып, ялғыз калды. Үзенә бер карт очрады, һәм ул картка әйтте: «Бабай, син кайдагы?» — диде. Карт әйтте: «Мин ошбу шәһәрдәнмен». Патша әйтте: «Бу шәһәриң җакимнәре иничек?» Карт әйтте: «Хакимнәребез бик залиминар, бик усал кешеләр», — диде. Патша әйтте: «Патша җакында ни әйтасен?» — диде. Карт әйтте: «Мәмләкәтебезда моның кебек залим патша булганы юк иде. золымы белән мәмләкәтне корытты», — диде. Патша әйтте: «Мине таныймын, мин кем?» — диде. Карт әйтте: «Юк, таныймый». Патша әйтте: «Мин шәһәрнек патшасы булырмын», — диде. Карт әйтте: «Син миңе таныйсыны?» Пашта әйтте: «Юк». Карт әйтте: «Мин гажем кабиләсеннән фәлән углы фалән мәжшүн (жуләр), көн саен ике мәртәбә щулай жүләрләнеп, саташып йөримен», — диде.

ХЕЗМӘТЧЕ БЕЛӘН БАЙ.

Бер кешенең бер хезмәтчесе бар иде. Анар акча бирде, боерды: «Бар, базардан йөзәм вә инжир алыш кил!» — диде. Малай базарга китте, бик озак торып кайтты. Йөзәм алыш кайтты. Янә икенче мәртәбә инжир алышга китте, төплә кайтты. Аннан сон бае орышты, կынады. «Бер йомышка баргач, ике йомышны бетереп кайтыр кеше», — диде. Бервакытны бу бай сырхau булды. Баягы малаңны табипка¹ жибәрде. Хезмәтче китте, табипны алыш килде. Аның белән янә бер кеше ияртеп килде. Бае әйтте: «Бу кешене һигә алыш килден?» — диде. Малай әйтте: «Фәлән вакыт үзен мине кыйнадың, бер йомышка барганды, ике йомышны бетереп кил, диден. Инде менә сина табип, әгәр улсәң, менә сина кабер қаучы, икенче мәртәбә мине йәртмә!» — диде.

АҢГЫРАЛЫҚ БЭЛАСЕ

Берәү углын сукага жибәрде, углына әйтте: «Углым, кич кайтканда, сука тимеренне яшереп кайт, угырлап китмәсеннәр», — диде. Углы барып бөтен көн сукалады,

¹ Табип — доктор, врач.

кич кайтканда, сука тимерен бер карама төбенэ яшерен күйдү.

Кайтып күлгэндэ, атасы берничэ адэмнэр белэн урамда утырып торыр. Атасына қычкырды: «Эти, сука тимерен фөлән карама төбенэ яшереп қалдырым», — диде. Атасы эйтте: «И ахмак, яшергэн нәрсәне шулай қычкырЫп әйтәләрмө», — диде.

Икенче көнне сукага барса, курде: карама төбенинэ сука тимерен урлап китмешләр. Тиз үк атына атланып, атасы янына чабын кайтты. Атасы печәклектә йоклаган иде. Атасын әзләп тапты. Атасының колагына әкрын гына: «Эти, сука тимерен урлаганнар», — диде.

ХИКЭЯТ.

Бер сабый бала, кояшлы көн бер жирдэ йөргэндэ, узенец күләгәсөне күреп, күләгәсө артыннан житмәкчө булды. Күләгә артыннан житәмөн дип бара. Ул барган саен, күләгә һаман алга кита. Бу баланың ачуы күләп, күләгәнен естенә басарга теләп йөгерэ башлады. Ул йөгерсә, күләгә һәм йөгерэ. Бала тәмам арыды. Эйләнеп янә күткән урынына кайтып барганды артына әйләнеп караса, күләгә артыннан ияреп кило. «Ини, мин юкка йөгердем, ул миннән үзе дә калмый икән», — диде.

ХИССИЯТЕ МИЛЛИЯ

(1906)

Көз житте. Мәдрәсәләребездэ укулар башлана. Укулигөч тә, чын уку дип уйлаймасын. Безинец бәхетсез мәдрәсәләребез һаман шул укытучы битлесген киеп, күлтүк

астына китаплар қыстырган булып, 25 жирдән аш ашага, абыстай яныша корсагын күтәреп кайтып житү авыр булғанлыктан гына, мәдрәсәгә туктап, бераз хәл жыяр өчен гепә бер чирек сәгать 5—6 кабат мендәр естенд, утырып, бераз хәл жыйгач, чыгып китә торған мәдәррисләр¹ күл астыннан һәмишә² чыкмагандыр.

Шәкертләрбез, хәррият кояшы туып дөньяны яктырткач, борынгы истибдат³ караңғылыгында кеше төсле булып куренгөн мәдәррисләрнең кем икәнлекләрен таныдышлар. Шул мәдәррисләрнең уқытабыз дигән булып, шәкертләрнең һич чыга алмаслык шадаилык урманына кертеп адаштырганнарын аңладышлар. Һәм шәкертләрнең тәхсыйле кәмаләт вә гыйлемиән⁴ максутлары бер такым⁵ сыра мичкәссе булған байларның этләре хөкемендә бер хайванинары булу булмаенча, азат, сәрбәст⁶, һәр байдаң бай, үзенő-үзе һәр падишаһдан артык падишаһ була атуары икәнлеген төшөнделәр.

Инде ул шәкертләрнең шул аңлауларын вә үзләренең хөр икәнлекләрсөн белу хисәрән күцелләрнән кисеп ташчамаган төкъдирдә, алар һаман бөтен кечләре, тешләре вә тырнаклары илә үзләрен шул залим мәдәррисләрнең вә шадаи зур корсакты байларның кулларыннан коткарырга тырышачаклардыр. Шәкертләр, бу көпнәң алып, үзләренең милләт эчендә иң кадерле, иң дәрәҗәле бер затлар икәнлекләрек аңлатып, үзләренең иң тубән төләнчедән дә тубән бер мескеннәр түгеллекләрен курсатоčкәрдер. Инде шәкертләр бер сараш байның күз карашларын тәгъъыйн итеп⁷, безгә шичек карар икән, мәрхәмәтле карар миңән, мәрхәмәтсез карар миңән, алафранка⁸ киенгәшемиे курсә, ашкаг чакырыр миңән, дип калтырап тормаячаклардыр.

— Алар, бу хурлыкларны күргәнче, иниди кәсеп шт-соләр дә, үзләрен үзләре күл кечләре берлә туйдырачаклардыр.

¹ Мәдәррисләр — дәрес би्रүчеләр (мүзләләр).

² Һәмишә — һаман.

³ Истибдат — реакция, искеlek, деспотизм.

⁴ Тәхсыйле кәмаләт вә гыйлемпән — белем алу һәм ейәнү мәгънасендә.

⁵ Бер такым — бернеш.

⁶ Сәрбәст — ирекле.

⁷ Тәгъъыйн итеп — күзәтеп.

⁸ Алафранка — француза (европача). Биредә шәкертләрнең яначарак хиенүләре түрүнде сүз бара.

Миллэт образованный кешеләргә һәм халык файдасын һәртөрле үзенец шәхси мәнафигыннан¹ вә корсак файдаларыннан өстә тота торған, миллэт файдасын күз өстендәге каш дәрәжәсендә газиз тота торған миллэт арсланнарына мохтаж. Миллэт аталарга, аналарга, мегаллимнәргә, мегаллимәләргә², мәрәббиләргә вә мәрәббияләргә³, чын мөхәррирлек табигатыләренә вә салакиятләренә⁴ мохтаж. Безнең миллэт тә, башка миллэттәрдәге кеби, хамисез⁵, мәлжәэсез⁶, фәкыйрь вә эшче халыкның файдаларына тырышучы, биш фәкыйрь кешене бер бай итено алмаштырыр вакытлар үткәнлеген аңлаучы вә аңлатучы егетләргә мохтаж. Безнең миллэт тә Пушкиннарга, граф Лев Толстойларга, Лермонтовларга мохтаж. Қыскасы гына, безнең миллэт тә башка миллэттәрнен тәрәкъкыйләренә⁷ сәбәп булган чын мөхәррирләргә, рәссамнарга⁸, яца-яца милли шагыйрләргә, музыкантларга вә гайреләргә⁹ мохтаж.

Бу әйтегенән булмаганда, безнең тормышыбыз күнелесез, үлсек чыккан өй төсөле мөнлө, тынсыз, тавышсыз, рәхәтсез булачактыр.

Болардан башка безнең гомеребез бер дә бәйрәмсез, гомерлек мөшгүлият, яки бер дә жәйге кояшсыз мәңгелек көз көне төсөле үтәчактер.

Яшыләргө, баягы хәэрәтләрнең мәндәр өстендә ял иткөннәренә генә канәтатыләнмәнчә, уку кирак. Бу аларның иң мекатдәс¹⁰, иң беренче вазифаларыдыр¹¹.

Бу безнең һәртөрле чалмалы бурлаклар тырнағынан азат булуыбызга вә бюрократия золымыннан, башка милләтләр илә берлектә, безнең дә котылуыбызга иң беренче вә иң түгры юлдыр. Укынан — дөреснен ялғанны, иктылыхының караңғыны, турыйың кәкрене, сафлыкның бозыклыкны жиңүләренә иң уткен, иң кирәклө коралдыр.

¹ Мәнағигынан — файдаларынан.

² Мегаллимнәргә, мегаллимәләргә — ир үкитуларга, хатын-кызы укытучыларга.

³ Мәрәббиләргә вә мәрәббияләргә — тәрбияче ир әм тәрбияче хатын-кызыларга.

⁴ Салакиятләренә — салатләрә.

⁵ Хамисез — яклаучысы булмаган.

⁶ Мәлжәэсез — смына торған урыны булмаган.

⁷ Тәрәкъкыйләренә — алта китуләренә.

⁸ Рәссамнарга — художникларга.

⁹ Вагайреләргә — һәм башкаларга.

¹⁰ Мекатдас — изге.

¹¹ Вазифаларыдыр — бурычларыдыр.

Укынак — фикерләрне жирдән күккә жибәрмәк. Укынак — үз янында булып торган пәрсәләрдән бигрәк, фикерләрне булачакларга сүзмак. Укынак — үткәннәрдән кичеп, киләчәкләр — истикъбальләр¹ түгрысында пәйгамбәрлек итмәк. Укынак — хәзәрге көннәрне киләсе көннәр өчен, бу көнгө мәсьәләләрне киләчәктөгө мәсьәләләрне чишу угрында ташламак димәктер. Укынак — бүтенге дүслардан киләчәктөгө кара көннәр өчен асрылмак димәктер. Укынак — үзенчие һәрнәрсәне белергә вә һәр максугта прешергә вә бөтөн дөньяга солтан булырга лаек дип танымактыр. Укынак — «иҗтиһад монкариз»² кеби сүзләрдән ха-ха-ха илә көләп, гакыл пычагын гыйлем вә мөгърифәт кайрагына чыилап кайрамак дигэн сүздер. Укынак — утыз сл мәдрәсәдә ятып, бер татар баенын эштән чыккан кызы илә бер аулак булмәгә кереп яту, соңра шул байның бер асрау малае булып тору дигән сүз түгелдер.

Укынак ләфзы³ астында мопың кеби хисапсыз мәгънәләр чыкса да, барчасы үз халкыбызга хезмәт итмәк дигән сүзгә кайтадыр. Укынак — халыкның бәлшешен ашап, капын эчеп, үзенчие симертеп, ел саен бер бай кызы үтереп яки асрып, хайванлык итеп яту дигән сүз түгелдер.

Беләмсән ки, безиң шәкертләребез бу мәгънәләрнен Барчасын аىлагашшардыр, алар шунар күрә үзләрен тәләнчә ясал чыгара торган, түгрысын эйткәндә, теләнчә фабрикасы булган мәдрәсәләрсөн ләгъиәт укып чыгып киткәннәрдер.

Шәкертләребезинең бу хәрәкәтенин милләт эллә иннди зур өмнитләр вә сәгадәтләр көтсө дә урынылыдыр; яшьләребезинең кайда укытырга вә ишчек укытырга икәнен белсәк, милләт өчен жаннарын корбан итүчеләр вә үзләренең бил бойләп керешкән юлларыннан, эллә иннди куркынычлар, эллә иннди хәвәф-хәтәрләр очраса да кайтый торганиндар һәм шулай булырга салахиятлеләр дә, анчак, яшыләребездер.

Без шәкертләргә, үзебезгә кирәк кадәрс динебезне вә әдәбиятыны аىлагач, вакыт кичермичә, хөкүмәтнен реальныйларына вә гимназия казашнарына кереп, пешеп, кеше булып чыгарга кирәк. Русларның үз балалары

¹ Истикъбальләр — киләчәкләр.

² Иҗтиһад монкариз — дин һәм тормыш мәсьәләләре турында фикер берту замавы үткән дип карау.

³ Ләфзы — сүзе.

кайсы мәктәпләрдә укыса, бездә дә шуларның итәкшәрәнә ябышып керергә тырышырга тиешләр.

Хәзер дә милләткә чынлап риясыз, нифаксыз¹ хезмәт штучеләр шул мин теләгән юл илә укыган яшьләребездер.

Без яшьләребезне Бохарага жибәрсәк — ишәк, Истам-булга жибәрсәк — полицейский вә шпион булып кайтаклары моңарчы кайтканнары илә сабит вә мәдәлләлдер².

Эле Мәкәржә базарында да жыелышлар, шуран өммәтләр³ булып үтте. Мосадәмән эфкярдән барикай хакыйкат зоңур итәр⁴ дигэн шикелле, шул жыелышларынан берәр төрле файда чыгып китсө, шаять, без шәкертләргә дә гомеребездә, элек дәфга⁵ уларак, чын гыйлем илә сәламләшеп, гыйлемнәң алдына тез чугеп, кулларын үбеп, моңарчы гыйлем дип, гыйлемгә табан-табанга зыйд вә кире⁶ иәрсәләр берлән баш катырып йөргөннебез очын гафу үтсөнөр көннәр житәр; тырышыгыз, карендәшләр, шәкертләр, тырышыгыз, муллаларның мендәр өстенде корсак шиндереп утыруларына гына канәгать итмәгез, бөтен өмитебез, бөтен рижа вә илтимасыбыз⁷ анчак сезәгә ганттер!

МӘКАЛӘИ МАХСУСА

(1912)

III

Уфага життем. Тау башында тәртипсез тарапын утырган. Извозчикка утырдым. Ләкин бу инде Самараның түгел иде. Арбасы шундый иске, шундый каты иде ки, эчәкләрем такта арбага буш салган дилбәгә кеби урле-

¹ Ријасыз, нифаксыз — ялагайлыктан, икәйезләзектән башка.

² Сабит вә мәдәлләлдер — расланган, исбат ителгән.

³ Шуран өммәтләр — бор диндәгә кешеләрнәң жыелышлары (бу урында 1906 елдагы мәсельманиар съезды күзә тотыла).

⁴ Мосадәмән эфкярдән барикай хакыйкат зоңур итәр — фикерләр бәрелешүннән хакыйкат яшәннәре туар.

⁵ Элек дәфга — беренче тапкыр.

⁶ Зыйд вә кире — каршы һәм кире.

⁷ Рижа вә илтимасыбыз — үтенү, соравыбыз.

кырлы сикерә иде. Таудан акрынлап менәсен, юлның әтрафында жәһәннәм кеби тирән чокырлар — хисабы юк. Жәһәннәмнең тирәсенә саклық өчен тезгән бағаналарның арасы бик сирәк булып, арба янтайса, мәкиббән галә вәжһиһи¹ жәһәннәмгә тәшү бик мөмкин иде.

Уфага кергәндә бер дә шәһәргә кергән кебек булмый. Эллә нинди ачык, тишкә вә рәтсез һәм пустынның урамнар белән барасыц. Эч поша. Кая соң моның шәһәрлеге! дип сукранганды, кечкә беркадәр яхшырак урамнарга кердек. Шулай барганды «Сабах» көтепханәсенең² ак вывескасы куренде. Тугры анда туктадым.

«Сабах» ка килүдән максудым, Самарадагы кеби, бер «Бристоль»³ барып эләкмәскә, яғыни нинди номерлар иччек булачагын сорашу иде. Ләкин, курдем ки, магазинга тоташ шундый кин вә яхшы бер квартира бар. Монда мин түгсл, миң тагы 19 кеше күшсан да сыйрлык иде. Житмәсә аның асты кухня булып, һәрвакыт астан жылы бәргәнләгә беленде. Менә рәхәт! Менә икенче ләүкә. Монда китап төяләп килгән гайре мәтәнәни⁴ яциклардан кровать ясау вафля пешерү шикелле тиз. Аста ящик булса да, естеп юмшак вә матур нәрсәләр каплагач, ярый ул. Өстенде эйбәт кием булгач, синец бәрәнгә ашаганыны кем белә? Урамга чыксаң, мыекны кашыктагы май белән майлап була. Дөнья яратылған-шан бирлә ялғашнар кубесенчә тотылмый калган...

...Мин фәкыйрь дә татар вә исламга гайт⁵ эшләрдә «чебен тимәс чер итәр» бер кеше булғанымнан, «Япония мәссләман идүче голәма шәрәдә?»⁶ сәрләүхәле⁷ бер шигырь язган идем.

Квартира, гомумәи, күнелле. Кеше күп кила. Эч пошарлык түгел. Монда һәр кен мөхәддисе кәбир⁸ Эхмат Фаиз Даутов белән күрешәбез. Ул скрипкада маташтыра, алегә яхшы уйның алмый. Ләкин жырласа, мин андый жырны гомсремә тыңлар идем. Аның тади сейләшүлә дә дә металлический вә музыкальный тавышы жырлау заманында бәтән көчен вә голвиятен изһар итә⁹. Мин

¹ Мәкиббән галә вәжһиһи — йөзтүбән.

² «Сабах» көтепханәсе — китап кибетенең жеме.

³ Гайре мәтәнәни — чиксез күп.

⁴ Гайт — караган.

⁵ Голәма шәрәдә — галимнәр кайда?

⁶ Сәрләүхәле — исемендәгә, исемле.

⁷ Мөхәддисе кәбир — пәйгәмбәр сүзләрен күп белүчесе.

⁸ Голвиятен изһар итә — бөектән күрсәтә

Латыповны ишеткәнем юк, ләкин Қамил буш бугаз кебиләрне бу жирдә телгә алырга да хурланам. Петербург профессорлары хәзер башкорт халкының бик тиэдәп монкариз булачагына¹ иман иткөннөр. Башкортларның гадәт вә өхлакларын язу һәм килем вә зиннәтләрен музей очи гикшерел ятмакталар икән. Эгәр Фаиз өфәнде кеби чын башкорт рухы вә башкорт моның белән жырланган жырлар да граммофоннарга алынып калса, моның башкорт иккүйразыннаң² соң азмы әһәмиятс булыр иде?!

Ләкин милләтемез дингезенең эңжеләре төптә ятып, «ул-бу»лары гына ёска калка шул.

Дикъкать штәсезмә? Хәзер граммофонга жырлау фахшәләр вә энваг³ эшсез, ашсызлар кәсебе булды. Казаның «Кәжә Мәһн», «Подвал Фатыйма», «Этле Хесни», «Жингәчи кызлары»на кадәр, терле шәһәрләрдә граммофонга жырлап, милләтнең сәмгыны⁴ мөсхоре итеп бетерделәр. Фахиш тавыш, фахиш рух, фахиш кей! Фахиш мәгъни! Менә шулар бәзинең фахшиятсез, пакъ мөсәлман түрләрсә кереп утыралар. Түрдә утырып граммофоннар сүгенәләр. Мин Казанда, Лстраханьда әлла ниңгә граммофоннан шуны уйнатучы гаилә әфрады⁵ очи кызарып утырдым. Алар минем көсөмнө ачарга граммофон боралар иде. Мин исә чырасмыны сытып утыра идем. Чөлки алар шикәр дип үзләре белмиш ачуташ калтыралар иде.

IV

Уфапың мәгъмурият⁶ яғы Казанџан күп начар булса да, табигатъ яғы күп шәһәрләрдән ёстен. Эувәл үк тау башында, димәк, жәй көне дә, кыш көне дә һава яхши. Жырларымызда шулкадәр күп жырланган Агыйдел бусында. Шәһәр эчендә йортларга караганда агачлар күп диярлек. Моның жәй көшеге әһәмиятс! Өстәр караашта Уфапың халкы да айнык вә саф күренә. Чөлки бу шәһәрдә чат саен халык саулыгын химая итә⁷ торган сөт ки-

¹ Монкариз булачагына — бетәчагене.

² Иккүйразыннаң — бетүениннән.

³ Энваг — терле.

⁴ Сәмгыны — тыңлау тойғысын.

⁵ Гаилә әфрады — семья членами.

⁶ Мәгъмурият — төзеклек.

⁷ Химая ятә — сакый.

бетләре. Йәммәсендә халык. Пивнойлар сырэк. Бу шәһәр «Лй-һай Қазаниң қаласы, аза ишан баласы» түгел. Сөт сатучылар, мәндәргә утырган мулла кеби, үзләре хезмәт итмиләр. Сөт эчүчеләр үзләре буфеттан сөт алып килә. Чөйки... сөтче сиңа соламәтлек бирә, алар нишләп үзләре хезмәт итсениәр... Сау буласың килсә, энә сөтне үзен барып ал! Монда трактир официантләрү кеби рия, ни-фак¹ вә посетительгә ярарга тырышып կылану күренми.

Фәлсәфәгә кердем... язам, язам, — кая көлкесе?..
Урман, урман, — кая төлкесе?!

V

Әйе, урманиң да бөтөн жиренә төлкө булмый, мә-каләпец дә һәр сөтүрүнда² көлкө булмый. Актар агач араларың, бардыр төлкесе, укып чык бөтөн караларым, бардыр көлкесе.

Мәжит әфәнде Гафури белән күрепштек. Ул миңа ка-раганда да юашланган вә дөнья тарафынан басылган кеби күрәндә. Аның белән безиңец мосахәбәмез³ күп вакыт күзләр аркылы гына қылына иде. Читтән безиң кара-ган кеше икемезисе эле генә хисапсыз каты шаярып, соңра аналары кыйнап, бер минут элек кенә елаудан туктаган балаларга охшатыр иде.

Пишилик соң? Шаярыр идең, эле генә язмыш ханым кыйнаган; слар идең, эле күзлә яшемез дә кипкән.

Россиялә хәзер уйшаган жилләр вә Россия һавасы безиңец бөтөн колгосталарымызыны шул халәте рухиягә ки-тергән...

Әйе, але күзлә яшемез дә кипкән. Қиләчәктәгә шатлык яки ерак, яки юк.

Уфада шәктый заман торсам да, аның эчен вә этра-фын карап йөрү алмадым. Мәжит белән йөрөргә чыксам да, ярты юлда хәл беткәч, өйгә борыла иде. Монда трамвай юк. Извозчикта эч кенә авырта, эч авырттырмый торгапына утырсан, кесә авырта иде...

Элкыйсса⁴, мәзкүр⁵ иәрсәне күрсәтмәгәннәр.

Хәзергә житәр алә.

¹ Ни-фак — бозык.

² Сөтүрүнда — юлында.

³ Мосахәбәмез — сейләшүебез, эңгәмәбез.

⁴ Элкыйсса — кыскасы.

⁵ Мәзкүр — элгә.

VI

Өстөн генә эләктереп китү тарзын алган¹..., мондый сәяхәтнамә өчен Уфада артык нәрсә күрмәдем, бугай.

Хәер, шәһәр бакчасында естсөн жәббә, башка зәңгәр фәс, күзгә күзлек, аякка «ботинка», авызына кош канаты төшәрлек дәрәжәдә, борынын күтәреп барган бер мөгъур шәкертие туктатып, юри «вәкар² вә мәнәбәтсөн» бозар өчен «Син курай уйный беләсөңмә?» — дип сорыйсым күлде. Мин үзем, гомумән, шундый «комитле» мәнәбәтлекне бозудан ләззәт табам. Аниан соң без беләбез ки, татар шәкертен кеше ясар өчен иң элек анын «вәкарен» бозарга кирәк.

Бу, ей салғанда иң элек ингездән башлау, сүткәндә түбәндән тотышу кеби кагыйдә инде.

Андый «вәкар», яшьлекто жиңиремләсә, бәгъзан, мәнәррүр булып гомер итеп, иеграмотный үләчәк «зате галиләрдә»³ дә ката. Мисал эзләсөгез, күктөн йолдыз өзлөгөн кеби генә булып, аны табуда зәхмәт чыкмәсsez.

Эле апрельинең әүвәлге яртысы гына житә. Минем өчен кенинәр скрен кичәләр. Апрельинең әүвәл яғыннан, «әүвәл коръан»нан чыга алмый йөдәгөн малай кеби, мин дә ута алмыйм. Малай, хәләссе сизмәгәндә, сабагын «сикерткөн» кеби, мин дә күп йоклап карыйм. Ләкин максады аслый⁴ булган кымыз сезоны житми. Уфада кымыз юк.

Дорес, мин кымызыны Уфада да, отрафында да эчәчәк түгел. Мин аның өчен Троицкта барырга Казанинан ук карар биреп чыккан вә йозләп баш бия саудыра торган бер Троицк кешесенә барасы, кымызыны савылган урында чатыр тегеп торып эчәссе кеше. Чоңки Уфа отрафын еврониалылар басып, биттабғы⁵ андагы кымыз искусствений (жагли) лапташылыгыннан хәбәрем бар иде. Ләкин Уфада да кымыз булмаганлыгыннан, Троицк «кусагасылары»⁶ ның да «бия байламаганлыгын» истилдаль итә идем⁷.

¹ Тарзын алган — төсөн, формасын алган.

² Вәкар — тәкәббер.

³ Зате галиләрдә — югары затларда.

⁴ Максады аслый — төл телак.

⁵ Биттабғы — табигый.

⁶ Кусагасылары — биредә Тукай кымыз эчетүче казахлар түрүнде сөйли.

⁷ Истилдаль итә идем — уйлап белдем.

Шулай, ни ары, ни бире булып торганда, кесәмдәгә, Петербургка мине чакырып язган, бер хат исемә төште. Бу хат инде беренчө түгел, берничәнчө иде.

Буш та түгел, житди иде. Ләкин житди булса да, мии Петербургка баруны көзгө, қымыз эчеп хәлләнгән чакка китермәкчө идем. Юк инде, Петербургка хәзер барам. Қымыз да булмагач, Уфада нәрсәгә ятыйм? Житмәсә аның «авыллыгы», тынлыгы, жансызлыгы минем эле хасил¹ булмактагы европалылыгымны, культурный шәhәр кешесслегемис, шау-шу яратучылыгымны, галәбәлек², көрәш соючелегемис учекләгән кеби булды. Китәм Петербургка! Қымызга кадәр торам. Телеграмма, ответ. Киттәм,

¹ Хасил — барлыкка килү.

² Галәбәлек — естенлек, жиңү.

ЯРЛЫЛАР ЯКИ ӨЙДЭШ ХАТЫН (1909)

I

Мин тора торган шәһәршөң уртасында базар булып, ул базарның да уртасында бер жирдә һәрвакытта эш эзләп, эш көтеп тора торган ярлылар була торган иде. Кем инди эш куша, инди хәзмәт түгры килә, алар шуны дурт күз илә көтеп кенә торалар иде. Бер кешегә утын ярдыру, кар көрәту кеби кара эшләрне эшләргә кеше киräк булса, шул эш көтеп тора торган ярлылар янына килеп, аларның берсепе алып китә иде.

Монда эш көтеп тора торган ярлыларның кулларынан килә торган эш утын яру, кар көрәү, пычрак чүплөрне тазарту кеби, бик агыр кара эшләр генә булып, кораллары да көрәк, балта кеби нәрсәләр иде. Болар шул һөнәр вә шул кораллары илә күл көчләре тракасында тамакларын түйдүралар иде. Бу ярлылар, солы катыш үскән bogдай кеби, татар илән руслары катыш торалар иде. Боларның һәр көнгө гадәтләре иртә үк торып, шул жиргә килеп жыелып, эш көтеп тору, эш булса, эшләп кайту, эш булмаса, кайгылы сурэттә кайту иде.

Менә бу көндә алар гадәтләре буенча иртә намаз вакытында ук бу жиргә ризык эзләп килеп тулганныар иде. Бу көң кышының иң салкын көнс булып, кара халык төгъбиренчә эйткән вакытта, төксерек жиргә төшмәслек чатлама сүйк иде. Кояш яца гына чыгып, тирә-яғы зур алка илә әйләндереп алышган иде. Кояшның буйлә киртәләнеп зур алка (даирә) эчендә калуы бик салкын нақылларда гына булганга күрә, кояшка караганда кояш үзе бер салкын боз тавы кеби куренә иде.

Базарга утын, печән сатарга килә торган авыл кешеләрсөң һөгөрә-һөгөрә атлары вә чаналары яныннан килуләре, дагасыз атларның, тоякларына ябышып каткан бозлары сәбәпле, тарта алмый әрле-бирле селкенуләре, бу атлар асылда кара туры булып та, тирләп чыккан парлары есләренә бәс булып ябышкач, ап-ак булып күренуләре, борыншарына сыер имчәгө кеби бозларның катулары көнисең рәхимсез салкын икәнене күрсәтә иде. Моржалардан чыгып бик югары күтәрел-

гән, салкынлыктан зур тирәкләр шәклен алган төтеннәр икәнәттәсез күп булып, читтән караганда кара урман кеби булып күренә, һәр кешенең өйдә генә утырганыны иске төшерә иде. Урамда йөрүчеләр бик аз булып, аларның да иштәярсыз йөгерә-йөгерә барулары бик зарур йомыш илә чыкканилыкларыны белдерә иде. Бу йөрүчеләр тиз-тиз колакларын, битләрен ышкылар, бара торган жирләрепә барып житу илә, тишегенә качып кереп киткән тычкан кеби, тиз генә кереп югала-лар иде.

Менә шулай салкын көндә теге эш эзләп чыгучы ярлылар үзләрсөң мәжмәгелфокара¹ булган урыннарына эллә кайчан күләп тулганин, бик ашыгычлык ила эш кетәләр иде. Болар эш көтә-көтә аптырагач, салкынлыкка чыдый алмагач, иккә кулларын бер-берсенә китереп жициәре эченә тыгып күйганин, кулларында бияләй-ләре булганы өшемәскә тырышып иккә кулины бер-берсенә шап-шоп иттереп сугалар, эрле-бирле йөгерәләр, бер-берсе илә көрәшп алышып та киткән булалар, «ә, корт чага, корт чага» дип, тиз-тиз колак һәм борыннарын ышкылар иде. Ничаклы салкынга бирешмәска, чын күәтләре илә мокавәмәт шәргә² тырышсалар да, салкынлык боларга галип килә³, боларны калтыраты, иң нечкә жирләрәнә чаклы барып, без кеби чөнчеп-чөнчеп ала иде. Өйләрепә тычкан түярлык та ризыклары булмаган бу ярлылар, эш күшучылар чыкмас микән дип, өмнит итеп, бу көнгә житәрлек ризык алыш кайтып бала-чагаларыны түйдүру кирәк идекене исләрәнә төшереп, шул 25—30 дәрәжә салкында торалар иде. Кайда булса да бер үлем дигән, күз керфекләрәнә кар ябышып, са кал-мыскларына боз катып, калтырашып торган бу ярлылар ишчек булса да үләр дәрәжәгә килгәнчә эш коттеләр. Ни чаклы тилемереп көтсәләр дә, бик аз гына-сина эш табу насып булды.

Эш тапканишары шатлыкларыннан сикерә-сикерә ки-тәләр, монда калганишары аңа кызыгып, «безгә дә шулай эш табылса, ишчек рәхэт булыр иде» дигән төсле, кала-лар иде. Калганишары никадәр зур өмет илә эш көтсәләр дә, бер дә эш табылмады. Кисенирә берәр кат чикмән

¹ Мәжмәгелфокара — ярлылар жыела торган урны.

² Мокавәмәт шәргә — каршы торырга.

³ Галип килә — жина.

илэ иске генэ бишмэйтэн гыйбарэт булган бу ярлылар көтүнөц актык дэрэжэсөн житеп, камил өмет өзгэч, өйдэ аз гына ашарларына булганиндыр кайтып китэ башладылар. Бу урында бик аз гына ярлылар торып калды. Монда торып калганиндын өйлэрсэндэ бер сыйын булсын икмэк, бер чеметем чой булмаганиндыр. Боларнын максудларыныц гаясে¹ шуши салкында эш табып, 20—30 тиен акча алып кайтмак, шуныц илэ бу көн кичинмөктөр. Бу жирлэ торып калганиндын эчендэ кыска гына чикмэн кигэн, билене бер жеп берлэ генэ бойлэгэн, терлэ чүпрэклөрнэ, иске тулаларын жыеп, аягына урап чабата кигэн, чикмэне кыскарак булу сабзипе, тезе тугрысында кызыл штаны күрсеп торган, көрөгнө күлтүгү астына кыстырган дср-дер калтырап торучы Шәриф дигэн кеше дэ бар иде.

Безем ярлылар арасынан алып, холене язачак ярлы зат ошбу Шәриф агай булгана кур, моны онытырга тиеш түгел. Шуныц очиин мин аны укучыларга артыграк төгъриф итеп китмэктө булагын.

Шәриф бу шәһәргэ срак түгел бер авылда туган, бала вакытында уку-фәлэн күрмөгэн, ятнын калып, шул вакыттан бирле рохэт күрмөй фәкыйрүлектэ үскэн, гомере буенча шуныц кебек кара хөзмөтлөр илэ генэ тамагыны түйлүрүп көн уткэргэн, лээзэт-рохэтнөц ишкөннене белмөгэн бахетсез бер кешелер. Менэ монда торган вакытта да иккे күзенниң ихтыярсыз үзе белмөй торган күз яшылоре ага, чуалып беткөн сакалына тана да боз булып ката, салкынлыкка чыдый алмый калтырана, эрле-бирле йөгергэлэп, элэ нилэр уйлал эш көтө иде. Аныц өснүдэгэ, эти нарсэ алып кайтыр икэн, дип көтөп утыра торган балалары исенэ төшэ,ничек булса да бу көн ашарлык иэрсэ алып кайтасы килэ, шулай мөжэссэм² ярлы булып эш көтөп тора иде.

Шәрифнөц ярлы иптәшләре, салкынга чыдый алмый, берэм-берэм кайта башладылар. Шәриф тэ бик кайтыр, бу салкында бер минут та тормас иде, лэкин өйдэ бер дэ ашарга булмагач, анда хатын, бала-чагалары ач көенчэ көтөп утыргач,ничек булса да берэр эш табып кайтуны өмет итэ иде.

¹ Гаяс — чиге.

² Мөжэссэм — жисемләнгэн (бу урында «нэхъ ясан күйгэв ярлы» мэгънэсендәрэк).

Иптәшләре тарапын беткәч, Шәриф бик шатланып, «нинде үзем генә калдым, шаять берәр эш тутры килер», дип торган чакта, бер маржа Шәрифнең янына килеп, «әйдә, бу әйберләрне күтәреп алыш бар эле», дигәч тә Шәриф, аллага шөкөрләр кылып, маржаның әйберләрене күтәреп алыш китте.

Юлда барган чакта ләззәтле хыял ила, «бу маржа ун тиен бирер миңен? Эгәр дә ун тиен бирсә, ике кадак икмәк һәм, үзәмнәң янымдагы бер тиенне күшүп, өч мыскал чәй алыш кайтыр идем», дип уйлый вә рәхәтләнә иде. Ул шулай унбер тиси акчасыны үнди урында тотарга кирәк икәнне уйлап бара торгач, маржаның тора торган өешә барып та життеләр. Өйгә кереп, әйберләрне идәнгә күйгач, теге маржа чишенеп, кесәссенпән унике тиси акча алыш, Шәрифкә тоттырды. Менә шатлык! Һич уйламагаңда, унике тиен акча бирде...

Шәриф шатлануынан ишләргә белмәй өйгә карап йөгерде. Кайтып барганда, үзләренә якын лавкадан ике кадак икмәк шло бер кап шырпы, өч мыскал чәй алыш кайты. Тора торган кесчекә фатиры шәһәрнәң читенә булса да, бик тиз кайтып житте, өнә барып кергән вакытта гүя хатын, балаларына мактантан кебек: «Менә атагыз малны шулай таба ул, чыкты исә, ала да килә», дигән төсле, күлтүгүндагы әйберләрне сәкә өстенә бушатып ташлады. Үзе бик зур бер бурычтан котылган, өстөн тау кеби авырлыкны алыш ташлаган кеше кеби, чикмәнне салып күлмәкчән генә калды.

Шәрифнең хатыны Бәдрижамал исемле булса да, ярлы булганга курә, Бәдри яки Бәдрәш кенә дип йөртә торганинде.

Бәдри ул Шәрифкә итагатыле генә һәм аның тормышына өйрәнгән, Шәрифне эшлекле дип иғътикаты што¹ торган иде. Озын гына буйлы, ач яңакты, күзләре эчкә баткаш, мәэюс кенә бер сыйфатта иде.

Өстенә кигэн күлмәгенең ике жине ак, билдән югари тарафы кызыл, түбән тарафы саргылт, башына ураган, былтыр урак вакытында алган яулыгы кып-кызыл булганга курә, ала килемле дип эйтерлек иде.

¹ Иғътикаты што — ышана.

Боларның ике баласы булып, берсенең исеме Гөмжиһан булып, жиде яшендә, икенчесе ир бала булып. Ходайбирде исемендә, дүрт яшендә иде.

Бу вакытта Гөмжиһанның күлмәге таза гына булып, итәге генә ертылган, саче тарак юкка күрә таралмаган, чуалып беткән көенчә, ике кулы илә тиз-тиз башын кашып, яланаях көенчә, мич алдында тора иде.

Ходайбирденең штаны юк, кап-кара күлмәк кигән, изү бавы ычкынган, ике жинене салындырып, кулларыны эчкә тыгып, башыны иеп, бөгөрләнеп утырган, ике танау тишелгеннән манқасы кап-кара булып салынып төшкән, инде ағызына керә дип куркып торғанда гына кире тартып ала иде. Башының сачене үтмәс шәкे берлә алганга күрә — тигезсез, аның өстенә өч-дүрт урында күтыр булып канаганга күрә, кәгазы ябыштырган иде. Аталарның бу нәрсәләрне алып кайтканыны күргәч тә, ачлыктан агарған йөзләрендә шатлык, күгәреп эчкә баткан күзләрендә хәят әсәре заһир булып, йөгөреп, аталары алып кайткан нәрсәләре янына барып, тотып-тотып карадылар.

Бәдри: — Сабыр итеп торығыз! — дип икмәккә алып күйдү да, үзе самоварны алып, тиз генә кагып, су салып, мич алдына утыртты. Яна алып кайткан шырлыны ачып чыра яндырып, калай самоварның эченә салып жибәрде. Шул вакытта инде Шәриф: «Бу шырлыны саклабрак tot. Бик тиз бетә, беләсәң бит, бу заманда акча табуы бик үнай эш түгел, але дә тырышлык аркасында гына тамаклык акча таба алам», — дип, үзе генә ашарга табучы икәнне белдереп күйдү.

Бәдри: — Эле дә алла ярдәм бирә эле, бу көн бик сүyk булганга күрә, бер дә эш булмас, ач торсак та ейдә генә ятмый, юкка чыгып китте, дип кайгырып тора идем.

Шәриф: — Сүyk дип, ач ятып булмый шул.

Бәдри: — Ничек бик тиз кайттың? Ни эш эшләдөң?

Шәриф (эш таба торған кешелэр тавышы илә): — Бу көн кар-фәлән яумаган, кар көрәтүче булмады. Көн салкын булганга, утын ярдырырга эзләүче дә куренмәдә. Менә шулай аптырап торғанда гына, алланың рәхмәтө илә, бер маржа, өмет итмәгән жирдән, килем чыкты. Шуның зйберләрене күтәрешеп алып барған идем. Ул

тиен бирсә ярар иде дип торганда, унике тиен көмеш акча чыгарды да бирде. Бу эйберләрне шул акчага алыш кайттым.

Шул вакыт Ходайбирде мич башыннан төшеп, ялан-аяк көенчә, йөгереп тышка чыгып китте. Ул кире кергәч, Шәриф: «Нигә өйне сүзып йөрисен? Күян аягы ашадыңмы эллә?» дип сорады да, Бәдригә карап: «Тизрәк самоварны кайнат эле, чәй эчеп, дохи бер чыгып карага кирәк, берәр эш табылмасмы, бер бәхет ачылса, ачыла торган ул, өйдә яту берла эллә ни булмас», диде.

Бәдри: — Бу көн бик сүyk бит, инде чыкмасаң да ярар.

Шәриф: — Чыкмый булмас, чыгып карага кирәк, бот күтәреп көтеп, буш ятсан, ашарга китереп бирмәсләр. Менә эле көн салкын дип, иргэ берлән чыкмаган булсам, бу көн ни ашар идең?

Бәдри самовар янына барып, өреп-өреп: «Таш кергән самовар, эле булса кайнап чыкмый,ничаклы күмер кирәк», дип чиереп, алай-болай итеп утыра торгач, самовар калтырып башлады. Димәк, кайнады. Эллегә өч мыскал чойне ертып, кечкенә қыршаулы кара чәйнек-кә чәй салып, утыртып куйды. Кечкенә генә ертык ашъяулыкны жәеп, пар ярым чынайкы китереп куйды.

Менә көткән рәхәтләре булган чайне эчәргә утырдышлар.

Баяғы ике кадак арыш икмәгене Бәдри кулына алыш, ике зур гына телем кисеп, Шәриф алдына, бер телемнә үз алдына куйды. Бу вакытта барчасының күзе шул ике кадак икмәктә иде. Дүртенче телемнә кисте дә уртага бүлеп, берсөнсө Гөлжиһанга, яртысын Ходайбирдегә бирде. Калганын кулында тотып торган чакта, чак-чак чыдап торган Шәриф: «Житәр инде, телмә! Қич ашап ятарлык калсын, эллә бу көн эш табып була, эллә юк, бар чакта бурәдәй, юк чакта шүредәй торырга ярамас, азрак кысынкырак ашарга кирәк», — диде. Ходайбирде икмәкне кулына алгач, бик шатланып ашарга да, ашамаска да белмәй, эрлебирле әйләндереп карап, менә минеке күбрәк дигән тесле Гөлжиһанга курсәтә, күзе янына гына алыш барып, икмәкне төзләгән кеби кырыннан гына Гөлжиһанга кәрый иде.

Бәдри, бер пар чынаякка чәй ясап, Шәриф алдына күйдү, икенче чынаяк астына чәй ясап, үзе алып эчә башлады.

Әллә кайдан алып кайткан бер кисәк шикәре исенә төшеп, күйтган жирсеннән алып, икегә бүлеп, яртысыны Шәрифкә бирде. Қалған яртысыны дәхи икегә бүлеп, берсөне Гөлжиһанга, берсөне Ходайбирдегә бирде. Кечкенә шикәрне кулына эләктөргөч, Ходайбирде бигрәк шатланды. Ни эшләргә белмәй аптырап бераз торгач, үзенә чәй эчәргә нәүбәт житкәнчे бер кәгазь алып, төрөп күйдү да Бәдригә карап:

«Эни, мин чәйне бу шикәр белән эчәрмен, яме!» дип тәэкид итеп¹ күйдү.

Шәриф бер аягын сузып, бик кәсфле, тәмам нәшат берлә² тирләп чәй эчә, үзенец бу халыкларга баш икәнене белдереп тора иде.

Чәй эчеп, күңеле ачылгач, үзенец бу көн ничек теге маржадан әйбер күтәреп барган очен унике тиен икча алганыны бик озын итеп хатынына сейләде. Бу үзләре шәүә үзенец мал таба торган кеше икәнене күрсөтә иде. Бәдри дә бер кайғысыз, һәр эшләре мәкәммәл³ барган тәсле иттереп чәй эчә, тубыгы яныда яткан икмәккә карап куя, ирене яхшы гына жаваплар биреп, син безгә вәлинигъмет⁴ дигэн тәсле карый иде.

Гөлжиһан икмәгенең яртысыны ашап, яртысыны чәй ила күшүп эчәргә самовар төбенә күсп, аның естенә бик зур тәсле иттереп шикәрне күйдү да анасына карап: «Менә боларны чәй берлә күшүп эчәрмс», — дип гуаһландырып күйдү. Үзе самоварның аягыны бер кулы илә тотып карап утырды. Эзräк торгач, акрын гына анасына карап: «Эни, миңа чәй ясап бир эле» дигәч, Бәдри эчә торган чәсепе эчеп бетереп, сымек кына иттереп ясап, Гөлжиһанга бирде. Менә Гөлжиһаның һәр эше тәмам жириен килде. Шикәре илә бергә күшүп, икмәкне дә ашап бетереп, торып китте. Инде нәүбәт Ходайбирдегә килде. Ана да анасы чәй ясап биргәч, чәйне эчеп тәмам иткәч, тиз генә мич башына менеп, тараканнар илә уйный башлады. Шәриф ике

¹ Тәэкид итеп — беркетеп.

² Нәшат берлә — шатландып.

³ Мәкәммәл — тәмам житешеп.

⁴ Вәлинигъмет — аш хужасы, тәрбияләүче.

телем икмәкне ашап бетергәч: «Кайда эле, азрак кисеп бир» дигәч, Бәдри кисеп бирергә дип, икмәкне кулына totкач та, мич башыннан Ходайбирде төшеп, йөгереп, анасы янына килеп утырды. Моның күзе икмәк сорап тора иде. Бәдри юка гына иттереп Шәрифкә кисеп биргәч, икмәкнен чамасыны карап белгәч, бик юка һәм кыек итеп кисеп Ходайбирдегә бирде. Ходайбирде шатланып, йөгереп менеп китте. Бәдри Гөлжинаны да мәхәммәт итмәде, азар да кисеп бирде. Узәдә азрак алды. Шулай итеп, бик рәхәт һәм қайғысыз чәй эчеп тәмам иттеләр.

Шәриф дәхи кәсеп зәләп китәргә уйлап, чабатасыны алып, чүпрәкләрне урап киенергә кереште. Чабатасының астыны карап, эле нык икән дигән кеби, бармагы берләтык-тык чиертеп-чиертеп карап, киенеп бетте. Чикмәнене киенеп, иске кызыл яулыгыны муенны урап, балтасыны алып чыгып китте.

Шәриф чыгып киткәч, Бәдри калган чәйне эчеп утырганда, күрше фатирда торган Шәех исsemле егетнен катыны Жәмилә килеп керде. Жәмиләнен кыяфәтә тормышы агыр бер хәлдә, дөньяның бетмәс мәшәкательләрендә идекене белдереп тора иде. Төсе саргайган, күзләре эчкә батып кергән, естено иске генә күлмәк кигән, башына сртылып беткән яулыгыны ураган, аягына тузып, мысклары чыккан чабата кигән иде.

Узенә караганда аннан һәр кеше иәфрәтләнә, аны беркем дә яратмый, бер кеше дә аны кызганный төсле иде. Шуның очен Бәдригә дә кыяр-кыймас қына өметсез бер тавыш илә: «Йәсәнмәсез эле?» диде.

Бәдри: — Эле арубыз, диде дә чынаяк астына чәй ясап, алдына күйдә. Баяғы икмәктән, бик чамалап қына кисеп бирде. Бәдри икмәк totканны кургәч тә Ходайбирде килеп житте. Бәдри, бар инде, азрак торгач ашарсың, дип кире жибәрдө.

Жәмилә икмәкне кулына алу илә зур-зур кабып ашый башлады. Сары йөзендә аз гына якты чырай заһир булды. Шул бер телем арыш икмәгене әллә кайчаннан бирле күрмәгәнгә, чын күцеле илә, кайдан гына бер авыз тутырып кабарлык икмәк табылыр икән, дип йөргәнгә күрә, ул бер телем арыш икмәгә аның очен бер кыйммәтләс иәрсә кеби күрәнә иде. Жәмиләне шул икмәк мәсьәләсә саргайткан, ул шуның очен бу халға

калган, шул икмәк юклык аны қаефсезләндөргөн ва авыру суратенә керткәндер.

Икмәк ашап беткәч, «бетте дә... тагы аз гына булса!» дигэн төсле иреннәрен ялап, алдындағы валчыкларны чұпләп кабып күйді. Аз гына күнеле ачылып, иркес бер сулу алып, ясалып бирелгән әйнен этте.

Бәдри үзенчә бик зур ихсан қылған, бер кешенен рәхәт тормышына сәбәп булған кешеләрчә: — Я, Жәмилә, бу көн ирең кая китте? — диде. Жәмилә (куңелсез, бер дә жағап бирәсе қылмәтән кеби): — Ул иртә үк торып, эш булмас миқән, дип чыгып китте, белмәем кайчан кайтыр икән. Қичә дә төш уртасында гына ейгә кайтып керде. Балтасыны әллә инде сатып әчкән, кайда дисәм, әйтмәй, үзе исерек (озын бер сулу илә), қичә дә бер дә ашамый яткан идем, менә инде бу көн дә ашаганым юк. Бу көн иртә үк торып, теге урамга барып, йомычка алып кайтып, ейнен жылдып алғав булдым.

Бәдри (үзе бәхетлерәк бер кеше кеби): — Биграй начар инде, солдат кеби тиң йөри, оятысы!

Жәмилә: — Шулай инде. Эле синең бишмәтениң сорап торырга килгән идем, каланың бит але теге очында безгә апа тиешле Гөлниса бар, алар яхшы гына торалар. Шунда барып кайтым дигэн идем. Эллә әз-мәз нәрсә сорап кайтыр идем.

Бәдри: — Минем үземнен дә барасы жирем бар иде дә, алай булғач, алып торсаң торырсың шул инде. Эле яна гына теге чай әчеп чыгып китте. Бу көн иртә үк торып, эш әзләп чыккан иде. Менә инде бер яхшы маржа очраган! Эйберләрсөне күтәрешеп алып барған очен дә унике тиен акча биргән. Эле, ходайга шөкөр, бу арада бер дә аптыраганыбыз юк.

Жәмилә: — Эй! Сез, Бәдри апа, бик яхшы тора-сыз. Энә минем ирем кебек булса, ни эшләр идегез. Тап-кан бер акчасыны шунда бетереп кайта.

Бәдри: — Элхәмделилла, шайтан ярлы, без бай эле, — диде дә бишмәтениң кулына тотып, эле дә бу бишмәт булды! дигэн төсле, Жәмиләдән үзен бәхетлерәк кеби күреп китереп бирде дә, — я эле, киеп кара, сиңа озын түтөл миқән? — диде.

Жәмилә: — Озын булмас, буламы? — дип киеп карап, — таман гына икән, үземә үлчәп кистергән дип белерсен.

Бәдри: — Бу бишмәт бик нык булды инде, өстемнән салмый киям, бер дә тузуны белми.

Жәмилә: — Эле дә өр-яңа әле, гомеремдә шундый бер бишмәт күрә алмадым, — дип чыгып китә башлый.

Бәдри: — Жәмилә! Тизрәк кайт, яме, үзөмнәң суга барасым да бар...

Жәмилә: — Білк тиз кайтам, анда бер дә тора торған эшем юк, барам да кайтам.

Бәдри: — Бичара, бик авыр тора инде. Ире дә бик начар шул, матур гына хатынны шулай ач калдырып йөрергә ишчек оялмый, типсә, тимер өзә торған егет, ялғыз хатынны түйдүра алмый, — дия үз-үзенә сузләнеп самоварың жысштырып куя да, боз катып ябылмый торған ишкисең бусагасыны пычак белән кырып ябарга керсәш. Юка гына тақтадан ясалған жәп-жиңел ишек каты итеп ялқан саен кире ачыла да китә.

Жәмилә, бишмәтис қигәненә шатланып, артышан киллерләр дә бишмәтис кире алырлар төсле булып, үзенә калса, бик калың киенгөн, бер дә салкышыга бирсшерлек түгел төсле, шәп-шәп атлап, тауга карап менеп китте.

II

Шәриф чой эчен, жылышып алгач, бер дә кайғысыз, аллә ишчек бик тиз эш табылсыр кеби булып, тиз-тиз бара иде. Күп тә йөрмәде. Бәхетенә каршы эш тапты. Менә утын ярырга кершите. Бер бәхет ачылса, ачыла торған диген иде, фильтакыйгъ¹ шейлә түгры килдес. Эченниәп аллә ишләр уйлаган кеби аллага шөкөр итеп, чын ихлас белән яра иде. Хосусан хужа килгән вакытта бик укган, вә бик эшлекле икәнне белдерер өчен ялтырап йөри, эувәлдә ярылған утыннарын хужага күрсәтеп, менә мопы бик эре итеп ярганинар, ахры бер дә эш рәтә белмәгән кеше яргашыр, фәлән дип, сейләнә иде. Утын хужасының бер мәртәбә килеп каравы аның күңелен үстерә, гайрәт бирә, вак кына итеп яруга сәбәп була иде. Утын яра торған тумарның өстенә утырып, бик жайлап истикъба² тәэмин ителгән кешеләрчә, бик күңелле сурэттә тәмәккесен тарта, үзенчә бик

¹ Фильтакыйгъ — чыншаш та.

² Истикъба — киаззаге.

ләззәт илә шәйлә үйлүй иде: — Бу кафәр қырык тиен бирмәс миңән? Бирер, бирер, илле тиен биреп күймасын, бу утын саженънан күп артык бит, юк инде, қырык тиен генә бирсөн, шул да житәр. Қүптән бирле ит ашалғаны юк иде — берәр егерме тиенлек ит алыш кайтсам, егерме тиен кала. Егерме тиеннең биш тиен көмешенә токмачка оң алсам, аннан да унбиш тиен артып кала, унбиш тиенгә биш кадак икмәк алыш кайтсам...

— Менә байлык!

Икенче рәт тәмәке тартқан чакта бу планны бозып:

— Юк, итис егерме тиенгә үк алырга ярамый, унбиш тиенлек алсам, житәр, аннан калган биш тиенгә чәй алырга кирәк, — ди иде. Бераздан соң қүңделенә еченче фикер төштө. Бу фикер ит алмый гына, тояқ, әчәк-фәлән алыш кайту иде.

Менә инде, ул итис алыш кайтын пешергәч, ничек итеп утырып ашарга! Үзене мал табучы һәм ата, аларга баш, вәлинигъмәт төсле эре курсөтп ашауларыны хыяллынан кичереп ләззәтләнә, шул уй аркасында 20—25 дәрәжә салкында төттереп утын яра иде.

Кояш батмады, бар утынны тәмам ярып бетереп, гайрәтле бер сурэттә хәзмәт хакыны сорады. Хужа канечкеч сарай түгел икән! Шәриф үйлаганча қырык тиен көмеш хәзмәт хакы өчен биреп, яхшы ярган өчен биш тиен дәхү биреп күйдү. Шәриф бияләйне күлтүгү астына қыстырып, яңыгыны алыш акчасыны санап салды да, бик күп маллы кеше кеби, эре генә атлап туры ит базарына китте.

Бу қырык бини тиен акча Шәрифиң ихтыяжына камил житкөн, мөлтән күп булса — урыны юк, тотар урын булмагач, ниғә кирәк, моннан күп булса, эллә ниғә мазасыз булыр төсле куренә иде.

Ул, Шәриф, икмәк, чәйдән артып калган биш-ун тиен акчасына һәрвакытта урын таба алмый, ничек булса да тотып бетереп кайта торған иде. Мәсәлән, бер көп артып калган биш тиен акчасына нәрсә алыша белми, күзенә күрәнгән иске тимер кисәкләре алыш кайткан иде. Менә бу вакытта да айың корған планыны теге артык биш тиен бозды. Ул биш тиенгә нәрсә алыша кирәк? дип юл буенча уйлап барды. Акча булса, урын табыла иде. Шәриф биш тиенгә дә урын тапты.

Чөнки бер бәйрәм булғач, булсын инде диле дә биш тиенлек шикәр алыш кайтырга карап бирде.

Фатих Әмирхан

(1886—1926)

ТАТАР КЫЗЫ

I

Туды...

Туганда ул кеше иде: аякларын-кулларын үзе теләгәнчә селкетергә ихтыярлы, муенни теләгәнчә борудан, күзләре белән теләгән жиргә караудан берәү да аны тыя алмый иде.

Бөгүзә вакытларда, кулларын-аякларын биләүгә чорнап, аны хәрәкәтләнмәсә мәжбүр иттәләр, ләкин ул монкар протест итәргә, риза түгеллеген белдерергә кодрәтле — слый ала, кычкыра ала: үз хөрриятен берәүдән дә югалттырырга риза түгеллеген, ирексезләү-челәрнең күзләренә туп-туры карап, белдертә ала иде.

Туганда ул кеше иде: көләргә — шулай итеп, үз алдына, хәзер генә килеп чыккан тормыш, деньядан шатланган, рәхәтләнгән икәнен берәүдән дә курыкмый изһар итәргә, киреләннергә — шулай итеп, үзәндә «теләү, теләмәү» дигән бер-берсөнә һич ожшамый торган сый-фатлар барлыгын, табигать тарафыннан фәкатъ шул

ике сыйфатка карал эш итәргә күэс¹ бирелгәнлеген курсәтергә көчле иде.

Ул туды... Тугач, аны башкаларны — ир балаларны сала торган бишеккә салдылар; аны үз күнелендә, ир балалары белән янәшә ук жирдә, анар урын бирде, ир балалары белән бер дәрәҗәдә ук мәхәббәт итте, сейде; атасы да шулай ук итте. Өйлә вакытта ул ирләр тора торган ук булмадә тора, тышка чыкса, ирләр йәри торган ук жир өстенә күтәреп йөртсә, ирләр жылына торган ук кояш белән жылына, ирләр туца торган ук сүккән туца, ирләр шикелле ук күнеленә килгән нәрсәнә үзенчә уйларга, үз фикеренә, рухына, гакылына килгән нәрсәләр белән ирләр шикелләр ук тәэсирләнергә хаклы иде.

Юмарт кояш аны алтынлы шуры белән чолгый, жия аның борының язының шатлык, хәят², ләтафәт³ белән тулы исен күтерә, яңа үсә башлаган чәчәкләр дә көләт йөзләре белән аңар карыйлар — элхасныл, бетен табигать моны башка адәмнәр белән бер дәрәҗәдә күрә, башкаларга биргән бүләген монәр да бирә иде.

II

Туды... Туганды ул терек иде. Ләкин аның бетен тәреклек вакыты алты яшеноң житкәнчә генә сузылды. Аниап соң иннидидер мәлгүнъ кеч үзенец берәүгә дә мәгълүм түгел мәхкәмәсендә⁴ генәһызы «татар кызыны» улем жәзасы — хәятсызылыкка хөкем итеп, акрын гына буарга кереште. Шәфкаттессез кысу машинасы арасына салып, хәят тамчыларының ахыргысы тамганды кысарга, төн суцимас, йөрөк тибүдән туктамас борын хәятсызылык каберенә күмәргә карар бирде.

«Татар кызы» алты яшеноң житте... Биш яшылек эннесе яки жиде яшылек агасы бәгъзә вакытта аны чәченән тартып елата, бәгъзә вакытта сугып кител, золым итә

¹ Күэссе — кече.

² Хәят — тормыш.

³ Ләтафәт — матурлык.

⁴ Мәхкәмә — хөкем борты.

башладылар. Ул, һәрбер зи хәят¹ шикелле, бу жәберләр-гә үз көче белән каршы торырга тели, сукканга — суга, чәчен тарткап кешенец бармагын тешли, битен тырный иде. Кара көч үзенец үлем жәзасына хәксем иткән корбанын, кулында бу — хәят хассаларыннан булган берсенец моннаң соң да калуына риза булмады: «ана» исемле жәнлы курчактан: «Кыз бала ир малайлар белән сугышып йөрми», дип эйттерде. Бу көннән соң «татар кызына» ага-әне жәберсөнән башкалар көченә сыйнып саклашырга эмре һәмаюн садир² булды.

Тәжрибәсез кычык алданды. Үзенец үлемгә жәкем ителүесшән һәм бу һөжүм жәзасының башы икәннәнән аның хәбәре юк иде.

«Татар кызы» жиде яшәнә житте... Ул моңар кадәр үзе шикелле балалар — ир балалар белән урамга чыга, анда чаба иде. Ләкин кара көч үз корбанының бу халенә риза булмады. «Ана» исемле жәнлы курчак: «Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөрү оят!» дигән жөмләнсө тәкълитче попугай мәһарәте белән тәккәр итте³.

«Татар кызы» бу кадәр табигатькә, хәятка, хөррияткә, кешелеккә хилаф⁴ сүзгә ышана алмагач, кара көч эшкә чынлап тотынды. Атасыннан да шул ук сүзләрне эйттерде:

— Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөрү оят!

«Татар кызының» ышашмавы какшый башлады. Этрафтагы башкалар да шул ук сүзләрне тәккәр иттәләр:

— Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөрү оят!

«Татар кызы» ышанды. Чөнки ул адәмнәрнең һәм мәсен үзе шикелле сафлар дип белә иде. Хәят үзен химая итәргә⁵ тотынды. Ул үзенец дошманнарын, гакыл мөхакәмәсенә тартып, жиңәрмен дип уйлый иде.

— Ник? — дип сеаль⁶ бирдә.

¹ Зи хәят — жан исе.

² Эмре һәмаюн садир — югарыдан эмер.

³ Тәкълитче попугай мәһарәте, белән тәккәр итте — ияруче попугай осталыгы белән кабетлады.

⁴ Хилаф — каршы.

⁵ Химая итәргә — яиларга.

⁶ Сеаль — сорай.

«Татар қызы» сүз дәшмәде, аның урынына кара көч жавап бирде:

— Чөнки эти, эни, бабай, эби шулай диләр.

Хәят аптырашта қалды. Үзенең бу кадәр әсассыз¹, бу кадәр мантыйксыз, хәтта бу кадәр кешелеккә килемши торған жавап иштәссең аның бервакытта да уйлаганы юк иде. Бу кадәр көтөлми күлгән бәләгә каршы аның кулында бер корал да булмады, шулай итеп, үз хассаларынан иң зурларын: золым вә жәберләргә үз көче белән каршы тора алу һәм башкаларга яраган эшиң үзенә дә яравын хис итеп, үзен хәр күруне югалтты.

Кара көч бу галәбәсеп² бик шатлыклы бәйрәм белән каршылады һәм, корбаны — «татар қызыны» ниһаять тәхкыйрь иткәнлеген курсөтер очен, аның кулына кечкенә-кечкенә жансыз курчаклар ясап тottырды.

Башка балалардан, иркен һава, иркен дөнья, иркен йөрөшләрдән аерылган «татар қызы» кара көчнәң бу бәдәхет бүләгән мәжбүрән кулына тottы, эйләндергәләп карый башлады. Үл аларның нәрсә өчен ясалганлыкларын белми иде.

Кара көч, «татар қызы» янына апа, жингә, ана, оби... дип төрле исемнәр белән атала торған жанлы курчакларны жибәреп, жансыз курчаклар белән иничек уйнарга кирәклеген ойроттерде. Жанлы курчакларның чын иғътикатларынча: жансыз курчакларны кунакларга бөртеп, туйлар ясатып, кияүләр кертеп, киленнәр төшертеп, кодагый, кодачага бүләкләр бирештереп... уйнарга кирәк иде.

«Татар қызы» бу сүзләриң чын мәгънәләрен яхшы ацламады. Ләкин ир балалар белән уйнавы оят хисап итеп торған кыз балага башка уепнар калмаган да иде. Табигый, кара кечинең шомлы бүләгә белән уйнарга башлады:

— Менә бу ир курчак. Ләкин монысы кыз. Ир курчак кыз курчакны хатынылкка алды; кияү керде; килен төште, кунакка килде...

«Татар қызы» уйный, уйный да уйный.

Кара көч, почмакка басып, елмаеп карап тора:

— Менә бу — синең киләчәккә хәзерләнүен! Бу — киләчәктәгә үз тормышың!

¹ Әсассыз — шигезсез.

² Галәбәсеп — жиңүен, естеп чыгуын.

III

«Татар қызын» сабак абыстасына бирделэр. «Галине, Вәлишә, Биктимерне мәктәпкә бирделэр, мине ник абыстайга бирделэр?» дигән «сүрәнсиз» сөаль «татар қызының» фикеренә килгән иде, ләкин озакка бармалы, кара көч ду кубарды:

— Кыз балаларга ир малайлар белән бер жирдә укырга ярамый!

Жанлы курчаклар, башларын селкеп, тәсдыйк иттәләр¹:

— Эйе, эйе, ярамый!

Хәят бу дәфгадә² дә, үзен химая итмәкче булып, сөаль биреп карады:

— Ник? Ник ярамый?

Жанлы курчаклар ақырыштылар:

— Оят була, оят була, оят була!

«Ата» үзенец «ир гакыллы» башы белән тәсдыйк итте:

— Оят була, оят була!

— Ник?

«Ата» үзенец қыскартылган мыекларын кабартты. Жанлы курчаклар йөзләрең жыердылар, шулкадәр жыердылар ки, боларның курчаклар икәнен белмәгән кешеләр куркып яшарынан качар иделәр:

— Ник, имеш! Чөпки оят була! Оят була!

Монда житкәч, кара көчкә максудына прешу мәшәкатьсезләндә: иң авыр вазифа — кара көчнәң бик күптөн бирләшешең ышанычлы хәзмәтчесе булып килгән «сабак абыстасы» исемле жанлы курчакка йөкләнде. Абыстай үз вазифасын³ яхши белә, анар «татар қызын» үзе шикелле жанлы курчак ясарга кирок иде. Карә көчнәң илһамы, үзенец қырык слы тәжрибәсе белән, ул «татар қызын» жанлы курчак ясарга иң қыска һәм иң асат юлны тапты: «татар қызына» өч ел мәттасыйль⁴ «ирләр башка, қызлар башка» дигән «хакыйкатьне» төрле якларынан һәм төрле юллар белән өйрәтте. «Татар қызына» бу тәгълим⁵ гажәп тоелмалы, өвәндәгә жанлы курчаклардан моны бик күп мәртәбәләр ишеткән иде.

¹ Тәсдыйк иттәләр — расладылар.

² Дәфгадә — минутта.

³ Вазифасын — бурычын.

⁴ Мәттасыйль — тоташтан.

⁵ Тәгълим — өйрәтү.

Абыстай алгарак китте: «татар қызының» колагына
өч ел мөттасыйль: «Син вә бөтен хатын-кыз жәмәгате —
гаурэт», дип түкіп торды.

Башта хәят монар каршы бик нык протест ясады:

— Ялган! Мин гаурэт түгел — кеше! Мин кеше!

Кара көч абыстайга илһам итте; абыстай да «татар қызының» алдына бик күп язма вә басма документлар ыгарып салды. Бу документларның һәммәсендә «бөтен хатын-кыз таифәсе — гаурэт» дип язылған иде.

Хәят тырпымлады. Гаять тә тәгажжеп һәм ачу белән тагы бер кат:

— Ник? — дип сорады.

Абыстай, документларны курсәтеп:

— Китап шулай ди, — дип жавап бирде.

Кара көч «татар қызына» йодрык курсәтте:

— Зурлар эйткәнгә ышанмый кара, мин сине!

IV

«Татар қызы» унеч яшькә житте...

Жанлы курчакларны адәм күзешшән саклый торған, кояшка, айға, һавага курсәтми торған, юллы-юллы, калыпсыз капчыны «татар қызына» да бирдәләр.

Өйдәге жанлы курчак:

— Кызым, сина унеч яшь тулды. Бу көннән сон каберенә кергәнчө башыңа шуши нәрсәне бөркәнеп йөр! — диде.

Кызыл сакаллы, қыска мыеклы «ата» тәэкид итте¹:

— Мен шуши нәрсәнс каберенә кергәнчө бөркәнеп йөр!

«Татар қызы» бернәрсә лә аңламады, сыйланып, фөрьяд² итеп сорады:

— Ник?

Жанлы курчаклар жавап бирмичә генә естәделәр:

— Кырган башына бурек кигән «ир кеше» атлы нәрсәләргә очрасаң, башыңа бөркәнгән бу нәрсәнәң чите белән йөзенән капла!

Хәят канлы яшьләр ағызып сорады:

— Ник?

Жавапны абыстай бирде:

¹ Тәэкид итте — беркетте.

² Фөрьяд — ачынып қычкыру.

— Синең чечләрен, йөзен, бөтөн гәүдән — гаурәт. Гаурәт каплап йөртелә. Синә ирләр башкачарак карыйлар, шунар күрә син алардан качарга тиеш!

Хәятның үзенү шулкадәр хәкарәт ишеткәне юк иде.

Ахыргы жөмләне «абыстай» «татар қызының» колагына ике ел мөттасыйль қычкырып торды:

— Ирләр синә фәләнчә карыйлар!

Хәлсезләнгән, парчалары қырылган хәят бу юлы «ник?» дип сорарга жөрьөт итә алмады: кара көч, тешләрен ыржайтып, йодрык белән куркытып тора иде.

Жаплы курчаклар «татар қызына»:

— Синә уибаш яшь тулды, моннаң соң ирләргә буеншы курсөтеп, сабакка йөрүең оят! — диделәр.

Хәят бу вакытта бик каты авыру иде — иғътираз итмәде¹. Кара көч тә бик нәсыйханә² генә тәэкид итте:

— Син үзеншөң ирләр белән бер түгел икәненче, гаурәт икәнлегенче, кешегә куреңүең оят икәнне белдең инде. Синә шул гына кирәк иде. Шуннан артыкны белуең оят! Оят!

V

Жаплы курчаклар һәм зур корсаклы «ата» «татар қызына» катый әмер бирделәр:

— Менә синә дүрт дивар³, үзен белән уйнарга «ир» дигән бер хайван табылганчы, шуларны сакла, алардан үзенче саклат!

«Татар қызы» бу сүзләрнең чын мәгънәләрең аңламады. Кара көч тәфсыйль бирде:

— Алты өлгеле тәрәзә синә кояш булыр: ейнәң биш бүлмәссе Европа, Азия, Африка, Америка һәм Австралия булырлар, тәрәзә аллыңыдагы зәгыйфь төл кисәкләре урманиар, қырлар, бакчалар урынына хәзмәт итәрләр; комган вә ләгәндәгә тынчыган сулар синә елгалар, күлләр, дингезләр урынына ярарлар; күмер, куй мае, гатырша мае исләреппән жыелгаң, сулышлар белән агуланган һава синә бөтөн жир йөзенләгә һава гыйвазенә⁴ булыр; еңидә һәркөнне ишетә торган қычкырыш, тиргәш, елашлар синә музыка урынына булырлар, миллиард

¹ Иғътираз итмәде — каршы сүз эйтмәде.

² Нәсыйханә — угетләп.

³ Дивар — стена.

⁴ Гыйвазенә — урынына.

чрым гадәdle¹ бәни адәм урынына 7—8 жәнлы курчаклар һәм «атаң» булыр; мәңиәрчә еллар бәни адәмнең ижтиһады белән вежүткә килгән² фәннәр һәм фәлсафә урынына «мөкатдәс» наданлыгың булыр!

Хәят бер мәртәбә «ah!» диле, башкага хәлсез иде.

Көннәр уза башладылар. Ләкин үлем дәрәҗәсендә авыру хәят бу зинданда бер дә хәрәкәтсез генә буылырга риза булмады — «татар қызын» тәрәзә янына илтте. Жомга көн иде. Тәрәзә яныннан кәкре аяклы бер кибетче узып китте. «Татар қызы» кибетчегә «гыйышык» булды. Кибетче дә, йөрешен күпшыландырып, күзләрен ялтыратып: «Матур тәтәй, ник ялғыз утырасың?» дигән шикелле бер «гыйышык» сүзе белән жавап бирде.

Шимбә көн «татар қызына» тәрәзә алдында утырмаска эмре һәмаюн садир булды: «татар қызы» бүген тәрәзә алдында йөрөнә генә иде. Тәрәзә алдыннан кеяңта шикелләр урталай бөкрәйгән «татар шәкерте» узып китте. «Татар қызы» моңа да «гыйышык» булды. Шәкерт тә үз гарафынан: «Каләм кашым, хурыльгайнем³» дип жавап бирде дә бүген үк чәчәк төшерелгән «тәти» кәгазыгә хат язарга карар бирде.

Якшәмбе көнгә эмре һәмаюн «татар қызына» тәрәзә янына килүңс бөтәнләй мәңгы итә⁴ иде. Ул урлап, качынып кына тәрәзә янына килде. Урамнан хәзер генә кырдырган башына койрыксыз чалма кигән «мәхдүм» узып бара иде. «Татар қызы» моңар да «гыйышык» булды. Мәхдүм эфәнде дә чалмасын матурлабрак төзәтеп киде һәм, бер күзен кысынкырап, бай қызына өйләнүнәц файдала-рып уйлады; бүгси үк бер карчык аркылы қызга «бик сагынып, бик саргаеп, сәлам күндермәкчө» булды.

Дүшәмбә көн «татар қызы» тагы, бер вакыт табып, качынып, куркынып кына тәрәзә янына килде. Урамнан яхшы атка утырып, зур корсаклы «татар бае» һәм майлы күзле, кыңгыр бүрекле «бай бәтчә» узып барадлар иде. «Татар қызы» бай бәтчәгә «гыйышык» булды. Бай бәтчә дә, кашын сикертеп, бишенчегә бу қызы да сөяргә мөмкин икән дип уйлады. Карт бай да вакыты белән моны икенче хатынлыкка соратмакчы булды.

¹ Гадәdle — санлы.

² Бәни адәмнең ижтиһады белән вежүткә килгәп — кешенсү түрышлыгы белән барлыкка килгән.

³ Хурыльгайнем — хур қызым.

⁴ Мәңгы итә — тыя.

VI

Кара көч хәятның бу үлем алды хәрәкәтләренә дә риза була алмады.

Жанлы курчаклар «татар кызына»:

— Хәзер сине читекче Биктимергә кияугә ярәштек. Син аңар хәzmәт итәргә бурычлы, — дип иғълан иттеләр.

Акыллы баш «ата» амиранә¹ тәэкид итте:

— Читекче Биктимер ризасы — тәңре ризасы!

Кара көч бу сүзләрне раслады:

— Син хәзер хәят дигән революционердан бөтәңләй котыласың, жанлы курчак булып каласын. Мин синен белән уйнарга читекче Биктимерне тәғаен иттәм²; каберәцә кергәнчә шуцар хәzmәт штсән, минем максудым була.

Жанлы курчак сатучы «ата» белән уенчык ала торган «ата» арасында соудаәләшу башланды.

— Юк, Зәйнетдин абзый, мәһәр биш йөз сум тәңкә!

— Алай кыйммәт, хәерле кулдан дүрт йөз сум!

— Юк, Зәйнетдин абзый, бер шлле сум арттырырсың ла инде!

— Хәсерле булсын, ука чачагы белән бер асыл күлмәк артык бирермен!

Эувәл өйгә бик күп жанлы курчаклар чакырып ашаттылар. Алар һәммәссе булачак курчак «татар кызына» чүпрәкләр, тәтиләр китерделәр.

Аннан соң жанлы курчаклар белән уйнаучы ахмаклар төркемен чакырып ашаттылар. Болар арасында чалмалы бер кеше дә бар иде. Ул, бер әфсүн укып, хазириуга³ ерде. Шул дәкүйкадән мәжлестәгә бөтән кешеләр «татар кызын» читекче Биктимернең уенчыгы дип иғътикат итә башладылар.

— Сез, кем, фатәнетдин, солбия кызынны⁴ 400 сум акча, бер ука чачаклы асыл күлмәк бәрабәренә Биктимер Зәйнетдин углына бирдение?

— Бирдем, бирдем!

— Сез, кем, Зәйнетдин, «татар кызын» 400 сум акча, бер ука чачаклы асыл бәрабәренә солби углың Биктимер ёчен кабул итеп алдыңмы?

¹ Амиранә — амир итеп.

² Тәғаен иттәм — билгеләдем.

³ Хазириуга — шундагы кешеләргә.

⁴ Солбия кызынны — үз кызынны.

— Алдым, алдым!

«Татар кызы» белән Биктимерне дүрт тәүлек ябып тоттылар. Килен итеп төшерергә хәзәрләдәләр. Жәнлы курчак «татар кызына» ахыргы нәсыйхәтләрен бирде:

— Кызым, иреңең сүзеннән чыкма; аягы астында туфрак бул!

Гакыллы «ата» тәсдыйк итте:

— Читекче Биктимер ризасы — тәнре ризасы!

Бу вакытта хәятның тавышы чыкмаганын күргәч, кара көч гаять шатлык белән «татар кызына» карап, бер кайкайә итте:

— Менә инде син жәнлы курчак булып життең!

VII

«Жәнлы курчакны» Биктимер дүрт дивар арасына кертте дә диде:

— Менә сиңа диварлар, каберенә кергәнчә син шуларны сакларга тиеш. Мин теләгән вакытта килеп синең белән уйнармын.

Кара көч, почмакка басып, амиранә өйрәтте:

— Синең вазифаң иреңә уенчык булу һәм үзегез шикелле ахмакларның жир йөзениң носелләре киселмәсси өчен бала табу!

Биктимер «жәнлы курчакка» күзләре белән ишарә итте, «жәнлы курчак» та, кара көч алдында метәвазыйганә рекуғъ итеп¹, диде:

— Беләм, бик беләм, миңем дөньяга чыгарылувымнан максуд шул икә нәрсә генә.

Кара көч, хәят тавышын хәзер дә ишетмәгәч, кычкырыл келде:

— Ха, ха, ха, татар кызын «жәнлы курчакка» әйләндердем бит!

Торган почмактан чыгып, иңкъ урта бер жиргә килеп басты, яңадан келде:

— Ха, ха, ха, «татар кызын» тереләй күмделәр бит!

Бу вакытта Мисырның жәмиягыль эзһәрендә² талипплар, Истамбулның милләт хокукуны мәхәфәзә исеменә торбия итеп торган парламенты куршесендә, Аясофия

¹ Метәвазыйганә рекуғъ итеп — бүйсүлүп, башын кеп.

² Жәмиягыль эзһәрендә — мәдрәсә исеме.

жамигында сохтәләр¹, Сәрәндип² атавында, дарчин агачлары арасында һинд мөсемтәннәры, Курса мәдрәсәссе почмагында суфилар, шәһәре Болгар хәрабәләре арасында сөях мөгелманнар һәм кәгъбәтуллада бөтен икътәрә әрыздан³ жыелган хажилар коръан уқылар, һәммәс:

«Вәизоль мәүүдәте сөиләт, биәйи зәнбин котиләт»⁴ аяте кәримәсен тәкрадар итәләр иде:

Вәизоль мәүүдәте сөиләт, биәйи зәнбин котиләт.

ГАБДРАХМАН ИЛЬЯСИ

(1856—1895)

Габдрахман Ильяси — XIX йөзнең соңы чирегендә татар әдәбияты тарихында драмадан беренче әсәр биргән язучы. Каюм Насыйри нигезләгән яңа татар әдәби телен үстерү буенча да ул практик эшчәнлек күрсәтүчеләрнең берсе булды.

Биографиясе. Габдрахман Ильяси 1856 нчы елда Казанда сәүдәгәр семьясында туа. Ләкин атасы Мөхәммәтдәмин, беләп, зур бурычка керә. Үзәннән соң бурычны түләү мәшәкәттә улы Габдрахман естенә төшә. Йорт-жирләре дә шул бурычны түләүгә кереп китә. Габдрахман Ильяси терлә байларда конторщик һәм хисапчы булып эшли, гомеренең соңы елларында материяль яктан шактый авыр хәлдә калып, 1895 нчы елда авырып үлә.

Габдрахман Ильяси Казанның иске мәдрәсәләрнән берсе булган Қул буе мәдрәсәсендә укий. Бу мәдрәсә мулла һәм хәлфәләр генә хәзәрләп чыгаруны бурыч итеп куйганга, анда алган тәрбия һәм белем Г. Ильяси омтылгаян ижат эшчәнлеге очен, албеттә, файдасыз була. Шуңа күрә Г. Ильяси, мәдрәсәдә укуыннан тыш, үзле-

гениән һәм аерым уқытучыларга йөрөп, русча укый, рус әдәбияты һәм культурасы белән, аз булса да, таныша бара, бигрәк тә рус театрлары белән қызыксына. Менә бу сонгы момент аның киләчәген билгели, аңарда язу-чылык дәртән үстерүгә сәбәп була.

Габдрахман Ильясиниң мәгърифәтче Каюм Насыйри белән аралашуы аның эшчәнлеге үсугә булышлык итә. Ул, Каюм Насыйри белән бергәләп, фәннәрнен нигезләрн үзләштерү естендә эшли. Алар, жәй көннәрендә авылларга чыгып, табигатьне күзәтәләр, география, астрономия һ. б. фәннәрне өйрәнәләр.

Ижаты. Г. Ильясиниң әдәби мирасы зур түгел.

Безгә бары ике эсәре генә билгеле. Аның беренчесе — 1887 ичә елда чыккан «Бичара қыз» драмасы. Шул ук елны ул «Яшь қыз вә хатыннарга һәдия»¹ исеме белән икенче бер китабын да бастыра. 14 кенә биттән торған бу китапчыгында автор балаларны ничек итеп тәрбияләү кирәклеге турында фикерләр йөртә. Китабына язган сүз башында: «Насыйп булса, тиз заманда татар телендә хатыннарга махсус бер зур китап тәртип қылачакмын», — дип искәрмә бирүенә караганда, Ильясиниң тәрбия мәсьәләләреңә багышланган эсәрләрне тагын да язарга уйлаганлыгы күренә.

Г. Ильяси — узенең әдәби-культура эшчәнлеген шактый киң алып барырга уйлаган язучы. Ул 1880 ичә елларда татар телендә газета чыгарырга да омтылып карый, ләкин, патша хөкүмәтеннән рәхсәт ала алмавы сәбәпле, бу теләгенә ирешә алмый.

Болардан тыш, Г. Ильяси, К. Насыйри шикелле ук, тарихи вакыйгаларны күрсәткән кульязмалар белән дә қызыксынган һәм Қазан университеты янындагы Археология, тарих һәм этнография жәмгыятенең жыелышларында докладлар белән чыышлар да ясаган. Шул турда ул вакытларда Казанда рус телендә чыккан «Волжский вестник» газетасының 1886 ичә елгы 98 ичс номерында тубәндәгечә язылган: «...Жәмгыятенең действительный члены А. А. Ильясов жәмгытне қызыклы бер татарча кульязма белән (сәүдәгәр Аитов өндә та-былган) таныштырыды. Бу кульязмада, үз күзе белән күрүченең сүзләреңә караганда, Пугачевның Казанда бу турында сейләнә. Бу тарихи памятникиң әһ-

¹ һәдия — бүләк.

мияте шунда, у.1 Пугачев явы килгэн вакытта Казан татарлары үзләрен ничек тотканлыкларын күрсәтә». Газетада басылган бу хәбәрдән куренгәнчә, Г. Ильяси Археология, тарих һәм этнография жәмгыятенең действительный члены булып торган. Бу аның үз вакытында танылган галим булуы түрүнде сәйлә.

«Бичара ҡыз» Феодализм йомыклыты шартларында ҡонкуреш, мораль һәм семья мәсъәләлә- драмасы. рендә күп еллар буенча урнашып килгән искечә мәнәсәбәтләргә каршы, аеруча XIX йөзнең соңғы чирегендә, татарлар арасында да беренче үткен фикерләр күтәрелә. Алдыңгы татар укымышлылары әдәбият аркылы ижтимагый көрәшкә чыгарга омтылалар.

«Бичара ҡыз» драмасының сюжеты энэ шул ижтимагый тормышта инде житешә башлаган каршылыклар жирлегенә үсеп баргаш көрәш нигезенә корылган. Анда сурәтләнгән кешеләр үзләренең карашлары, омтылышлары белән бер-берсенән аерылып торалар.

Пьесада төп урын тискәре образларга бирелгән; феодализм һәм капитализм тәртипләре, гореф-гадәтләре белән яшәүче, мораль яктан бертөрле дә үңай сыйфатлары калмаган типлар сурәтләнгән.

Тискәре образларның берсе — Биктимер. Ул, узенек семьядагы ёстенлегеннән файдаланып, бердәнбер ҡызын, бай малаена, эчеп-исереп йөрүдән башканы белмәгән, надан, ангыра Жәнтимергә бирергә хәзер тора. Хатыны Фәрихәнен:

— Мәһитап яратырмы икән? Уртарак¹ диләр, — дингән соравына ул:

— Мин риза булгач, шул житә, — дип кенә жавап кайтара.

Шул равешчә, байлыктан башканы күз алдына да китерә алмаган Биктимер, ҡызының киләчәктәге тормышы, бахете түрүнде уйламый гына түгел, тормыш иптәше сыйлаганда, ҡызга бертөрле дә ихтыяр күймый. Бу образда татар баеның башбаштак характеристы, кешелек-сезлек ачык күренә.

Автор Биктимерне кешене газаплаучы дип бәяли. Эсәрнең үңай образларыннан булган Жәнбай теленнән:

¹ Уртарак — ақылга уртачарак дигән мәгънәдә.

— Һай зобани, һәй жәллад! ¹ Ни қылдың үзенен газиз балаңа? — дип әйттерә.

Ачы нәфрәт белән әйттелгән менә бу сүзләрдән авторның да ул тормышка, Биктимер шикелле кешеләргә булган мәнәсәбәте һәм мораль изелүгә каршы яшьләрдә кечәя барған ризасызылык чагыла.

Тискәре характерлардан икенче образ — Жәнтимер әсәрдә тагын да қыска сурәтләнә. Аның турында башлангыч характеристика беренче пәрдәдә Мәнитап монологында бирелә: «Кабахәт Жәнтимер», — ды Мәнитап. Соңғы пәрдәдә, қыска гына бер эпизодта, Жәнтимер үзенең шундый кеше булуын тулысынча күрсәтә. Аның исерек хәлдә, алпан-тилпән килеп кереп, шунда еғылып калуы укучыларда нәфрәт уята, чиркану тудыра.

Автор сурәтләвендә Жәнтимер «бик бай кешенең улы, ямъсез, аңыра», байлыгына масаеп йөрүче, бер-төрле дә үнай сыйфатлары булмаган кеше. Һәм ул, чыннан да, мораль тубән тешкән буржуа-мешән яшьләрен күрсәтүче реаль образ.

Тагын да драмада күрсәтелгән тискәре типлар арасында шул вакытның бер төркем хатын-кызлары характеристын ачкан Сәхибә абыстай һәм яучы образлары да бар. Яучы образы — тупас, намуссыз һәм кыз димләү эшен бары үзенә «буләк» китерә торған кәсеп итеп кенә караучы кеше. Ул ачыктан-ачык ялган сейли. Гомере буенча башы исерекләтән айнымаган Жәнтимерне мактап:

— Егетнең ашау-әчүе юк. Тәвәккәлләп бирү кирәк иде. — ды.

Сәхибә карчык образы пьесада байтак тулы күрсәтелгән. Ул — үзенең эш-хәрәкәтө белән тупас әрвештә иске гореф-гадәтләрне саклаучы. Аның им-томчы карчық булуы һәм ниндидер догалар белән Мәнитапны үзе теләмәгән никахтан коткарырга маташуы автор тарафыннан тәнкыйт үттелгән. Мәнитапның үзе теләмәгән кешегә барудан котылуы Сәхибә карчыкның им-томнары ярдәмендә түгел, бәлки яца фикерле кешеләрнең булышлыгы аркасында гына булуы мөмкин икәнлеге күрсәтелгән.

Мәнитап образы. Драмадагы уңай образлардан иң күренеклесе — Мәнитап. Қара фикерле бай семьясында үскән, ләкин яначарак фикер йөртә башлаган Мәнитап аталарының аны үзе

¹ Жәллад — палач.

яратмаган кешегә көчләп кияүгә бирүләре белән риза була алмый.

Эсәр Мәһитапның кичерешләрен сурэтләү белән башлана: «Мәһитап (ялгыз). Ah, һавалар, ah, мәхлүклар... ah, бәнем әхвалем... Сандугачлар сыйры, агачлар яфракка бәреләнә, нәфис хуш жилләр исәдер. (Бераздан соң янә.) Ah, галәм¹ көннән-көн үзгәрәдер. Ләкин бәнем хәлем иничек үзгәрер; кояш чыгуы кебиме яки кояш батуы кебиме?».

Узен Жәнтимергә бирергә жыенуларын ишеткәч, Мәһитап: «Уф, мине... Жәнтимергә бирсәләр? Мин ии әшләрмен? Юк, юк, бармам... бармам... Минем ризалыгынан башка бирмәсләр», — дি.

Мәһитапның менә бу монологында үз тормышының киләчәген кайгырта башлаган, аны үсә барган яшьләрнең мораль сыйфаты чагыла. Мәһитап киләчәк тормышының «кояш чыгуы кебек» күтәрелгәнен күрергә тели, үзенең шәхси ирке, үз язмышына хужа булуы турында уйлана. «Минем ризалыгынан башка бирмәсләр», — ди ул. Ләкин Мәһитап үз хокукуны үзе якларга кечсез. Ул киләчәкне дә тиешенчә күз алдына китерә алмый һәм иске гореф-гадәтләрнең колы булудан котылырга да сәләтә юк. Шул рәвешчә, Мәһитап образында автор үз чорының билгеле бер алдыңы карашлары йогынтысында һәм иске тәрбия тәэсиренән котыла алмауны да бергә жыйган типны, каршылыклы итеп, реалистик гәүдәләндерергә теләгән. Бу үнай образда хатын-кыз азатлыгы очен башланган көрәшне чагылдыру омтылышы сизелә.

Эсәрдә үнай образларның икенчесе һәм Мәһитапка булышлык курсәтүче итеп Жәнбай бирелә. Жәнбай — анлы кеше. Ул газеталар укый. Ул үзе очен генә яшәүче түгел. Аңарда башкалар очен кайгыра белү, тырышу хисс көчле. Мәһитапның үзе теләмәгән кешегә көчләп кияүгә бирелу хәбәрен ишеткәч, Жәнбай: «Безгә яхшы эле. Бакчы, бүгөн Мәһитапка зиндан, зиндан! Бак, нинди хафа, бичара, юк аны кызганучы. Ник башка кеше кызгансын аны, үзенең ата-анасы кызганмаганы... Ah, бәгырем, берәү дә кызганучы юк. Юк, юк, мин кызганим, мин кызганим», — ди. Һәм ул, гасырлар буенча яшәп килгән иске семья тәртипләренә, шәригать закон-

¹ Галәм — дөнья..

нарына буйсынычча, Маһитап янына бара, аны мәжбүр ителгән никахтан коткара. Ахырдан без аларның теләкләренә ирешүләреи, э Жантимер белән Биктимернен мәсхәрәгә қалуын күрәбез.

Шулай итеп, Ильяси иске менәсәбәтләрнен жимерелә башлавын, семья, мәхәббәт һәм мораль мәсьаләсендәге яңа менәсәбәтләрнен жинәргә тиешлеке расларга омтыла. Язучы хатын-кызлар азатлыгы мәсьаләсен күтәреп чыга. Ләкин автор үзе дә һәм аның үнай геройлары да бу мәсьаләне анлауда бик чикле карашта топалар. Аларда хатын-кызлар ирекен анлау мәсьәләсе семья эчендәге шәхси азатлык дәрәжәсендә генә күз алдына китерәлә але.

Драмада, естән генә булса да, асрау Фатыйма характеры да бирелгән. Автор беренче изүбәттә Фатыйманың кешелекле булын курсәтә. Фатыйма, Маһитапның курсәткән тупаслыкларына да карамастая, аның бәхетсезлеккә төшүен теләми, аны қызгана. Маһитапның иссерек Жантимергә ярәшелү хәбәрен иштәкч, тирәнтен борчыла: «Туташым, бәгырем... Сезне бит Тимербайның улы Жантимергә бирәләр...» — дип ачынып хәбәр итә.

Әсәрнен композициясе катлаулы түгел. Драма әсәре буларак, ул тик башлангыч хәлдә генә, зур пьесаның схемасы төсөндә генә. Эмма бу пьеса, шул көнчө да, үз вакытында жәмәгатьчелек фикере үсешенә билгеле бер үнай йогынты ясаган.

«Бичара кыз» драмасында автор яклаган тәп фигерләр: беренчедән — хатын-кызларга семья эчендә генә булса да хокук бири, аларның мораль ирекләрен яклау, икенчедән — укыган, аңлы яшүләрнен, малсыз булсалар да, аңгыра, тупас һәм бозык бай малайларыннан мораль естенлеген, кешелеген курсәту. Үз заманы өчен бу проблеманы әдәбиятта яктырту, албаттә, әһәмиятле бер яңалык иде. Ул татар әдәбиятында күтәрелгән прогрессив идеяләрнен берсе булды.

«Бичара кыз» драмасының төле сүзлек составы ягыннан халык сөйләменә якын тора. Мона китап теленә күп сллар буенча кулланып күлгән, киң күчлеккә аңлаешсыз әдәби стильдән котылуға таба бер адым дип карага кирәк. Г. Ильяси татар гомумхалык теленә нигезләнгән әдәби телне үстерүнен якый. Шулай да аның теленә житешсезлекләр һәм диалектизм але-

ментлары шактый күп але. Аерым очракларда риторикага бирелү һәм ясалмалылык та куренә. Г. Ильясиниң «Бичара қыз» драмасындағы художество һәм стиль кимчелекләре тикшерелә торган дәвердәге татар эдәбиятының һәм аеруча драматургиясенең торышы тиешле югарылыкта булмавыннан килеп чыккан, элбеттә. Шуларга да карамастан, бу пьесаның әһәмияте зур, чөнки анда шул чорның алдынгы карашлары билгеле бер куләмдә реалистик zagылган һәм чорга критика элементлары да гәүдаләнгән.

ТАТАР ЯШЫЛЭРЕ

(1912)

Дыйккатә лаек хәзерге көн татарның яшыләре,
Айламак, белмәк, тәрәкъый, мәгърифәт, хикмәт белән

Эйләнеп һәм нурланып тормакта һәр дәм³ башлары,
Мондый күриш сөнечениң илде мин алдан беләм:

Тик болар безгә кирәк дингез тәбе гауваслары⁴.
Өстә бу ямъез болыт баштан китәр, яңыр явар,

Жиргә рәхмәт күк тәшәр яшыләрнең изге касдлары⁵;
Шаулап аккан су булыр тау башлары, тау аслары;
Күк булып күкрәр һавада хәр яшәү даулашлары;
Ялтырар изге көрәшиңең хәнҗәре, алмазлары.

Йөрмәсен бәгъре өзек милләт киеп кашсыз йөзек, —
Без аның бик зур фәхерле¹, чын брильянт кашлары!

ХӨРМӘТЛЕ ХӨССЕН ЯДКАРЕ

(1912)

Кеч белән бергә гүзәллекне жыйган дингез кеби,
Ул иде естен вә кул житмәс кеше, йолдыз кеби.

Эулияларның барын бер-бер китерсәм каршыма,
Күрмәмен дип уйлыймын бер якты йөз ул йөз кеби.

Кечле, көчсез, ярлы, бай булды һаман да бер анар,
Һәр карашта ул иде чын «керпегениң гәл тамар».

Үтте тормыш пычрагын гэүүр кеби вөждан беләи,
Аз гына кер кунгыны да кай жиреннән кем табар?

Ул көрәште һәм явыз эшкә жэза бирде көлеп,
Үткен ақылы шул көлешкә пакъ көмештән юл булып,

Ул көрәште, язда елмайган кояш төсле Бәләнд²,
Карны, бозны ул ничек эртә көлеп һәм нур коеп.

Күрмәде гами³, табигый, буш куыклар атмагач,
Һәм кәмиттә бер батыр да жирдә егылып ятмагач.

Бармыни бездә гомумән чын кеше кадерен белү?
Без аны кайдан белик, мескен, үлслеп анлатмагач?

III. GLOSSARY

III GLOSSARY

ABBREVIATIONS

adj.	adjective
adv.	adverb
Ar.	Arabic
caus.	causative
femn.	feminine
ger.	gerund
interj.	interjection
intr.	intransitive
ling.	linguistics
lit.	literally
masc.	masculine
n.	noun
onom.	onomatopoeic
pass.	passive
Pers.	Persian
pers.	person
pers. pron.	personal pronoun
pl.	plural
postp.	postposition
pr. n.	proper noun

R.	Russian
refl.	reflexive
sing.	singular
suff.	suffix
trans.	transitive

Words marked with an asterisk occur only with concrete-relational (possessive) suffixes.

The pure-relational forms ("case forms") have the following names here:

abl.	ablative ("from")
acc.	accusative (direct object)
dat.	dative ("to")
gen.	genitive ("of")
loc.	locative ("in, at")

In the glossary only such meanings of words are given which occur in the texts.

A

абай	interj. expressing fear or surprise	авыл	village
абзар	shed for cattle	авыл кешесе	villager
абый	see абый; uncle; title or form of address	авыл хужалыгы	agriculture
абый	elder brother	авыллык	quality or attribute of a village
абыстал	aunt; title or form of address, especially, the wife of a mullah	авыр	heavy; difficult; filled up
Австралия	Australia	авыр-	to fall ill; get sick
автор	author	авырлык	weight; load
авыз	mouth; oral	авырт-	to hurt; ache
авыз ижаты	folklore	авыру	sick; weary; sickness; weariness
авыз тутыр-	to eat one's fill; gorge	ага	elder brother; form of address
		агай	uncle

агар- to pale; become pale; fade	азат free; independent; freedom
араң tree	азатлық freedom; emancipation
агула- to poison; contaminate; infect	Азия Asia
агулан- pass. of агула-	азрак 1. in a while; after a brief pause
агыз- caus. of ак-; to pour; tilt; shed tears	азрак 2. comparative of аз; less; a little; somewhat
агызыл жибер- to pour out	азық food; provisions
Агыйдел the Agyidil River (Belaya, R.)	ай 1. moon; month; in a month
агыр see аымр	ай 2. interj. oh! ah!
адаштыр- to deceive, lead astray	айтыр stallion
адым step; gait	айн- to sober; come to one's senses
адем man, human being	айныхък sober; sensible
адемнэр pl. of адем; people; human beings	ак white
аер- to separate; set apart; reject; deprive of (with abl.)	ак- to flow; become unravelled
аерата particularly; especially	акшом swan
аеруча especially; exceptionally	акыл тарал- to become perplexed, confused
аерыл- pass. of аер-	акрын slow; quiet; noiseless; slowly; quietly
аерым separate; private	акрынла- to hesitate; linger
аз little; scarce; few	актар- to rummage; turn over the pages
аз гына a little; somewhat	актык last; final
аза repast at a funeral; funeral banquet	акча coin; money; finances
азан call to prayer by a Muezzin	акыл reason; mind
	акылга уртациярак dull-witted
	акыллы clever; prudent; wise

ақыр- to shout; roar
 ақырыш- reciprocal of ақыр-
 ал- to take; get; buy; start
     from; cut (hair); with the
     gerund in -а(-ый), -ә
     (-и) "to be able to";
     with the gerund in -шп
     (-еп) aspect verb de-
     scribing a rapid action
 ала striped; skewbald
 алай thus; so
 алай да even so; yet;
     by the way
 алай-болай this and that;
     for one reason or another
 алай булғац thus; then; con-
     sequently
 алайса if so; then
 алар they
 алафранка in the European
     fashion *al'afranka* әләфранкә
 алга forward; forth
 алга китү verbal noun of
     алга кит-; advancement
 алд front; front side; with
     possessive suffixes: in
     front of
 алда in front; before; vide
     алд
 алда- to deceive
 алдан before; beforehand;
     vide алд
 алдан бел- to foreknow
 алдан- pass. of алда-
 алды* in front of; before;
     vide алд

алдына (up) to; in front of; be-
     fore; vide алд
 алдынгы before (adj.); leading;
     foremost; vide алд
 алдында at; in front of; before;
     vide алд
 алдындағы at; in front of;
     fore (adj.); vide
     алд
 алдыннак before; from; vide
     алд
 алка circle, halo; ear-ring
 алкышла- to applaud
 Алла Allah, God
 алмаз diamond
 алмау verbal noun of алма-,
     negative form of ал-
 алмаштыр- to exchange; re-
     place
 алпан-тилпен staggering;
     reeling
 алтмыш sixty
 алты six
 алтын gold
 алтынлы gold-bearing; golden
 алтынчы sixth
 алу verbal noun of ал-
 алын- pass. of ал-
 алыш ger. of ал-; from,
     starting from
 алыш бар- to take to; carry
     to; deliver
 алыш кайт- to bring (back)

алып кер- to bring (in)	апрель April
алып ким- to bring	алтыра- to be confused, at a loss; be in need
алып кит- to take away, carry away	алтырау verbal noun of алтыра-
алып ташла- to throw off, away	алтырат- caus. of алтыра-; to worry; annoy
алып чык- to bring out; lead out	ара space between; interval; middle; with possessive suffixes: between
алыш verbal noun of ал-; fight; skirmish	аралашу ties, relations; acquaintance
алыш- to change; exchange [blows; fight]	арасына to the middle of; between; among; <u>vide</u> ара
амбар barn; granary	арасында in the middle of; between; among; <u>vide</u> ара
Америка America	арасынан from the middle of; from; from among; <u>vide</u> ара
амир commanding; commander, chief	ара-тире at intervals; in places; sometimes
амиране in a commanding manner	арба cart; carriage
ана mother	арка back n.
анда there	аркадан тел- to flog
андагы there (adj.)	аркасында at the back of; because of
андый such	аркан lasso; rope
аннан abl. of ул 2	аркылы by means of; through; with
аннан соң then; later	армия army
аннары further; then	арслан lion; brave man
анчак only; barely; just	арт back part; back
аны acc. of ул 2	арт- to increase (intr.)
анысы that, that one of his	
аның gen. of ул 2	
ап : ап-ак snow-white	
ана aunt; elder sister; honorific title added to a woman's name	

артта кам-	to remain behind;	аста	below; underneath
lag		астан	from below
арттан	behind; beyond	Астрахань	Astrakhan (city)
арттыр-	caus. of арт-; to add; exceed	астрономия	astronomy
артыграк	more	асты-еске кил-	to turn over, upside down; topsy-turvy
артык	superfluous; in excess; more; more than; especial	астында	below; under; <u>vide</u> аст
артына	to the back of; beyond; <u>vide</u> арт	астыннан	from below; from under; <u>vide</u> аст
артына ейлен-	to turn around; <u>vide</u> арт	асыл	satin
артыннан	from the back of; beyond; after; <u>vide</u> арт	асылда	in essence; mainly; essentially
артыннан жит-	to follow; trail; to overtake	ат 1.	name
артыннан житмекчи	that follows; trailing; pursuit	ат 2.	horse, steed
артып	ger. of арт-; in excess; more than	ат-	to throw; shoot (at)
ары	clean; in good health; well	ата	father
археология	archaeology	ата-	to name
ары	there; thither	ата-ана	parents
ары-	to become tired, exhausted	атал-	pass. of ата-
арыш	rye	аталар	ancestors
ас	bottom; lower part	атау	island
ас-	to hang up; tag; suspend	атла-	to step; walk
асат	easy; simple	атлан-	to mount
асылый	basic; fundamental; essential; real	аты	with the name (of); named
аспай	servant	атна	week
аст	lower part; downstairs	ату	verbal noun of ат-
		атып чыгар-	to shoot (through)
		атып жибер-	to shoot, make a shot
		ау-	to fall; collapse

аулак remote; secluded
 Африка Africa
 ахмак fool; idiot
 ахры it seems that; probably
 ахрысы see ахры
 ахыр end
 ахыргы last; final
 ахырда in the end, finally
 ач hungry; emaciated
 ач яңакмы thin; lean; gaunt
 ач- to open; bare; open up; reveal
 ачлык hunger
 ачу anger; vexation
 ачу киң- to become angry
 ачу китер- to make angry; vex
 ачу китереш verbal noun of ачу китер-
 ачулан- to be angry, annoyed
 ачулы with anger; angry; vexed, annoyed
 ачутам alum
 ачы bitter; bitterness
 ачык open; expressive; clearly; expressively
 ачыктан-ачык openly
 ачыл- pass. of ач-; to open (intr.); appear
 ачын- to grieve; suffer
 аш food; dinner; provisions
 аш хужасы provider

ама- to eat
 амаган саен each time
 [he] ate
 ашарлык suitable for food; edible; food, edibles
 ашат- to feed
 амая verbal noun of ама-; food
 аш-су food and drink; diet
 ашсыз without food
 аштыулык tablecloth
 аштыгычлык haste; impatience
 ашыр- to bring about; carry out
 ашыручы bringing about; carrying out (adj.)
 аяк foot; leg
 аякшы with feet, legs; -footed
 Аясофия the Ayasofya Mosque in Istanbul
 Аяте Каримә the Noble Rhymes (Pers. genitive construction); a quotation from the Koran
 ац reason; intellect
 аца dat. of ул 2
 ацар dat. of ул 2
 ацарда loc. of ул 2
 аңгыра dim-witted; idiotic; simple
 аңғыралык stupidity; foolishness
 аңда- to understand
 аңдаешсыз without understanding; incomprehensible

аңламак	verbal noun of аңла- understanding
аңлат-	caus. of аңла-; to explain
аңлатма	explanation
аңлатучы	explaining; that explains

аңлау	verbal noun of аңла-; notion
аңлаучы	understanding; who understands
аңлы	clever
аң	interj. ah! oh!
аң-ваң	sighs, laments

-Б-

бабай	grandfather; old man
багана	pole
багышла-	to dedicate; assign; devote
багышлан-	pass. of багышла-
базар	bazaar, market, market place
бай	wealthy; rich; endowed; owner; wealthy man
бай бетче	madame; wife of a rich man
байла-	to tie; bind
байламаганлык	verbal noun in -лык, negative form of байла-
байлык	wealth; richness
байрак	flag
байтак	enough
бак-	to look
бакча	garden
бал	honey
бала	child
бала тап-	to bear; give birth

бала-чага	children; kin, family
балта	axe
балык	fish
балыкчы	fisherman
бар 1.	is; there is; there are; present
бар 2.	all; wealth
бар-	to go; last; aspect verb describing a continuous action
барабан	drum (R.)
барика	lightning, splendor
барикай	хакыйкатъ lightning (splendor) of truth (Pers. gen. construction)
барлык 1.	all
барлык 2.	existence
барлыкка китер-	to bring into existence
бармак	finger

бармыни is there?; <u>see</u> бар 1.	бату verbal noun of бат-
бару verbal noun of бар-	батыр hero; athlete
бары only	батырларча heroically
барын all; entire	баяу string, cord, lace
барын да <u>see</u> барын	баш head; beginning; source; top
барып ger. of бар- to go	бамбаштак wilful; self-willed
барып ал- to fetch	башка other, different, unusual, special; other than, apart from, but for (postp. with abl.)
барып-барып 'while going; on the way'	башкачарап in a different manner
барып кер- to go in	башка жит- to ruin; destroy
барып кет- to go away	башкорт Bashkir (n., adj.)
барып жит- to go as far as; reach	башла- to begin
барысы all (of this; of these); <u>vide</u> бар 2.	башлан- to begin (intr.)
барысында in its entirety; entirely; <u>vide</u> бар 2.	башлангыч initial; basic; primary
барча all	башлау verbal noun of башла-
барчасы <u>see</u> барысы	башта <u>vide</u> баш and балтан
бас- to step, tread; press down, press; print	баштан at first; first; <u>vide</u> баш
бастыр- caus. of бас-; to print	баяғы former; above mentioned
басыл- pass. of бас-	без 1. pers. pron. we
басып жидер- caus. of басып кий-	без 2. awl
басып кий- to put on tightly, pull over one's ears (headwear)	безиң our; <u>see</u> без
бастыр- caus. of бас-	бел- to know; learn; believe
басыл- pass. of бас-; to be overcome; end	белдер- to make known
бат- to sink; set (of sun)	белдерт- caus. of белдер-
	белем knowledge; skill
	белем ал- to learn; study; acquire knowledge

белен- pass. of бел-; to become clear
 белмишे unwittingly
 белмәк verbal noun of бел-; knowledge
 белен with; and; by; through; by means of; as soon as; although
 белен берге together with
 белү verbal noun of бел-; knowledge
 белүчे knowing; he who knows
 бени sons (Ar.)
 бер one; a; some; once
 бер-бер one by one; separately
 бер-берсе each other; one another
 бер генә but once; at one stroke
 бер дә at all; not at all (in negative constructions)
 бер заман at one time; once
 бер-ике one or two
 бер кат one time; once
 бер кеше someone; a person
 бер көнне one day; on a day
 бер такым some; any
 бер жирде somewhere
 беравык for a while; a while
 бераз a little; somewhat
 бервакыт see бер заман
 бервакытны see бервакыт

бервакытта see бервакыт
 берге together
 бергәләп together; in common
 бердәнбер sole; only
 берегез one of you
 беренче first
 беренче нәүбәттә in the first instance; first of all
 беренчедән firstly; first
 беркадәр a little; somewhat
 беркем дә no-one (in negative constructions)
 беркет- to strengthen; affirm
 беркен one of these days, some days ago
 беркенне see бер көнне
 берлекте together
 берле with; by
 берлен see берле
 бернишә several; a few
 берничәнче one of several (in enumeration)
 бернерсе something; anything
 берсе one of these; one
 бертәрле of one kind; incessant; any (in negative constructions)
 берәм-берәм one by one; separately
 берер some; any
 берәү someone; somebody
 берәү дә no-one (in negative constructions)

бет- to end; perish; go;
aspect verb describing a completed action

бетер- to finish; destroy;
abolish; ruin; spend; aspect verb describing a completed action

бетмəс endless

бетү verbal noun of бет-

бигрек in excess; more; especially; rather than

бик very; very much;
extreme; excessive;
excessively

Биктимер pr. n.

бил waist

бил бейлə- to rely on (with acc.)

билге sign; mark

билгеле known; some;
certain; of course

билгелə- to make a mark;
determine, specify, denote

билгелəде past tense of the previous

билə- to wrap; swaddle

билүү verbal noun of билə-

биография biography

бир- to give; aspect verb describing an action directed away from the speaker

бире hither; here

биредə here

бирел- pass. of бир-

бирелгəнлек noun in -лек from participle in -ГЭН of бирел-; a being given

бирелү verbal noun of бирел-

бирешерлек noun in -лек of бирешер:
surrendering; yielding

бирештер- caus. of биреш-

бирле since; from the time of (postp. with abl.)

биру verbal noun of бир-

бит 1. face; page

бит 2. yet; no doubt;
however (R.)

бит өле however; but

битлек mask; net

биттабгы naturally, of course

битер in excess; more than (with abl.)

бичара unfortunate; wretched

биш five

биш йөз five hundred

бишек cradle; cot

бишенче fifth

бишенчегө for the fifth time

бишмет quilted jacket

бия mare

биялай mittens

богдай wheat

боер- to command;
order

боз ice; hail; ice particle
 боз- to spoil; upset; alter
 бозу verbal noun of боз-
 бозык spoilt; ruined
 бозыклик depravity
 бозыл- pass. of боз-
 болай thus; so; just
 болар these; they
 Болгар Bolgar, capital city
     of the ancient Bolgar
     kingdom on the Volga
     River
 болгат- to mix; stir
 болыт cloud
 болытлы cloudy
 бор- to turn; twist; wind
 бору verbal noun of бор-
 борчыл- to be troubled; be
     anxious
 борыл- to turn around
 борык 1. nose
     2. before
 борын-борын former; before
 борын тишеге nostril
 борынгы ancient; former
 борынын күтәр- to turn up
     one's nose; put on airs
 бот upper leg; thigh
 бот күтәреп кет- to wait
     idle (colloquial)
 ботинка shoes; boots (R.)
 ботка cereal; gruel

Бокара Bukhara, city and
     emirate of Bukhara
 брилъянт diamond (R.)
 Бристоль Bristol; in the text,
     name of a hotel
 бу- to strangle; smother
 бу 1. vapor; steam
     2. this; above mentioned;
         see ул 2.
 бу арада on one of these days
 бу кадәр so much; up to this
     amount
 бу кен today; this day
 бу ни хәл? what is the matter?
 бу юлы on this occasion; this
     time
 бу жирдә here; in this place
 бугаз throat; strait
 бугай it seems that
 буена during; in the course of
 буенда by; beside, nearby
 буеннаң along
 буенча on the occasion; along;
     according to, concerning
 буй length; stature; extent
 буйлы possessing length or
     stature
 буйле see бу 2. and иле
 буйсын- to obey; submit
 бул- to be; become; intend to
     (with dat.)
 була possible; it may be
     that

булачак	future occurrence; future	буш	empty; slack; in vain; idly; to no purpose
булмаганлык	past participle + -лык, negative form of бул-; absence	буш	бугаз loquacious; loquacious person
булмак	verbal noun of бул-	буш	түгел not for nothing; not in vain
булмау	verbal noun of булма-, negative form, of бул-	бушат-	to empty
булмас	negative participle of бул-; it is impossible, cannot be	бушатып ташла-	to empty; throw
булмый	present tense of булма-, negative form of бул-; it is impossible, cannot be	буыл-	pass. of бу-
булу	verbal noun of бул-	буын	кпее; generation
булып үт-	to come to pass; take place, occur	былина	epic poem (R.)
булып жит-	to reach a state or condition; become	былиначы	reciter of epics
булымр	future participle of бул-; possible; it may be that	былтыр	previous year; last year
булыр топ-	to be; exist	быргы	clarion; horn (mus.)
булышлык	help; favor	бюрократия	bureaucracy
булышлык ит-	to help; support	бөгъзан	sometimes
буран	snowstorm	бөгъзе	some; certain
бурлак	barge hauler	бөгъзә вакытта	sometimes
буржуа	bourgeois /	бөгүрь	heart; dear, beloved
бурыч	debt, loan	бөдбәхет	ill-fated
буричка кер-	to incur a debt	бөдр	full moon
бурычлы	indebted; obliged	бөет	verse; epic poem
бусага	threshold	бейле-	to tie; connect
бусы	this; this one	бейрем	holiday; festival
буфет	buffet; cupboard	бейремсез	joyless, cheerless
		бела	misfortune; disaster
		бәлеш	rie
		бәлки	perhaps; but
		бәләнд	high; tall
		бәни Адәм	Sons of Adam; mankind

бер- to hit; gush	бекрэй- to bend down (intr.)
берабер equivalent; equal	бел- to become ruined, insolvent
бергэнлек participle in -ГЭН plus suff. -ЛЭК of бер-; gushing; effusion	бэрелэн- to sprout
бэрлемеш- to collide	беркэ- to shut; close; drape
бэрлемешү verbal noun of бэрлемеш- collision; conflict	беркэн- refl. of беркэ-; to cover up
бераңгэ potato; potatoes	бетен whole; entire; all
бес hoarfrost	бетенлэй entirely; completely; thoroughly
бети lamb	бетенсовз all-union
бетче see бай бетче	бетер- to turn; twist
бөхөт good fortune; luck; happiness	бүгэн to day; now
бөхөтке каршы fortunately; to one's luck	бүгэнгэ today's (adj.)
бөхөтле fortunate	бүл- to divide
бөхөтсез unfortunate; wretched	бүлэн- pass. of бүл-
бөхөтсезлек bad luck, misfortune; wretchedness	бүлмэ room; partition
бөхөтсезлекке төш- to incur a misfortune; have bad luck	бүлэлк gift; reward; remuneration
бөя value; price	бүлэклэ- to give; reward
бөя бир- to estimate; esteem	бүлэклэн- pass. of бүлэклэ-
баял- to value; estimate; describe	бүлэклэү verbal noun of бүлэклэ-
бөгерлэн- to shrink; stoop	бүре wolf
бөек great	бүредэй wolf-like
бөеклек greatness	бүрек headgear (particularly, made of sheepskin)
	бүтэн other; another

- В -

вазифа duty; task
 вак small; minute
 вакыйга occurrence; event
 вакыт time
 вакыт кичермиче without delay (lit. not making the time pass)
 вакытлардагы of times (adj.)
 вакытта at the time (of); while
 вакыты бейен with time; at one time; in time; at the time of; while
 валимк crumb
 ватан native country; motherland
 вафат death; decease
 вафат бул- to die
 вафля waffle (R.)
 заң interj. expressing pity on regret
 вестник messenger, bulletin (R.)
 волжский Volga (R. adj.)

врач physician (R.)
 вывеска sign, signboard (R.)
 ве and
 вегалейкем есселам 'and peace be upon you' (Ar.), said in reply to *esselāmūaley-küm*, the formal greeting of Moslems to each other
 вэзир vizier, minister
 веизель меүүдете сөйлөт, биейи зәнбин котилет wa idha l-ma'ūdati su'ilat, bi'ayyi dhanbin qutilat and if the visited one is asked for what sin she was put to death (from the Koran) (Аг.)
 векар dignity
 Вели friend of God, saint; pr. n.
 велинигъмет benefactor
 веҗдан conscience
 веҗүт ecstasy

- Г -

гавам populace; people
 гади usual; ordinary
 гадәд number
 гадәdle with the number; numbering

гадәт custom; habit
 газапла- to torment
 газаплаучы tormentor
 газета newspaper (R.)

газиз	dear; precious;	гауvas	diver
saintly			
гайле	family	гаурет	parts of human body
гайле	фрады family members;	clothed in accordance with	
family		the precepts of Islam;	
гант	concerning; relative to	woman (colloquial)	
(postp. with dat.)			
гайн	eye	гафу	excuse; pardon
гайр	other; different	гая	end; limit; aim, goal
гайре	мөтәнәни innumerable;	гаять	extreme; very
unending (Ar.)		гажем	non-Arabs; especially the
гайрет	zeal; energy	Persians	
гайретле	zealous; daring;	гажеп	strange; wondrous
energetic		гел	always
гакыл	mind; reason	гәне	see гына
гакыллы	clever; prudent;	география	geography
wise		гер	weight (of balance)
гали	1. high	герой	hero (R.)
Гали	2. pr. n. Ali	гиз-	to walk about; roam
галим	learned; scholar	гимназия	gymnasium,
галип	victorious	preparatory school	
галип кил-	to be victorious;	голвият	greatness
win		голема	ulema, doctors of
гәләбе	victory	Moslem theology	
гәләбелек	supremacy; victory	гомер	life
гәлем	world; universe	гомер ит-	to live
гами	uncivilized or uneducated	гомерде	locative of ГОМЕР;
people; ordinary people (Ar.)		never (in negative	
гамъ	worry; anxiety; grief	constructions)	
гасыр	century	гомерене	in one's life time;
гатырша	mustard (R.)	never (in negative	
		constructions) in one's	
		life time	
		гомерлек	lifelong
		гомухалык	people; public

гомумжалык тиле	colloquial language	гына	only; somewhat; just; rather; yet
гомумен	generally; at all	гәрчә	although
гореф	usage; custom	гөүде	body; trunk
граждан	citizen (R.)	гөүдәлән-	to be embodied; appear
гражданнар сугышы	civil war	гөүдәләндер-	caus. of гөүдәлән-; to embody; depict
граммофон	gramophone	гөүнәр	jewel
граф	count (R.)	гәл	flower; rose
гүандандыр-	'to testify; state; assert	Гелниса	pr. n.
гыйбарет	consisting of (postp. with abl.)	Гелкинан	pr. n.
гыйваз	exchange; thing given in exchange	гәнән	sin; fault
гыйвазене	in place of; in exchange for	гәнәнсиз	without sin; blameless; pure; immaculate
гыйлем	learning; education; knowledge	гүзәллек	beauty
гыйшык	love	гүя	as though

- Д -

да	see да	даулаш	argument; contention; debate
да...да	see де...де	действительный	real (adj. R.)
дага	horseshoe	деспотизм	despotism
дагасыз	without horseshoes; unshod	дер-дер	калтыра- to tremble; shiver, quaver
даирә	circle	ди	says; they say; used to introduce reported speech
дару	remedy; medicine	ди-	to say; name; call; signify
дару ит-	to prepare a medicine	диалектизм	character or nature of a dialect; dialecticism (ling.)
дарчин	cinnamon		

дивар	wall	ду	: ду кубар- great fuss or row	to make a
дигэн	participle of ди-; said; named	дус	friend	
дикъать	attention	дыйккат	attention; care	
дикъать ит-	to pay attention	дэ	also; and; even; with the conditional tense 'although'	
дилбегә	rein; reins	дэ...дэ	both... and; either... or	
димлә-	to propose to some- one as a wife or husband; ask in marriage	дәвер	period; cycle	
димләү	verbal noun of димлә-; match-making	дәвердәгә	pertaining or referring to a period, cycle (adj.)	
димәк	that means to say that; then	декыйка	minute; moment	
дин	religion	дем	moment	
диндәгә	in the religion (adj.)	дәрт	passion	
дип	gerund of ди-; saying; that; as; in order that; used with direct speech	дережә	degree; level; measure; prestige	
дип ата-	see ата-	дережеле	esteemed	
дию	demon	дәфга	time; turn	
диярлек	almost	дәхи	again; further; then	
дингез	sea	дәхи бер	once again	
дога	prayer	дәш-	to cry out; exclaim	
доклад	report; lecture (R.)	дәүләт	state	
доктор	doctor	дәһшәт	horror	
документ	document	денья	world	
дошман	enemy, foe	деньяда	loc. of денья	
драма	drama	деньяга	караш	attitude;
драмадагы	drama (adj.); in a drama; dramatic	деньяга	чыгарылу	outlook: Weltanschauung
драматургия	dramaturgy	деньяга	чыгарылу	delivery (lit. the making appear in the world); birth
		дәрес	true; correct; truth	

дүрт four
 дүрт йөз four hundred
 дүрт күз иле көт- to watch
 for; await impatiently

дүрт яшендө at the age of
 four
 дүртенче fourth
 дүшембө Monday

- Е -

Европа Europe
 европалы European
 европалылык European manner
 or character
 европача in the European
 manner (adv.)
 ег- /yig-/ to throw down;
 throwing down (ger.)
 see ек-
 егерме twenty
 егет youth; brave
 егым- pass. of ег-; to fall
 ек- /yik-/ to throw down;
 екты he threw down;
 see ег-
 ел /yil/ year; in one year

ела- to weep, cry
 елат- caus. of ела-
 елау verbal noun of ела-
 елаш verbal noun of ела-
 елга river
 елғы year (adj.); annual
 елмай- to smile
 ерак far; distant
 ерактагы at a far distance
 (adj.), remote
 ерт- /yirt-/ to tear; tear
 apart; rend
 ертык torn; hole
 ертыл- pass. of ерт-

- Ж -

жанр genre (in literature)

- З -

закон statute, law (R.)
 залим unjust; tyrannical
 заман time

заманында at the time of
 зар moan; groan
 зарлан- to grumble; moan;
 complain

зарур	necessary	золым	wrong; oppression; cruelty; injustice (Ar.)
зат	essence; person; individual	зонур	appearance
зати гали	person of important rank (Pers. gen. construction)	зонур ит-	to appear
занур	outside; apparent; evident	зур	large; great; big; greatly
зи	possessor (Ar.)	зур үл	elder son
зи жәят	lit. possessor of life; animate; being; alive	зур-зур кал-	to take enormous mouthfuls, gulp food
зилзиле	earthquake	зыйд	contrary; opposite
зиндан	dungeon, jail	зегыйфь	weak; frail
зиннет	ornament	Зейнетдин	pr. n.
зинһар	beware! take care!; please	зәхмет	trouble; difficulty
зирек	astute; wise	зенгер	blue
зобани	demon of hell; cruel monster		

- И -

и	interj oh! ah!	игътираз	ит- to object; demur
и-	to be		
игълан	announcement; declaration	идек	we were
игълан ит-	to announce; declare	иdea	
игътибар	attention	иден	floor
игътикатъ	belief	идүче	maker; making; that makes
игътикатъ ит-	to believe in	из-	to press; oppress
игътина	care; attention	извозчик	cab, cabby (R.)
игътираз	objection	изге	sacred
		изел-	pass. of из-

изелү verbal noun of изел-; pressure; oppression

изү shirt front; breast collar

изшар ит- to display; indicate

ий- to bend; bow

ике two

ике кат twice

икеге бүл- to divide in two

икейөзлелек duplicity

икенче second

икенче көнне the following day

икенчедән secondly

икмәк bread

икътар Ar. pl. of qutr, districts; areas

икътары әрүз wide areas (Pers. gen. construction)

икән past participle of и- having been; was; (while) being; it appears that; probably

икәнлек noun from икән; being

икеү two

иү country; region; state

илле 1. fifty

илле 2. a finger's width

илт- to take to, carry to

илтимас request; prayer; recommendation

Илә with; as soon as

илә бергә together with

илә берлектә see илә бергә

илән see илә

илһам inspiration

илһам ит- to inspire (with dat.)

иман belief; faith

иман ит- to have faith in God; to believe

имана assessment; tax

имгет- to cripple; disfigure

им-том exorcism; incantation

им-томчы exorciser

имчәк teat; nipple

имен oak

инде now; already; after all; but

индустрияләштерү industrialization

инкийраз decline; extinction

инжир fig

иптеш companion; friend; comrade

ир male; husband

ир бала boy

ир малай boy; youth

ирек a being free; freedom

ирекле free

ирексезлә- to deprive of freedom; constrain

ирексезләү verbal noun of ирексезлә-

ирен lip

иреш- to reach; attain (with dat.)
 ирешү verbal noun of иреш-
 ирк origin; lineage
 иркен wide; free; independent
 иркен сула- to take a deep breath; heave a deep sigh
 ирке pampered, spoilt (child)
 ирте early; morning
 ирте берлен in the morning
 иртәре morning (adj.); of the morning next day
 иртән in the morning (adv.)
 ис- to blow
 ис spirit; aroma; smell; odor
 ис кит- to be astounded
 исбат proof
 исбат ит- to prove
 исбат ител- pass. of
     исбат- ит-
 исем name
 исеменә in his name; for his sake
 исемендә with the name of; named
 исемендәги with the name of; named (adj.)
 исемең кем? what is (thy) your name?
 исемле with the name of; named
 исер- to get tipsy, intoxicated
 исерек tipsy, intoxicated

исереклек intoxication
 иске old
 искеlek oldness
 искер- to become worn, threadbare, obsolete, out of fashion
 искечә somewhat old; in the old fashion
 искуственный artificial (R.)
 иске тәш- to be called to one's mind; occur to
 иске тәшер- to bring to mind; remember
 искерме note; footnote; comment
 ислам Islam
 Истамбул Istanbul
 истибдат despotism; absolute rule
 истиап capacity
 истидлаль deduction; inference
 истидлаль ит- to deduce; infer
 истикъбаль future
 исте төт- to remember
 истәлек memory, monument; reminiscence
 исә the conditional tense of и- to be; as for; however
 исән alive; in good health; well; uninjured
 исәнмет?, исәнмесез? form of greeting; how do you do
 исәпле- to consider; ponder
 ит meat
 ит- to do; make

итагать obedience	ишек door; gate
итагатыле obedient; obediently	ишек тебе space in front of a door; threshold
ител- pass. of ит-	имет- to hear
ителү verbal noun of ител-	ишек donkey
итмек verbal noun of ит-	ия/иы/ possessor; owner; master
иттер- caus. of ит-	иэр-/иэр-/ to follow; imitate; adhere to
итегене ябыш- to follow or trail closely; to stick to	иэрт- caus. of иэр-; to take with oneself; catch a disease
итек hem; skirt	иэрүү verbal noun of иэр-
ихлас sincerity	иң most; forms the superlative of an adjective
ихсан kindness	иң беренче original; foremost; first
ихтыяр choice; option; right	иң элек see иң əүвәл
ихтыярлы having a choice; free	иң əүвәл at the beginning; at first; first
ихтыярсыз having no choice; against one's will	ижат creation; creativeness
ихтыяж need; necessity	ижат ит- to create
ичмаса at least; even	ижтимагый social
иш- to spin; weave; wind	ижтиһад striving; effort; interpretation; opinion
иshan head of a religious order; ascetic	
ишаре sign; mark; symbol	
ишаре ит- to make a sign	

-Й-

йогынты influence	йолдыз star
йогынты яса- to exert an influence; curb	йомшак soft; mild
йодрык fist	йомыклык narrowness; reticence
йокла- to sleep	йомычка chip (of wood); kindlings
йола ceremony; tradition	йомыш task; errand; necessity
	иорт house; dwelling; country

Йорт-жирләре көрөл кит- to traverse lands or countries
 Йот- to swallow
 Йөгереш verbal noun of Йөгер-; race
 Йөгер- to run
 Йөгергөлө- to run about
 Йөгерешче runner; sprinter
 Йөгерә-Йөгерә running continually; at a run
 Йеде- to become fatigued
 Йез 1. face; surface; countenance
 Йез 2. hundred; century
 Йезек ring
 Йезем grape; raisin
 Йезен жыер- to frown, see Йез 1.
 Йезендәгә on the surface of; on the face of (adj.) see Йез 1.

Йөзләп about one hundred
 Йөзләрче by the hundreds
 Йөзтүбен face downwards (adv.)
 Йөклө- to load, place a load on; attribute
 Йөклән- pass. of Йөклө-
 Йер- to go; walk; roam; move about; proceed
 Йерен- to promenade
 Йөреш verbal noun of Йер-
 Йөрт- caus. of Йер-; carry; cause to go; take to; give a name to
 Йөртәл- pass. of Йөрт-
 Йөрек heart
 Йөрү verbal noun of Йер-
 Йөрүче walker; walking about; passer-by

-К-

кабарлык suitable for food; edible
 кабарт- to tousle; rumple; bristle
 кабат time; turn; again
 кабатла- to repeat
 кабахет mean; base
 кабер grave
 кабер казучы grave-digger
 кабилә tribe; clan

кабул acceptance; reception
 кабул ит- to accept; receive
 кабыл Йот- to devour; destroy
 кабыл кара- to taste
 кабырга rib; side
 кагыйдә rule; regulation; arrangement
 кадак pound
 кадер worth; esteem; dignity honor

кадерле esteemed	кайна- to boil; be boiled
кадер degree; measure; amount; up to; as much as; by; until	кайнар boiling hot
кадерле by (the measure of); up to; until	кайнат- caus. of кайна-; to boil; heat
каеш strap; thong	кайра- to sharpen; grind
каз goose	кайрак whetstone; grindstone
каз- to dig; excavate	кайрамак verbal noun of
Казан Kazan, Tatar capital	кайра-
казан cauldron	кайсы which; which one; which-ever
казы cadi; Moslem judge	кайт- to return; turn back; refer
кай which; what	кайтар- caus. of кайт-; to bring back; return (trans.)
кай жирдән from where; whither	кайтарын жибер- to send back
кай- to hem, border	кайту verbal noun of кайт-
кайты гrief; sorrow; care	кайтын кал- to amount to; consist of (with dat.)
кайтылы grieved; sorrowful	кайчан when
кайтыр- to be grieved, sorrowful	как- to knock; shake off
кайтырт- to take care; be concerned about	какша- to weaken
кайтырту verbal noun of	кал- to halt; remain; lag; cease; aspect verb describing a completed action
кайтырт- care; concern	кала town; city
кайтысыз without care; care-free	калай tin
кайда where	калдыр- to leave; abandon; fail; miss
кайда булса да anywhere	калк- to go up; rise; ascend
кайдагы being where (adj.)	калкыт- caus. of калк-; to raise
кайда өле where; for what purpose; how	калтыра- to tremble; quaver
кайдан from where; whence; how	калтыран- see калтыра-
	калтырат- caus. of калтыра-

калтыраш- reciprocal form of
калтыра- ; to tremble;
quaver

калу verbal noun of кал-
калын thick

калын киен- to dress oneself
warmly; wear heavy
clothing

калып shape; mould

калыпсыз shapeless

калем pen; reed pen

камий complete; completely

камырлы dough, paste (adj.);
covered or splashed with
dough or paste

кан blood

каны- to bleed

канат wing

канечкец bloodsucker; blood-
thirsty

канлы stained with blood; bitter
(tears)

канегать ит- to satisfy

канегатълен- to be content
with; be satisfied; take
satisfaction in

кан sack; bag

кан- to bite; taste; savor

капитализм capitalism

капиталистик capitalist (adj.)

капитан captain

канка gate

кан-кан pitch-black, pitch-
dark

канка тебе doorway; porch

канпла- to cover over; turn over;
bind (a book)

кантыр- caus. of кан-
канчык sack, bag

кан snow; snowy

канара black; dark; ordinary; un-
educated; ink

канара- to look at; take care; with
a gerund in -н: to attempt,
try

канара түрм dark bay (horse)

канара урман virgin forest

канара хезмет manual duties;
manual work

канара эш manual work

канаганда loc. of the participle
in -ган of кан-; according
to; in comparison with (postp.
with dat.)

канал- to be looked at, examined

канама elm

канамастан despite, notwithstanding
(postp. with dat.)
see канара-

канап to; according to; in the
direction of (postp. with
dat.) see канара-

канап-канап looking continually;
examining

канар decision

канар бир- to decide

каната about; concerning

карау verbal noun of кара-
 караш look; glance; view; out-
     look; point of view
 караңғы dark; darkness
 караңғылық darkness
 қарендең brother
 қармак fishing-hook
 карт old; old man
 қарчық old woman
 қарыш- to oppose; resist
 қаршы against, opposite, dis-
     obedient, opposed
 қаршы ал- to meet
 қаршыга китер- to visualize
 қаршысына against; up to; to
 қаршысына кил- to meet;
     come upon
 қарышла- to meet
 қарышлық contrast; resist-
     ance
 қарышлықлы contradictory;
     in contrast
 қасд intention; wish
 қат layer; stratum; floor; cut;
     time; turn

 қат- to become frozen; freeze
 қатғыл decisive; definite
 қатлау layer; stratum
 қатлаулы in layers; com-
     plicated
 қатнаш- to participate

 қату verbal noun of қат-

каты hard; harsh; firm; strong;
     much
 каты итеп firmly; harshly
 катылық firmness; harshness
 катына up to; to; see қат
 қатыр- caus. of қат- ; to freeze;
     chill; make hard
 катыш mixed
 қафер misbeliever; non-Moslem
 қач- to run; flee
 қачан when, whenever
 қачын- to avoid; be cautious
 қаш 1. eyebrow
     2. stone (of a ring)
 қаш- to scrape; comb
 қашық spoon
 қаз whither; where; wherever
 қанқаңе loud laughter
 қанқаңе ит- to roar with
     laughter
 қвартира lodging; quarters (R.)
 қебек see қеби
 қеби as; like; similar to; as
     though (postp. with dat.)
 қем who
 қем де whoever
 қене see ғына
 қер dirt; mud
 қер- to go in; enter; get in; enter
     upon; aspect verb describing
     a sudden or unexpected action
 қереш- to set about; enter; start

керт- caus. of кер- ; to bring
 in; introduce
 керфек eyelid
 кесе pocket
 кече small; youngest
 кечкене small
 кечкене гене tiny
 кечкене-кечкене minute;
 tiny
 кеше person; human being;
 human; someone; in nega-
 tive constructions: no-one
 кешелек humanity
 кешелекле humane
 кешелексезлек inhumanity
 кешеләр persons; human
 beings; people
 ки that; which; in order that
 кибет store; shop
 кибетче storekeeper
 кигез- to put on; harness
 кидер- to clothe; put on
 кидерт- caus. of кидер-
 кием clothing; attire; garment;
 cloth
 киемле clothed; dressed;
 attired
 киен- to dress; get dressed
 кий- to wear; put on (clothes)
 кил- to come; arrive; befit; in
 impersonal constructions with
 the participle of necessity

provided with a possessive suff.
 to wish; aspect verb describing
 a continuous or repeated action
 килен daughter-in-law; bride
 килен тәш- (for a young girl)
 to become betrothed
 килен тәшер- to betroth a
 young girl
 килен тәшерт- caus. of
 килен тәшер-
 килен чык- to come out; issue
 from; appear; originate
 килен жит- to come as far as,
 up to; arrive
 килемеш- to come to an agreement;
 agree; fit
 килемәсе participle in -әсе of
 кил- ; one who is to come;
 future (adj.)
 килемәчек participle in -әчек
 of кил-; one who will come;
 future
 килемәктә in future
 килемәктәгә future (adj.)
 килү verbal noun of кил-
 ким less; faulty; bad; deficient;
 incomplete
 кимчелек fault; want
 кип- to become dry
 кипкән dried; dry
 кире back; opposite; contrary;
 obstinate
 кирелән- to be obstinate;
 stubborn

киресенчә on the contrary

киртәле- to fence; encircle

киртален- pass. of
киртәле-

кирек necessary; suitable;
needed; with the conditional
conveys probability 'it must
be that'

кирекле necessary

киреклек necessity

кис- to cut; sever

кисеп- pass. of кис- ; cease;
to be stopped, interrupted

кистер- caus. of кис- -

кисәк piece; patch; lump

кит- to go; depart; move;
proceed; aspect verb de-
scribing:
1) an action that takes
place in the direction
away from the speaker;
2) an action that is sudden
or unexpected

китап book

китапчык diminutive of
китап

китер- to bring; introduce;
cause

китерел- pass. of китер-

китермек verbal noun of
китер-

китмек verbal noun of кит-

китү verbal noun of кит-

кич- to pass by; renounce

кич evening; in the evening

кич белән in the evening

кичен in the evening; at night-
fall (adv.)

кичен- to subsist; exist

киченмек verbal noun of
кичен-

кичер- caus. of кич- ; to endure;
suffer

кичереш experience

киче yesterday; night; evening

кияү bridegroom

кияүгә бир- to give in marriage

кияүгө ярам- to promise in
marriage; betroth

киң wide, spacious; widely

киңеш- to take counsel; consult

кодагый mother of the son-in-
law

кодача any young female relative
to the bridegroom

кодрат power; strength; capa-
city

кодратле powerful; strong;
strongly

кой- to pour; shed

койрык tail

кол slave

колак ear

колак яфрагы lobe of the
ear

коллега colleague

коллективламтыру	кот чык- see кот оч-
collectivization	
коллектор	коткар- to rid; rescue; save
команда	котыл- to be rid, rescued, saved
комган	котылу verbal noun of котыл- ; riddance; rescue; saving; salvation
комедия	кочак armful; girth; scope
коммунизм	кош bird
коммунист	кош канаты төшөрлөк дережәде open wide (of mouth)
композиция	кош-корт birds; avifauna
консерватив	кояш sun
конституция	кояшлы sunny
конторщик	кояшсыз without sun (adj.)
коп-коры	критика criticism
кор- to set up; build	кровать bed (R.)
корал	ку- to hurry; urge
коралла-	кубар- to break off; tear off
кораллан-	кузгах- to move; start off; get up; start
корбан	куй fat-tailed sheep
корбан ит-	куй- to put, lay, place; put away; serve (food); aspect verb describing a completed action
корсак	кул hand
корсаклы	кулга тот- to seize; catch; take
корт	куллан- to use
корыл-	кулларын бер-берсөнө
Коръян	хитер- to fold one's arms
корык	
корыт-	
кот : кот оч-	
frightened, terrified	

култык armpit	курык afraid
култыкдагы under one's arm (adj.)	курык- to fear (with abl.)
кулыннан килгөн чаклы to the best of one's skill or ability	кусагасы falconer (Kazakh word)
культура culture	кустарь craft worker (R.)
культурный cultured, culture (R. adj.)	кутыр scab; mange
кульязма manuscript, hand- writing	кухня kitchen (R.)
кульяулык handkerchief; kerchief	куш- to add; mix; enjoin; com- mand; order
кун- to alight; spend the night; settle	кушу verbal noun of күш-
кунак guest	куынк bubble: бүш күйклар ат- to shoot at empty bubbles, i. e., to shoot for no purpose
кунакка кил- to visit	кухн hare
кунакка кит- to go visiting	куян аягы аша- lit. 'to eat a hare's leg'; to be off one's head; to be crazy
кунакларга йер- see кунакка кит-	куе strength; power
кунаклык inn	кует see күе
куп- to snap; break out	кыбла direction to which a Moslem turns when praying (i. e., Mecca)
купшылан- to swagger; flaunt	кыек oblique; at an angle
купшыландыр- caus. of купшылан-	кыз girl; daughter
курай kurai, wooden musical instrument, flute	кыз бала female child; daughter
курк- to be afraid	кыэр- to blush; blush with shame
куркыныч fear; danger	кызган- to pity, have mercy
куркыт- caus. of курк-; to frighten; threaten	кызгану verbal noun of кызган- кызганучы who spares, regrets, feels pity for
курчак doll; toy	кызычк diminutive of кыз
	кызык- to envy (with dat.)

кызыксы interesting
 кызыксын- to be interested
 кызыксыз uninteresting
 кызыл red; red-hot
 кызыш- to burn, to have fever
 кый- to dare
 кыйммет value; expensive;
     valuable
 кыймметле dear; valuable;
     precious; esteemed
 кыйна- to beat; thrash
 кыйшайт- to tilt; bend; turn;
     incline
 кыл- to do; make
 кылан- to act affectedly; put
     on airs
 кылу verbal noun of кыл-
 кылын- pass. of кыл-
 кымыз kumyss; fermented
     mare's milk
 кына see гына
 кып-кызыл very (or) dark
     red
 кыр field; plain
 кыр- to scrape; erase; shave;
     shear; break off; destroy;
     slaughter; rout
 кырдыр- caus. of кыр-
 кырлы field; plain (adj.)
 кыршай hoop
 кыршaulы hooped; with hoops
 кырый edge

кырык forty
 кырыл- pass. of кыр-
 кырын on one side; sideways; at
     an angle; oblique; see кыр
 кырыннан sideways; from one
     side; see кыр
 кыс- to press; grip; hold
 кыска short; briefly
 кыскарт- to cut short; abbrevi-
     ate
 кыскартыл- pass. of кыскарт-
 кыскасы in short
 кыскасы гына see кыскасы
 кыстыр- caus. of кыс- to tuck;
     press; fasten
 кысу verbal noun of кыс-
 кысу машинасы press
 кысыл- pass. of кыс-
 кысынки scarce; sparse; close,
     narrow
 кысынкыр-: күз кысынкыр-
     to squint
 кычкыр- to shout; hoot
 кычкыргыла- to shout at
 кычкырт- caus. of кычкыр-;
     to sound
 кычкырыш verbal noun of
     кычкыр-; wrangle; shouting
 кыши winter
 кыяр-кыймас кына hesitantly;
     half-heartedly
 кыяфэт physiognomy; the general
     appearance and dress of a
     person; aspect (Ar.)

кыңғыр bent; aslant; curved

кебир great

кегазъ paper

Кегъбе the Kaaba, cubical temple at Mecca

Кегъбетулла the Kaaba temple of Allah (Ar.)

көөф disposition; mood; health

көөф ачар- to amuse; enliven; cheer up

көөфле amused; cheerful; cheerfully

көөфсезлән- to be in low spirits; fall ill

көөфсезләндер- caus. of көөфсезлән-

кекре awry; dishonestly; curved

кекре аяклы having bow-legs

кемаләт accomplishments; virtue; worth

кемит circus, comedy

кемитле comic; farsical

кесеп trade; occupation; profession

кесеп ит- to be engaged in a trade, profession

көжә goat (n., adj.)

көжә команда 'crew of goats'; a jocular form of address to a group of children

көз fall, autumn

көен- to be sad; grieve

көенчә : шул көенчә thus; in that condition; so

кәй melody; tune

көл- to laugh; laugh at

келеш laughter

көлкө amusement; laughter

көләч friendly, tender

көмеш silver

көн day; in one day's time

көн саен day by day; daily; every day

көнгө day (adj.); diurnal

көнделек daily; trivial

көнкүреш existence

көннән-көн from day to day

көре- to scrape; shovel

көрек shovel; spade

көрет- caus. of көре-; to make or let shovel

көретү verbal noun of көрет-

көрәш struggle; wrestling; conflict; fight

көрәш- to struggle; wrestle; fight

көрөү verbal noun of көрә-

көт- to expect; await; graze

көтөл- pass. of көт-

көтепханә library

көтә-кетә awaiting (continually)

кетү verbal noun of кет-;	күзде тотыл- pass. of күзде
waiting	tot-
кеч strength; force; effort;	күзлек glasses, spectacles
power; energy	күзэт- to watch; observe
кечке hardly; with great	күк 1. sky; heaven
effort; barely, scarcely	күк 2. blue; sky-blue; beautiful
кечле strong; powerful	күкре- to rumble; resound
кечләп by force	күл lake
кечсез weak; powerless	күлмәк shirt
кечей- to strengthen; in-	күлмәкчән in shirt sleeves
crease (intr.)	күләгә shadow
кечәйттер- to make strength-	күләм volume; measure; capa-
en; increase (trans.)	city
көянтә yoke; beam	күм- to bury; inter
кубесенчә mostly	күмел- pass. of күм-
кубрәк comparative of күп;	күмер charcoal; coal
more	күн leather
кугәр- to become blue	күндер- to persuade, convince
куз eye	кундерү verbal noun of
куз алдына китер- to	кундер-
imagine; fancy; think of	куп many; much
куз ачмаслык blinding	куптен бирле long (in time);
куз карашы glance	for a long time
куз керфеге eyelashes	куп итеп in large quantities;
куз яшьләре tears	much; many
куз ёстендәге кам	куптәнгә old; long-established
дәрәҗәсендә газиз тут-	купчелек most; majority
to cherish as the apple of	
one's eye	кур- to see; realize; deem;
кузә күрен- to become	experience; aspect verb
visible; become noticed	indicating an action
кузде тот- to mean; stipulate;	that is attempted or
intend	intended

күрен- to be seen; seem;
appear; become visible

күренекле notable; significant

күренеш appearance; phe-
nomenon; show; parade;
view

күренү verbal noun of күрен-

күреш- to meet; see one
another

күрсөт- to show; make
mention of; indicate

күрсөтөл- pass. of күрсөт-

күрсөтү verbal noun of
күрсөт-

күрше neighbor; neighboring

күрө ger. of күр-; seeing;
according to, because of
(postp. with dat.)

күрү verbal noun of күр-

күрүчө seer; seeing; realizing;
viewer; researcher, ob-
server

күсәк cudgel; lever

күтәр- to raise; lift; bring up

күтәрел- to be raised, lifted;
to go up; rise; ascend

күтәреп бар- to take; carry to
(with dat.)

күтәреп йөрт- to take; convey;
carry to (with dat.)

күтәреп йөртөл- pass. of
күтәреп йөрт-

күтәреш- reciprocal of күтәр-

күңдел soul; affection; spirit;
feelings

күңдел ачыл- to become cheer-
ful; for one's spirits to rise

күңдел үстер- to make cheerful;
raise one's spirits; encourage

күңделенкөн бел- to know by
heart

күңделле cheerful; lively

күңделсез lifeless; dreary; sad;
wearisome; lifelessly; sadly

-II-

ла particle, expressing regret
or reproach

лавка store; shop; bench (R.)

лаек worthy of (with dat.)

лай dirt; mud

легенда legend

лирик lyric

ләгънет curse; imprecation

ләгънет үкү- to curse

ләгән basin; pan

ләззәт pleasure

ләззәт иле with pleasure;
pleasant; pleasantly

ләззәтле see ләззәт иле

ләззәтлән- to enjoy
 лекин but; yet; however
 ләтәфәт charm; grace

ләүкә shelf; platform in a steam bath (R.)
 ләфыз (-фыз) word

-М-

магазин store; shop (R.)
 магъне meaning
 магънәсендәрек having rather the meaning of; closer in meaning to
 мазасыз awkward; restless
 май grease; fat; butter; oil
 майла- to grease
 майлы greasy; bloated
 максад aim; purpose
 максады аслый basic aim; main wish (Pers. gen. construction)
 максуд intended; aim; intention; wish
 макта- to praise
 мактан- to boast; flaunt
 мал cattle; an animal owned (sheep, cows, etc.); property; provisions; wealth; goods
 мал-туар cattle
 малай lad; boy; youth
 манара minaret (Ar.)
 мантык logic
 мантыксыз illogical

маржа a Russian peasant-woman
 масай- to swagger; boast of (with dat.)
 масса mass
 маташ- to potter about; fuss; attempt
 маташтыр- caus. of маташ-; to deceive; pretend
 маташу verbal noun of маташ-
 материал material n.
 материаль material (adj.)
 матур beautiful; pretty
 матур гына pretty; nice; good
 матурла- to embellish
 матурлык beauty
 максус special; specially
 максуса special (Ar. fem. and pl.)
 машина machine
 маңка nose mucus
 Мәһи pr. n.
 Мәһитап pr. n.
 мен- to go up; climb up; ascend; mount
 мендер cushion

менә here, now (adv.)	миф myth
менә бү this one; this very	миян middle; interval
менә инде now; at this	мич stove (R. печь)
moment	мичка cask; barrel
менә шул that one; that very	мичке-мичке by the barrel
менә шулар those; these	миңа pron. dat. of миң
меккен wretched; piteous	мокавәмет resistance
металлический of metal;	мокавәмет ит- to resist
metallic (R. adj.)	момент moment; trait
мешан commoner; philistine	монда pron. loc. of бү ² ; here
(R.)	мондай such
менә thousand	монжариз extinct; perished
менәндерче thousands; by the	моннан pron. abl. of бү ² ; from
thousands	here; hence
микән = ме икән	монолог monologue
миллии national	моны pron. acc. of бү ²
миллиард billion	монысы this; this one
миллиард ярым one and a	моның pron. gen. of бү ² ; his;
half billion	her
миллия national (Ar. fem. and	мораль moral; ethics
pl.)	моржा chimney; funnel
милләт nation; people	мосадәмә collision
мин pron. 1st. pers. sing. I	мосадәмәи әфкәр conflict of
мине pron. acc. of МИН	opinions (Pers. gen. con-
минеке mine	struction)
минем ту	мосахәбе conversation; dis-
минут minute (1/60 of an hour)	course
мирас inheritance; will; legacy;	мохтаж having need of (with dat.)
heritage	моң sadness; melancholy; melody
мисал example; comparison	мона pron. dat. of бү ²
Мисыр Egypt	

моңар <i>see</i> моңа	мәдрәсә Moslem school; faculty at a university
моңар қадер until now; as yet; hitherto	мәзкүр above mentioned
моңарчы even now; as yet	мәйдан plaza; field; area
моңлы sad; melancholic; melodious	мекаль proverb
муен neck	мәкалә article (in newspaper)
мужик peasant (R.)	мәкаләи махсуса special article in a newspaper (Pers. gen. construction)
музей museum	мәктәп school
музыка music	мәл time; interval
музыкальный musical (R. adj.)	мәллә interj. can it be that?; indeed?
музыкант musician	мәмләкәт country
мулла mullah; a Moslem teacher of the law of Islam; used as a title of respect for a learned man	менафиг advantages; uses; benefits
муллык plenty; abundance	мәнгү preventing or prohibiting; prohibition, prohibited
мунча bath house	мәнгү ит- to forbid; prevent
мыек awn; wisp; moustache	мертебә a time; one time; once
мыеклы shredded; moustached	мәлгүнъ damned; accursed
мыскал unit of weight (approximately one hundredth of a pound)	Мәкәржә базары Makarios annual fair, formerly in Russia
мәгълүм known; well-known	мәлжә refuge
мәгъмүрият prosperity; flourishing; welfare	мәлжәсез without a refuge
мәгънә meaning	мерхәмет mercy
мәгърифәт education	мерхәметле merciful
мәгърифәтчә educator	мерхәметсез merciless
мәгърүр proud; conceited; self-confident	мәсхәре derision; ridicule
	мәсхәре ит- to ridicule; offend

мәсәлән for instance; for example	мәнабәт grandeur, magnificence
месьөлә matter; question	мәнәрет skill
мәхдүм son; son of a noble family; scion	мәхәр marriage settlement; dowry
мәхкәмә court (of law)	мегаллим teacher (male)
мәхлүк created; creature	мегалимә teacher (female)
мәхрүм dispossessed; deprived	мәдел model
мәхрүм ит- to dispossess; deprive	мәделлә exemplified
мәхәббәт love	мәдәррис teacher in a medrese
мәхәббәт ит- to love	мәкатдес sacred
мәшгулият a being busy; occupation	мәкиббән гале вәжһини face downwards (Ar.)
мәшекать trouble; worry	мәкәммәл complete; excellent
мәшекатьsezлән- to become free from trouble or worry	мәмкин possible
мәзүс wretched; despairing	мәнәсебет relation; attitude
мәжбүр forced; compelled	мәрәбби tutor (male)
мәжбүр ит- to force; compel	мәрәббия tutor (female); governess
мәжбүр ител- pass. of мәжбүр ит-	меселман Moslem
мәжбүрен by force; compulsorily	меттасыйль continual(ly)
Мәжит pr. n.	метевазыйг humble; modest
мәжлес assembly; meeting	метевазыйгане in a humble or modest manner
мәжмәгелфокара <u>majma' al-fuqarā</u> a place of gathering of the poor; beggars' assembly (Ar.)	метенани ending; reaching a limit
мәжнүн mad; madman	мәхакәмә judgment; prosecution
мәңгелек eternity; eternal	мәхакәмәгә тарт- to sue; to prosecute
	мәхәфәза protection
	мәхәддис one who studies and hands down the tradition of Islam

мөхәддисе кәбир a great scholar of the traditions of Islam (Pers. gen. construction)

Мөхәммәтдәмих pr. n.

мәхәррир writer; author

мәхәррирлек writing; authorship

мәҗәссәм corporeal; personified

мөмкинлек possibility

мәэзин muezzin; a crier who calls Moslems to prayer at the proper hours

мәһим important

-Н-

надан unknowing; ignorant

наданлык lack of knowledge; ignorance

намкаш artist

намаз prayer

намаз укы- to pray; perform the ritual prayer of Islam

намус honor; honesty

намуслы honest; honorable

намуссыз dishonest, disgraceful

насыйп lot; portion; one's lot in life

насыйп бул- to fall to one's lot; turn out well

начар bad; worthless

неграмотный illiterate (R.)

нечке thin; delicate

ни what; why

ни ары, ни бире бул- not to know what to do; be at a loss

ни булса булды whatever may have occurred; nevertheless; anyhow

ни...ни neither . . . nor

ни себептән for what reason; why

ни чаклы how much; up to what amount

нигез basis; foundation; substance; reason

нигездән basically

нигезле- to found; to substantiate, corroborate

нигезлән- pass. of нигезле-

нигезсез without a basis; unsubstantiated

нигэ why; how; for what reason

ник why; wherefore

никадер up to what amount; however

никиах marriage

нинди which; what

нинди да булса whatever; whatsoever
 ниндидер some; a; certain
 нифак quarrel, discord
 нифаксыз without hypocrisy; sincerely; cordially
 никәл what is (your) condition; how are you; how do you do
 ничаклы see ни чаклы
 ничек as; how; somehow; in what manner
 ничек булса да somehow
 ничек итеп how; in what manner
 ниче many; how many
 нишлик what shall we do?
 нишлесең = ни эшлесең
 нишләгән = ни эшләгән
 нишләп = ни эшләп; how can it be that; how; why
 нишләрге = ни эшләрге
 ниңайтъ end; finally
 ниңайтъсез endless; endlessly
 новелла short novel, story
 нокта dot; point; point of view
 номер number; room (R.)
 нүкта halter

нүр light
 нурлан- to be illuminated
 ныграк comparative of ник
 ник hard; firm; durable; much; persistently; firmly
 некъ precisely; exactly
 нәрсе what; thing; something
 нәрсәечен for what purpose; why
 нәрсәге dat. of нәрсе; why
 нәреде where
 наслед descendants; generation; stock
 насыйх one who admonishes
 насыйхане in the manner of one who admonishes (adv.)
 насыйхет admonition; advice
 настиже result
 настижесенде in its outcome; as a result of
 нафис rare; exquisite; exquisitely
 нафрет loathing; contempt
 нафрәтлен- to loath; contempt (with abl.)
 нашат joy; cheerfulness
 наүбет turn; duty

сек stocking	орден badge of honor, decoration (R.)
оештыр- to arrange; establish; organize	орчык spindle
оештырыл- pass. of оештыр-	орыш- to scold
озак lengthy; for a long time	оста skilful; skilfully
озакка for a long time	осталык skill
озын long	ответ reply (R.)
озын бойлк tall	официант waiter (R.)
озын итеп сейле- to relate at length	охшат- caus. of охшат-; to compare to; to consider
озынлык length	оч end; edge
окоп trench (R.)	оч- to fly; escape
октябрь October (R.)	очра- to meet with
омтыл- to strive; attempt	очрак instance; event
омтылду verbal noun of омтыл-	ошибу that; that very
омтылыш verbal noun of омтыл-	оял- to be ashamed; be embarrassed
он flour	оят shameful; shame
оныт- to forget	оятсыз shameless; impudent
оп- to beat; hit	

-II-

падишах padishah; sovereign; ruler; czar	пар 2. steam, vapor (R.)
пакъ clean; pure	парк park
пакълек cleanliness; tidiness; purity	парламент parliament
палач executioner; hangman (R.)	парча piece; fragment; part
памятник memorial, monument (R.)	патша see падишах czar; monarch
пар 1. pair (R.)	пафос pathos
	Петербург Petersburg, former name of Leningrad

печён hay	практик practical
печёнлек hayloft	проблема problem
пеш- to be boiled; burn or scald oneself	прогрессив progressive
пешер- to boil; cook; bake	проза prose
пешеру verbal noun of пешер-	протест protest
пивной tavern; beer-house (R.)	протест ит- to protest
план plan	пустынnyй deserted, uninhabited (R.)
подвал basement, cellar (R.)	пычак knife
политик political	пычрак mud; dirt; muddy; unclean
полицейский policeman (R.)	пьеса play (theater); piece (music)
полководец general (R.)	пейгамбер prophet
попугай parrot	пейгамберлек ит- to make a prophecy
посетитель visitor, customer (R.)	пэйда бул- to appear; come into being
пот measure of weight, 36 pounds (R.) = 40 Russian pounds	пәкe folding knife
поэзия poetry	перде curtain; act (theater)
	пехтә clean; tidy; accurate

-Р-

расла- to claim; assert; prove; verify	реальный secondary or high school (R.)
раслан- pass. of расла-	ревматизм rheumatism
раслаки sleet	революцион revolutionary (adj.)
реакция reaction	революционер revolutionary (n.)
реализм realism	революция revolution
реалистик realistic; realistically	редакция editorial office
реаль real	редакцион editorial (adj.)

риза contentment; will; satisfaction; satisfied	рәзеш gait; manner
ризалык consent; will	рәзешчә in the manner of
ризасызлык lack of consent; discontent	рәссам artist; painter
ризык sustenance; food	рәт row; sense; meaning; time
риторика rhetoric	рәтсез without meaning; untidy
рия hypocrisy	рәхимле merciful; mercifully
риясыз without hypocrisy; sincere; sincerely	рәхимсез merciless; mercilessly
рижа hope; request; prayer	рәхмет mercy; thanks; merciful rain
Россия Russia (R.)	рәхет ease; pleasure; enjoyment; pleasant; pleasantly
рус Russian	рәхетлен- to take pleasure in; enjoy oneself
русча Russian (language)	рәхетсез without enjoyment; uneasy
рух 1. soul; spirit	рекугъ a bowing down; bow
рух 2. cheek	рехсет permission; leave
рухи psychological	
рухия (Ar. pl. and fem.) psychological	

-C-

сабак lesson	савыл- pass. of сав-
сабак абыстасы tutor, teacher (female)	садир emanating; issuing (adj.)
сабах morning	садир бул- to emanate; be issued
сабит firm; proved; established	саен every; each (postp.)
сабый infant	сажень measure of length, about 7 feet (R.)
сабыр patience	сайла- to choose; select
сабыр ит- to be patient	сайра- to sing (of birds)
сав- to milk; see cay-	сакал beard

сакаллы bearded	сандугач nightingale
сакла- to protect; save; keep to; observe	санлы numbering (adj.)
саклабрак taking more precautions; more economically	сап handle
саклан- to protect oneself; take precautions	сап- to turn; turn aside
саклат- caus. of сакла-	саплам amount of thread sufficient for threading into a needle; a measure of length
саклаучы protecting; saving; keeping to; observing	саплам <u>жир</u> distance equal to <u>saplam</u>
саклык precaution	сарап miser; miserly
сал- 1. to put; build; load; let hang down; give a blow (colloquial)	саргай- to become yellow; become sad
сал- 2. to take off (clothing)	саргайт- caus. of саргай-
салахият competence; authority	саргылт rather yellow; yellowish
салахиятле competent; authorized; with authority	сары yellow
салкын cold (adj.)	сарык sheep
салкынлык cold; frost	сат- to sell
салындыр- caus. of салын-	саташ- to talk at random; rave
салын- to hang down; go down; come down; descend	сатин satin
салыш contest; battle	сатучы seller; vendor
салыш- to contest; battle	сатып ал- to buy
Самарарадагы in Samara (adj.), a city on the Volga	сатып эч- to sell and squander in drink
Самараныкы of Samara (adj.)	сатыр line (of writing)
самовар samovar, tea urn (R.)	сай healthy
сан number	сай- to milk
сана- to count; account for; consider	саудыр- caus. of сай-
	саулык health
	саф simple; pure; sincere
	сафлык simplicity; purity; sincerity

сач hair	сирек rare; wide apart
сез pers. pron. you	сиңа dat. of син
сезон season	скрипка violin (R.)
сельк- to wave; shake	совет council; Soviet (R.)
селькен- to reel; stagger	советлар Soviets (R.)
селькет- to move; make loose	сокман a kind of long coarse
сельтен- to swing; brandish	boot
семья family (R.)	солби male child; son
семьядагы of family (from R.) adj.	солбия female child; daughter
серке vinegar	солдат soldier
сигез eight	солтан sultan; ruler
сигезенче eighth	солмы oats (bot.)
сиз- to feel; perceive	сопа- to ask; request; demand; enquire; seek in marriage
сизел- pass. of сиз-	сопат- caus. of сопа-
сикер- to leap; jump	сопай verbal noun of сопа-; question
сикереп топ- to jump up	сопаш- to interrogate; dispute
сикерт- caus. of сикер-; to throw upwards; omit; twitch	сопашу verbal noun of сопаш-; dispute
сикере-сикере jumping continually (ger.)	состав composition; composite (R.)
сиксен eighty	сохте insincere; false
сиксененче eightieth	социалистик socialistic
симез fat (adj.)	социаль social
симерт- to fatten	союз union (R.)
симметрия symmetry	соң 1. end; after (postp. with abl.)
син pron. thou; you	соң 2. emphatic particle; but
синдей such as thou; such as you	соңғы last; final
синең gen. of син; thy; your	соңра after; later

C.C.C.P.	Union of Soviet Socialist Republics (R. abbrev.); U. S. S. R.	сұлу	sigh; breath
стакан	glass; tumbler (R.)	сұлыш	breathing; breath
стена	wall (R.)	сұлыш қысылу	shortness of breath; asthma
стиль	style	сүм	ruble
стихия	element	сүп-сүпк	excessively cold
стихияле	elemental	сүрәт	shape; manner; form; appearance; likeness, picture
строй	structure; regime (R.)	сүрәтле-	to depict; describe
су	water	сүрәтлән-	pass. of сүрәтле-
суган	onion	сүрәтлеү	verbal noun of сүрәтле-; description
сугар-	to water; irrigate	суфи	Moslem mystic, <u>sufi</u>
сугарыл-	pass. of сугар-	суфый	see суфи
сугыш	war; fight; battle	сүпк	cold; cold weather
сугыш-	reciprocal of сук-; to fight	сүнн-	to become cold
сүз-	to stretch out; extend	сүнт-	to cool; chill
сузыл-	pass. of сүз-; to last	схема	outline; scheme
суй-	to slaughter cattle	сығын-	to take shelter or refuge (with dat.); to squeeze oneself into something
сук-	to give a blow; hit; slap; tap; thrust; clap; thrash	сmek	watery; weak (tea); thin
суга	plow; plowing (R. coxa)	смен-	to seek protection of (with acc.)
сукала-	to plow	смөр	cow
суга тимери	plowshare	сызғырт-	to hum; whistle
сукран-	to complain; grumble	сызғырттыр-	caus. of сызғырт-
суктыр-	caus. of сук-	сызлан-	to blow a whistle
сул	left; left-hand	сыйлан-	to suffer pain or ache; grieve
сул-	1. to wither	сыйлан-	to feast; regale oneself
сул-	2. to heave a sigh; take a breath	сыйфат	quality

сык- to bend; press	сербаст free; independent
сын shape; likeness; form	серлеүхе title; heading
сын- to become broken; break	серлеүхале with a title; with a heading
сындыр- caus. of СЫН-; to break	Сәрәндип Ceylon
сынык fragment; slice	Сәхибе pr. n.
сыра beer	сәясет policy, politics
сырхай sickness; ailment	сәясет қыл- to conduct a policy
сыт- to squash; press	сәях журneyman
сыярлык containing; enough	сәяхет journey
сыңар one of a pair; one	сәяхетнаме account of a jour- ney
съезд congress (R.)	сөүде trade
сюжет subject matter; topic	сөүдегер tradesman
себеп cause; reason	сөүделе- to trade
себепле because of	сөүделеш- reciprocal of сөүделе-
сегадет joy; happiness; pros- perity	сөүделешү verbal noun of сөүделеш-; trading
сегать hour	сәаль question; request
сейран excursion; outing	сәаль бир- to ask
секе plank-bed	сөен- to rejoice
селям safety; salutation; greeting	сөенеч joy
селямле- to greet	сей- to love; like
селямлеш- to greet one another	сейле- to speak; say
селяметлек health	сейлем speech; utterance
селят skill; ability	сейлен- pass. of сейле-; to mutter
селятле skilful; able	сейлеш- to speak with one another
селятсез unskilful; without ability	сейлешү verbal noun of сейлеш-; conversation; speech
семг hearing; rumor; mention	
сөнгатъ art	

сөт	milk	сүз башы	preface
сөтчө	milk seller	сүзеннен чык-	to disregard; disobey
сөв	verbal noun of сей-	сүзлек	vocabulary; dictionary
сөрчелек	love	сүзлеш-	to confer; discuss
сүгөн-	to curse; abuse	сүт-	to take apart; unravel
сүз	word		

-Т-

та	see де	таза	clean; healthy; strong (cloth)
таба	1. frying-pan	тазарт-	to clean; clear; purify
таба	2. in the direction of; to (postp. with dat.)	тазарту	verbal noun of тазарт-
табак	bowl; dish	тайғе	tribe; kind
табан	sole; foot	такта	plank; board
табан-табанга	зыйд in opposite directions; exactly opposite	талант	talent
табигать	nature; quality	талип	who requests; aspirant, graduate student
табигый	natural; naturally	там-	to fall in drops; drop; trickle
табип	doctor; physician	тамак	throat
табу	verbal noun of тап-	тамак түйдүр-	to eat one's fill
табыл-	pass. of тап-	тамаклык	provisions; food (adj.)
табышмак	riddle	таман	exactly; precisely; fitting
тавык	hen; chicken	таманга	in time; on time
тавыш	sound; voice	тамчы	drop
тавышсыз	soundless; dis- consolate	танау	nostril
тагы	another; again; besides; more	танау тишеге	see танау
тагын	see тагы	тантана	celebration; ceremony; triumph; display
тагын да	also; again	тани-	to know; recognize

танымак verbal noun of таны-
 таныш- to become acquainted
 таныштыр- caus. of таныш-;
     to acquaint; make ac-
     quainted
 тал- to fine
 талкыр 1. time; turn
 талкыр 2. shrewd; resourceful
 талкырлык shrewdness; quick
     wits; resourcefulness
 ташыр- to give; hand in; pass
     (an examination)
 тара- to comb
 тарах comb
 таракан cockroach (R.)
 тарал- pass. of тара-; to be
     combed; spread; disperse
 тарантас springless carriage
     (R.)
 тараф side
 тарафыннан from; by; on the
     part of
 тарз shape; manner; form
 тарих history
 тарихи historical
 тарихчи historian
 тар-мар-ит- to scatter; rout
 тарт- to draw; attract; stretch;
     pull; smoke
 тарттыр- caus. of тарт-
 тат- to taste; sample
 Татар Tatar (n., adj.)

татарча the Tatar language;
     in Tatar
 тая mountain
 таш stone
 ташла- to throw; abandon
 ташлан- pass. of ташла-; to
     attack; throw oneself on
 ташлы stone (adj.); stony
 таяк cane
 таян- to lean against; resist;
     endure
 театр theater
 тере that one; the other; that;
     those
 тегелер those; they
 тегермен mill
 тегермен ташы mill stone
 тез- to put in rows; thread
 тез knee
 тез чук- to kneel
 тек- to sew; set up
 тел tongue; language
 тел- to slice; cut
 телгэ ал- to mention; speak of
 телден abl. of тел-; orally
 телден телгэ by oral tradition,
     from mouth to mouth
 телеграмма telegram
 телем slice; chip; piece
 теле- to wish; beg; ask
 телек wish; request

теләмәү verbal noun of теләмә- negative form of телә-
 теләнчә beggar
 теләү verbal noun of телә-
 теләү, теләмәү whim; capri-
 ciousness
 тема theme
 терек living; alive
 тереклек life; existence
 терелей alive; existing
 теттерел noticeably;
 excellently
 теш tooth
 тешле- to bite
 ти- to touch
 тибу verbal noun of тип-
 тигез even; equal
 тигезлән- to become even;
 become equal
 тигезсез uneven; unequal
 тиен kopeck (1/100 of a ruble)
 тиенлек kopeck (adj.),
 kopeckworth
 тиеш must (with dat.); it is
 necessary
 тиешенчә thoroughly; in a
 necessary manner; well,
 as it should be
 тиешле necessary; worthy
 тиешлек necessity

тиз rapid; quick; rapidly;
 quickly; soon
 тиз заманда see тиздән
 тиздән soon
 тиз-тиз very rapidly; very
 quickly
 тик only
 тик йөр- to loaf; gad about
 тикшер- to examine; sort out;
 control; do research in
 тикшерел- pass. of тикшер-
 тилемер- to suffer; be harassed
 тимер iron
 Тимербай pr. n.
 тимерче blacksmith
 тип type; character
 тип- to hit; kick; knock; beat
 (of heart)
 тиргә- to scold; rebuke
 тиргәш verbal noun of тиргә-
 тире hide; skin
 тирле- to perspire
 тире circumference; surround-
 ings
 тире-як see тире
 тирек poplar (bot.)
 тирән deep; profound
 тирәнтен deeply; profoundly
 тиресене up to; around; by;
 near
 тикшерे stubborn; negative

тишек	in holes; hole; aperture	ТОТЫНУ	verbal noun of ТОТЫН-
тиң	equal; match	ТОТЫП АЛ-	to grasp; catch; seize
тоел-	pass. of ТОЙ-; to seem; appear	ТОТЫП-ТОТЫП КАРА-	to look at repeatedly
той-	to feel; perceive	ТОЯК	hoof
тойты	feeling; sense; perception	ТРАКТИР	tavern; inn (R.)
томкач	a kind of noodles	ТРАМВАЙ	tramway; trolley
томан	fog; mist; haze	ТУ-	to be born; come into existence
томанлы	misty; hazy	ТУАР:	мал-туар cattle
тор-	to stand; be situated; exist; live; get up; stop; remain; spend time; consist of (with abl.); aspect verb describing a continuous action	ТУАР-	to unharness
тормыш	existence; daily life; living	ТУБЫК	ankle bone; ankle
тормышка ашыр-	to bring into existence; carry out; realize	ТУГРЫ	straight; true
тору	verbal noun of тор-	ТУГРЫК КИЛ-	to come about; fall to one's lot; come true
торучы	lodger; tenant	ТУГРЫСЫНДА	in the direction of; up to
торыш	condition; situation	ТУДЫР-	to give birth; bring into existence
тот-	to hold; grasp; catch; keep; save	ТУДЫРЫЛ-	pass. of ТУДЫР-; to be born; to be given birth
тоташ	solid; adjoining (with sat.)	ТУЗ-	to become worn out; become unravelled
тоташтан	continually; solidly	ТУЙ	wedding; banquet
тотка	bracket; handle	ТУЙ-	to eat one's fill
тоттыр-	caus. of тот-; to hand; give to	ТУЙГАНЧЫ	to satiety; enough (adv.)
тотыл-	pass. of тот-	ТУЙДЫР-	to satiate-, satisfy, feed; provide (for)
тотын-	to cling; set about; start	ТУК-	to peck; chat, chatter
		ТУКТА-	to stop (intr.); wait

тұктам- to stop at; to dwell on, i. e., discuss at length
 тұктат- caus. of тұкта-; to stop
 тұл- to be filled; throng; become (of years of age)
 тұла woollen cloth
 тұлы full; fully
 тұлысынча fully; thoroughly
 тұмар wooden block; stump
 тұн fur coat
 тұна- to flay; to skin
 тұпас dull; coarse
 тұпаслық dullness; coarseness
 тұлла- to pile up; gather
 тұллау verbal noun of тұлла-
 тұл-тұры direct; directly
 тұры straight; rectitude; truth
 тұры киіл- to come about; meet; be necessary
 тұрыда about; concerning
 тұрында see тұрыда
 тұрындағы about; concerning (adj.)
 туташ young girl
 тұтык rust
 тұтыр- to fill up; fulfil
 тұфрак earth; soil; ground; clay; land
 тұярлық filling; sating; nourishing

тұң to become cold; freeze
 тұңған cold; frozen
 тый- to forbid; stop
 тык- to shove; thrust
 тык-тык чиерт- to prod; poke; thrust into
 тын breathing; breath
 тыңылқ quiet (n.)
 тыңсыз without breathing; lifeless
 тыңчыған mouldy; stale
 тыныч quiet; peaceful
 тынчсыз unquiet; disquiet
 тырна- to scratch; scrape; harrow
 тырнак finger-nail; toe-nail
 тырнылда- to twich, jerk
 тырыш- to attempt; strive; make an effort
 тырышлық exertion; effort; diligence
 тырышу verbal noun of тырыш-
 тышкан mouse
 тыш exterior; outside; besides (postp. with abl.)
 тыштула- to hobble
 тышка out; to outside
 тышта outside
 тыштагы outside (adj.), exterior, external
 тыңла- to hear; listen

тыңлау verbal noun of тыңла-
 те see дә
 төвеккәлле- to take a risk;
     venture
 тегаен ит- to be assigned;
     appointed; determined
 тегажжел astonishment;
     wonder
 тегъбир phrase; expression
 тегъкыйп pursuit; persecu-
     tion
 тегъкыйп ит- to follow;
     pursue
 тегъкыйп ител- pass. of
     тегъкыйп ит-
 тегълим teaching; educating
     (n.); education
 тегъриф description
 тегъриф ит- to describe
 текрар repetition; again
 текрар ит- to repeat
 текъдир fate; destiny;
     event
 текъдирле loc. of текъдир;
     in the event that
 текълит imitation; sham
 текълитче who or which imi-
     tates, imitator
 текәббер proud; haughty
 тәмам completion; end; com-
     plete; completely; ended,
     finished
 тәмам ит- to complete; finish

тәмуг hell
 тәмуглык dweller of hell
 тәмәке tobacco
 тән the body; flesh
 тәнкыйт criticism
 тәнкыйт ит- to criticize
 тәнкыйт ител- pass. of
     тәнкыйт ит-
 тәрбия education; training
 тәрбия ит- to educate; train
 тәрбия ител- pass. of
     тәрбия ит-
 тәрбиялә- to educate; train
 тәрбияләү verbal noun of
     тәрбиялә-; training, the
     process of educating
 тәрбияләүче educator; edu-
     cational
 тәртип order; plan; arrange-
     ment
 тәртип кыл- to arrange; plan;
     regulate
 тәртипсез without arrangement;
     in desultory manner
 тәртә shaft
 тәрэзә window
 тәрэзә тебе window sill
 тәрәккүй progress, development
 тәсдыйк affirmation; ratifica-
     tion
 тәсдыйк ит- to affirm; ratify

тәти toy; nice; pretty (colloquial)

тәти кәгазъ good paper suitable for painting or drawing

тәтей pretty; pretty girl

тәфсыйль detail; detailed explanation

тәхкыйръ contemptuous or disgraceful treatment

тәхкыйръ ит- to despise; insult

тәхсыйле кемалет study; education (Pers. gen. construction)

тәхсыйль acquisition; study; education

тәэкид confirmation; repetition (of an order, etc.)

тәэкид ит- to confirm; repeat (an order, etc.)

тәэммин ит- to assure; supply; provide for

тәэммин ител- pass. of тәэммин ит-

тәэсир influence; effect

тәэсирле- to influence; affect

тәүлек day; 24 hours

тәжриба experience; experiment

тәжрибәле with experience; experienced

тәжрибәсез without experience; inexperienced

тәңкә 1. fish scale

тәңкә 2. coin; ready money, cash

тәңкәле scaly; laminated

тәнре God

тебенә under; (to) below; see тәп

тебенин from below; from under; see тәп

тебенәй lower floor, ground floor

тәзеклек order; arrangement; prosperity; good condition

тәзелеш arrangement; structure; system

тәзле- to direct

тәзе- to point; take aim

тәзет- caus. of тәзе- ; to adjust; repair

тәзүче compiler

тәкекрек spittle; saliva

тәлке fox

тән night

тәнле at night (adv.)

тәп space below; bottom; basis; foot of a hill; basic; under; below (postp. mostly with possessive suffixes)

тәр type; sort

тәр- to wrap; muffle

тәркем section; group

тәрле various; different; of the sort; kind

тәрт- to prod; stoke; goad

тес color; expression; character; complexion; aspect
 тесен ал- to assume an air or expression
 тесле with an expression; resembling; like; as though
 тесле иттер- to put on an air; pretend
 тетен smoke
 тече lifeless; lifelessness; tasteless
 теш dream
 теш- to fall; alight; go down; climb down; flow down; descend
 тешен- to understand
 тешер- to drop; lower; draw
 тешерел- to be painted, to be drawn: чечем тешерелгән көгазъ paper on which flowers had been painted; paper with a floral design
 тешерлек ит- to make or let fall

тәшерт- caus. of тешер-
 тешмәслек adj. in -лек from negative participle in -мас (-мәс) from теш-
 тешерлек falling; about to fall (adj.)
 тешү verbal noun of теш-; falling; fall
 төя- to pile up; load
 түбә roof; terrace
 түбен low; lower; below
 түбендәгече as follows; as below
 түбенрек somewhat low; lower
 түгел not
 түгеллек lack; absence
 түз- to suffer; endure
 түк- to pour
 түле- to pay
 түләү verbal noun of түле-
 түмгек mound; hill
 түр side in a room opposite the door; place of honor

-У-

убырут thistle (bot.)
 угалан- to wail; lament
 углы see ул 1.: ул with possess. suff.
 угры thief
 угрында concerning; for the sake of (always with a possessive suffix)

үтүрла- to steal
 уен play; game; amusement
 уен ит- to play; become amused
 уенчык toy; game
 уз- to pass; pass by; overtake
 уй thought; opinion
 уйла- to think; ponder; surmise

үйлаганлык noun in -лык from participle in -ган of үйла-; thinking; con- sideration	унбер eleven
үйлан- pass. of үйла-	унбиз fifteen
үйлап бил- to infer; conclude	университет university
үйлаш- to consider; consult someone's opinion	үнике twelve
үйна- to play; amuse oneself; romp	үнеч thirteen
үйнат- caus. of үйна-	үңышлык yield; success
үйнау verbal noun of үйна-	ура- to muffle; wind
үк 1. arrow	урак sickle
үк 2. see үк	урак вакыты harvest time
үка lace	урал street
үкү verbal noun of үкі-; reading; study	урла- to steal
үкучы reader; student	урлап ger. of урла-; stealthily
үкі- to read; study	урман forest
үкымак verbal noun of үкі- үкімшілік educated; learned; intellectual	урнап- to be located; be estab- lished
үкіт- to teach	урта middle
үкіттыр- caus. of үкіт- үкітучи who teaches; teacher	урта мектеп middle school; high school
үкіттыл- pass of үкіт- ул 1. son	урталай in half; in two
ул 2. he; she; it; that; those	уртанчы middle (adj.)
ула- to howl	уртарак mediocre; dull-witted
ул-бу some; something; this and that	уртачарак middling; mediocre
улынұқ улы grandson	урын place; locality; opportunity
ун ten	урынды fitting; appropriate; with the conditional tense, conveys probability
	урынсыз inappropriate; irrelevant
	усал evil; wicked
	ут fire
	утыз thirty

утын	wood; firewood	уян-	to become awake
утыр-	to sit; sit down	уят-	to awake
утырт-	caus. of утыр-; to seat; to put	уцай	convenient; suitable; positive
үф	interj. expressing annoyance, boredom	үцган	agile; gifted
		уңышлык	yield; success
		үх	interj. oh! ah!

-Ф-

фабрика	factory	Французча	the French language; in French
файда	use; advantage; profit	Фронт	front (i. e., battle line)
файдалан-	to use; take advantage; profit by	Фекать	only; exclusively
файдасыз	useless; in vain; unprofitable	Фекыйрь	poor; lacking
фантастик	fantastic	Фекыйрьлек	poverty; lack
фатир	living quarters; lodging; dwelling; apartment (R.)	Февакинел	желасе фил едебият <u>fawākih al-julāsa fi-l-</u> <u>adabiyat</u> fruits of the literary assembly (Ar.)
фахиш	immoral	Фалсафе	philosophy
фахиша	harlot	Фелен	some; a certain; such and such; so and so; and so forth; anything
фахшиятсез	immaculate; virtuous	Феленче	in some manner; to a certain degree; so-and-so much
февраль	February	Фен	science
феодализм	feudalism	Фенни	scholarly; scientific
фикер	thought; opinion	Ферихе	pr. n.
фикер йөрт-	to think; ponder; consider	Фес	fez
фикерле	thinking; with a mentality	Фөхөр	pride; glory
фикерләр	Йөрт- see фикер	Фөхөрлө	proud; glorious
фильвакыйгъ	in fact; really	Фөръяд	wail; cry
фольклор	folklore	Фөръяд ит-	to wail; cry
форма	form		

-X-

хазир present; now	характеристика characteristic; characteristic feature
хазиран (Ar. pl.) those present	хасил yield; produce; result
хайван animal	хасил бул- to be produced; result
хайванлық ит- to act in a disgraceful (lit. beastly) manner	хасса characteristic; quality
хак 1. right (n.)	хат line; letter; writing
хак 2. due; cost; price	хатын woman; lady; wife
хаким ruling; governor; ruler	хатынлық married status; status of a wife; marriage
хакыл 1. possessing the right; eligible	хатынлыкса ал- to take to wife
хакыл 2. having a price; priced; expensive	хатынлыкса сорат- to ask a girl in marriage
хакыйкать truth	хафа worry; grief; anxiety
хакында on the account of; with regard to; concerning	хабалан- to become worried; grieve
халет condition; situation; state; circumstances	хаж pilgrimage to Mecca
халете рухия psychological state or condition (Pers. gen. construction)	хади one who has made the pilgrimage to Mecca, Hadji
халык people	хезмет service; work; duty
халык авыз ижаты folklore	хезмет ит- to serve; work
халык ижаты folk art	хезмет итмек verbal noun of
халык шағыре folk poet	хезмет ит-
хами who protects; protector	хезмет итүче performing work; serving; employee
хамисез unprotected; without a protector	хезмет иясе see хезмет итүче
ханым lady	хезметчче worker; employee; servant
характер character	хикяят story; tale
	хилаф contrary; opposite
	химая protection

химая ит- to protect	хурлык shame; disgrace
химая итмекче protection; protector	хурыльгайн houri, apple of one's eye; beloved
хис perception; feeling; sentiment	хүш pleasing; pleasant
хис ит- to feel; perceive	хужа possessor; master; owner
хисабы юк see хисапсыз	хужалык household; economy
хисап calculation; count; account	хыял reflection; dream
хисап ит- to calculate; count; reckon; consider	хыялдан кичер- to reflect; imagine
хисап ител- pass. of хисап ит-	хыяллан- to dream; imagine
хисалсыз countless; excessively; endlessly	хабер news; information
хисапчы accountant	хабер бир- to inform; announce
хиссият feelings; sentiments	хәзәф fear; danger
хиссияте миллия national feelings; national sentiments (Pers. gen. construction)	хәер incidentally; however
Ходай God	хәерле fortunate; good
Ходайбирде pr. n.	хәерле булсын let's hope for the best! good luck!
хокук Ar. pl. of хак, rights; law	хәерле күлдан handily; at an opportune moment
хорафат superstition	хәзәр present; now
хосусан especially; particularly	хәзәр генә very recently; presently
художество art (R.)	хәзәрге at present; present (adj.)
художестволы with art; artistic (R.)	хәзәрге until now; meanwhile; for the present
художник artist; painter (R.)	хәзерле- to make ready; prepare
художниклык artistry (R.)	хәзерлен- to prepare oneself for (with dat.)
хуршан- to be ashamed; embarrassed; be offended	хәзерменү verbal noun of хәзерлен- ; preparation
	хәзине treasury; treasure

хәзрет excellency (title)
 хәйле trick; wile; stratagem
 хекарет insult; contempt
 хәл condition; situation; circumstance; mood
 хәл жай- to take a rest; recuperate
 хәллән- to become cured; regain strength
 хәлсез weak; exhausted
 хәлсезлән- to become weak; exhausted
 хәлфә (elder) student in a medrese; tutor
 хәнҗәр dagger
 хәрабә wreck; ruin
 хәрекәт movement; setting out; act; behavior; activity
 хәрекәтлән- to move; set out; act

хәрәкәтсез without movement; in a passive manner
 хәсрет regret; longing
 хәтта even; to the extent that
 хәтәр danger
 хәят life
 хәятсyzлык lifelessness; misery
 хәкем judgment; decree; authority
 хәкем ит- to judge; decree; decide
 хәкем итүче who judges, decrees, decides; judge
 хәкүмет government
 хәр free
 хәрмәт respect
 хәрмәтле worthy of respect; venerable
 хәррият freedom
 Хесни pr. n.

-Ч-

чабала- to clasp; slap
 чабата bast shoe
 чагыл- to be reflected; reverberate
 чагылдыр- caus. of чагыл-; to reflect; rebound
 чагылдыру verbal noun of чагылдыр- ; reflection; reverberation
 чагында while; when; at the time of; see чак

чагыштыр- to compare
 чак time; while
 чак- to sting
 чак-чак hardly; scarcely
 чаклы to; up to
 чакрым unit of length = 3,500 'feet'
 чакта while; at the time of; see чак
 чакыр- to call

чалма turban
 чалмала- to wear a turban
 чама measure; amount
 чамала- to measure; estimate; intend
 чамалал кына measured; cautiously
 чана sledge
 чап- 1. to run; gallop
 чап- 2. to cut; chop; slap
 чапан robe
 чат crossing; crossover
 чатла- to become cracked, split
 чатлама: чатлама сүмк severe frost
 чатыр tent
 чатыр тек- to pitch a tent
 чачак fringe; tassel
 чачаклы fringed; tasselled
 чебен fly (insect)
 чеметем pinch (of tea, etc.)
 чеметтер- to scratch; tear; rend; to cause pain
 чер ит- to conceal
 чиген- to draw back; refrain; hesitate
 чиерт- to mutter; grumble
 чик line; end; border; limit; edge
 чикле limited; edged (adj.)
 чикмән a kind of short over-coat with wide sleeves

чиксез endless; endlessly
 чират turn; duty
 чирек a quarter (n.)
 чирек сөгать a quarter of an hour
 чиркән- to flinch; loath
 чиркәнү verbal noun of чиркән-
 чит edge; strange, foreign
 читек a kind of boots without heels
 читекче bootmaker
 читкәрек aside; further
 читтен from without; from outside
 чиш- to untie; unravel
 чишен- to take off (coat or boots)
 член member (R.)
 чокыр hollow; ravine; cup
 чокырайт- to hollow
 чолга- to wind round; envelop
 чор period; time
 чорна- to wind; wrap
 чуал- to become tangled, confused
 чуен crude iron; cast iron
 чум- to plunge; dive
 чумир- caus. of чум-; to submerge; immerse
 чыга алмаслык futile; inescapable
 чыгар- to take out; set free; bring for- raise; produce; publish, issue

чыгару verbal noun of чыгар-

чыгарыл- pass. of чыгар-

чыгарылу verbal noun of
чыгарыл-

чыгу verbal noun of ЧЫК-

чыгып кит- to go out; issue

чыгыш verbal noun of ЧЫК-;
exit; appearance; origin;
appearance on the stage

чыда- to be patient; endure

чыдарлык endurable; durably

чыдарлык хәле a being
able to endure; patienceЧЫК- to go out; come out; turn
out to be; go up; emerge;
occur; aspect verb describing
a completed actionчыкканлык participle of ЧЫК-
+-лык, going out; emerging

чын real; existing; true; truly

чын күңел иле sincerely;
from one's heartчын күңелдән see чын
күңел иле

чынайк tea cup

чынайк асты saucer

чынбарлык reality

чынла- to give serious thought
to; decideчынлап seriously; in reality;
genuinely

чыннан да in fact; really

чын-чыннан really; truly

чыра splinter; chip

чырай face; appearance; expression

чырай сыт- to frown

чай tea

чайник tea kettle (R.)

ченч- to pierce; sting

ченчеп-ченчеп piercing;
stinging (continually)

чәч hair

чәчек flower

чәчек ат- to bloom

чәй- to toss; throw upwards;
hurl up

чөнки because

чук- to kneel

чүмеч- scoop; ladle

чүп litter; refuse

чүлә- to pluck; gather up; select

чүпрек rag

-III-

шагыйръ poet

шайтан satan; devil

шаккат- to become amazed,
astonishedшактый considerable; somewhat;
ratherшап-шоп onom. imitating the
sound of clapping

шапылдат- to clap; applaud
 шарт condition; agreement
 шартаяк club; stick
 шарт ит- to make a cracking sound; crack
 шатлан- to rejoice at (with abl.)
 шатлану verbal noun of шатлан-
 шатлык joy; rejoicing
 шатлыкли with joy; glad
 шаула- to make noise; hum
 шау-шу noise; shouting; bustle
 шаяр- to jest; romp
 шаять perhaps; probably
 шигырь poem
 шикел shape; manner; form
 шикелле as; similar to; in the manner of
 шикер sugar
 шимбэ Saturday
 шифа healing; restoration to health
 шифа тап- to be healed; be restored to health
 шин- to wither; sag
 шом evil omen; misfortune, bad destiny
 шомлым inauspicious; gloomy
 шпион зру
 штан see штаны
 штаны trousers (R.)
 шул that; that one

шул көенчә thus; in that manner; so; according to this
 шул көннө on that day; the other day
 шул мин теләгән ил иле on purpose; resolutely; lit. the way I wanted
 шулай рәвәтчә thus; in that manner; so
 шулай such; thus
 шулай итеп thus; then
 шулай ук likewise; alike
 шулар those
 шулкадер so much; up to that degree (adv.)
 шунда there
 шундагы there (adj.); of that place
 шундый such; so; thus
 шуннан abl. of шул
 шунсы that one there; this one
 шунсма without that; unless; or else; otherwise
 шунны acc. of шул
 шунның gen. of шул
 шунның белән бергә also; moreover; at the same time
 шунның ечен therefore
 шура council
 шураи өммет religious community council (Pers. gen. construction)
 шунны this
 шуда күре therefore

шұңар dat. of шул	шәхес person; personality
шұңар күре see шұңа күре	шәхси personal; private
шырны splinter; chip; twigs; matches	шәһәр, -һре city; town
шәеҳ sheykh; elder; head of a clan; head of a religious order	шәһәр кәшеселек characteristic or quality of a city or town dweller
Шәеҳ pr. n.	шәһерге Болгар the city of Bolgar (Pers. gen. construction)
шәкерт follower; partisan; student in a medrese	шәһерлек characteristic or quality of a city or town (n.)
шеп rapid; rapidly	шайле rather; thus
шеп-шеп very rapid; very rapidly	шәкәр gratitude; thanks; thankfulness; praise
шеригать Shari'at; the Moslem law	шәкәр ит- to thank
шәфқатъ concern; compassion	шәкәр қыл- see шәкәр ит-
шәфқатъле with concern; compassionate	шүре spool; reel for thread
шәфқатъсез without concern; without compassion	шүредей resembling a reel; meagre; thin

-Н-

ыру descendants	ышандыр- to cause to believe
ырым exorcism	ышанмау verbal noun from ышанма-, negative form of ышан- ; disbelief
ыржайт- to bare one's teeth	ышану verbal noun of ышан-
ысул way; method; system	ышаничлы authentic; reliable; true
ычкын- to become untied; become freed	ышык- to rub; grind
ычкындыр- to untie; free	
ышан- to believe (with dat.)	

-3-

әзлә- to look for; seek	әчендә in; within; among (postp.); see әч
әзләү verbal noun of әзлә-	
әзләүчә looking for; one who seeks; seeker	әчендәгә inner; inside; among (adj.); see әч
әкспедиция expedition	әченин from within; sincerely; see әч
әлек before; first	әчер- to give to drink; water (animals)
әлек дәфға for the first time; first	әчке in; into; among; see әч
әлекки former; first	әчке баткан hollow; sunken (eyes)
әлемент element	әчке батып керген see әчке баткан
әлек- to get into; undergo	әчтәлек contents; meaning
әлектер- to grasp; experience	әчтәлекле with contents; meaningful
әне younger brother	әчек intestine; bowel
әнже pearl	әчек-фәлән tripe
әпизод episode	әчү verbal noun of әч- ; drink; beverage; drinking
әпик epic	әш work; occupation; action; matter
әре huge; important; proud	әш ит- to busy oneself with; act
әре генә атла- to walk with long steps; to stride	әш хара- to supervise work; be occupied with
әр- to melt	әшлекле enterprising; energetic
әрт- caus. of әр-	әшле- to do, work, make
әт dog	әшлән- to be worked; to be manufactured; be made; be produced; pass. of әшле-
әтнография ethnography	
әч interior; stomach	
әч- to drink	
әч пош- to become bored; become melancholic	
әч пошарлык boredom; melancholy	

әшләне hat (R.)	әшче worker
әшсез unemployed; without work	әшчәнлек diligence; activity; application

-Ю-

ю- to wash; rinse	юкімк lack; non-existence
юашлан- to become quiet; subside	юке lime (bot.)
югал- to be lost; disappear	юл road; way; path; line (in a book)
югалт- to lose	юлбашчы leader; chief
югалтыр- caus. of югалт-	юлга чык- to set out; start off on a journey
югары up; above; high; highly	юлдашлык ит- to accompany; attend
югары уку Йорты university	юллы-юллы in lines; striped
югарыдан from above	юлчы journeyman
югарылым height	юмарт generous; generously
югыссе unless; otherwise	юра- to explain; consider
юдыр- caus. of ю-	юри intentionally; deliberately
юк non-existent; absent; there is not; no	
юка thin	
юкка in vain; for no purpose; see юк	

-Я-

я 1. interj. ah! then! indeed!	явш stern; ferocious; evil
я 2. or	ягына to; in the direction of; see як
ябыл- pass. of яп-	ятыннан from; away from; from the point of view of; see як
ябыш- to stick to; cling	
ябыштыр- to stick on; attach	ягъни that is to say; i. e.

ядкарь souvenir; reminder	якшембе Sunday
яз spring	якшембе кенге Sunday's; of Sunday (adj.)
яз- to write	ял rest
язма written; writing	ял ит- to rest; take a rest
язмыш fate	яла- to lick
язу verbal noun of яз-; writing	ялагайлык hypocrisy; insincerity
язучы writer	яланаяк barefoot (adv.)
язучылык writer's profession; authorship	ялангач naked; bare
языл- pass. of яз-	ялган lie; falsehood
як side; part; point of view; aspect; see ягына, ягыннан	ялгаш trough
як- to heat	ялгыз alone; only
яки or	ялла- to hire; engage
яки да or else	яллан- pass. of ялла-
яки...яки either...or	ялтыра- to glitter; shine; excel oneself
якла- to protect; defend	ялтырат- caus. of ялтыра-
яклан- pass. of якла-; to defend oneself; insist	яме interj. indeed?; is that so?; all right
яклай verbal noun of якла-	ямъсез ugly; unsightly
яклачы protector; defender	ян side; flank; see янына, янында, яныннан
якты light; bright; shining; clear; lucid; cheerful	ян- to burn (intr.)
яктылык light	яндыр- to burn (trans.)
яктырт- to light; to cast light on a problem	янтай- to list; to heel
яктырту verbal noun of яктырт-	янчык tobacco-pouch
якын near; relatives; relation	янына to; up to; see ян
якынлаш- to go near, to approach	янында by the side of; at; see ян
	янындачы by the side of; which is at (adj.); see ян
	яныннан from; away from; see ян

яне again; further; once more
янеше by; alongside; neigh-
boring; adjacent
яп- to close; shut; lock

ЯПОНИЯ Japan

яр- to cut; cleave

яра wound; bruise

яра- to fit; be of use; be
suitable

Ярабби interj. My God!

ярап fitting; suitable; well

ярат- 1. to create

ярат- 2. to love; like; vener-
ate; approve of

яратучылык love; liking

яратыл- pass. of ярат- 1.

ярау verbal noun of яра-

яраш- to agree on (with dat.)

ярдыр- caus. of яр-

ярдыру verbal noun of ярдыр-

ярдем help

ярдем бир- to help

ярдеменде by means of; thanks
to (lit. through the help of)

ярлы poor; destitute

ярты half

яру verbal noun of яр-

ярык cracked; crack; cleft

ярыл- pass. of яр-

яреш- to agree; settle
marriage

ярешел- pass. of яреш-

ярәмелү verbal noun of
ярәшел-; betrothal
яса- to make; pour out tea
ясал- pass. of яса-
ясалғанлык noun in -лык from
participle in -ГАН of ясал-;
a having been made

ясалма artificial

ясалмалык artificiality

ясат- caus. of яса-

ясаяу verbal noun of
яса-

ят- to lie, to lie
down

ятарлык noun in -лык from
ятар, participle of ят-

ятим orphan

ятим кал- to be left an orphan

ятмак verbal noun of ят-

яту verbal noun of ят-

яу (явым, явы, etc.) war

яу- to fall (of rain, etc.)

яұмык scarf; kerchief

яучы matchmaker

яұрак leaf

яұракка бәрелән- to sprout;
put forth leaves

яхшы kind; good; well

яхшыга for the better; the better

яхшылык favor; goodness

яшел green

яшен lightning
 яшер- to hide; conceal
 яшь 1. young; green; youth; year (of age)
 яшь 2. tear
 яшълек youth; years (of age)
 яшे- to live
 яшев verbal noun of яш-
 яшече living; inhabitant
 ящик box; drawer; bin (R.)
 яча new; recently

яча гына at this moment; just now
 яцадан again; anew; see яча
 яџак cheek
 яцалык novelty
 яцарт- to make new; make anew
 ячача in a new manner; anew
 ячачарак somewhat new; in a somewhat new manner
 яңгыр rain
 яңгыр яу- to rain
 яңгыра- to ring; sound

-3-

ә yet; but; however
 әби grandmother; old woman
 әверел- to be turned into; be-
 come
 әверелү verbal noun of
 әверел-
 әгер if; whether
 әдәби literary
 әдәбият literature
 әзәр ready
 әз-мәз a little bit; a very
 small amount
 әзрек less; somewhat
 әйбер thing; object; article
 әйберләр pl. of әйбер;
 luggage; wares
 әйбәт good; well

әйде interj. come! be off!
 әйде- to drive; rush
 әйе interj. yes!
 әйлен- to rotate; turn around;
 go around; turn into
 әйлендер- caus. of әйлен-
 әйлендергәлә- to turn (fre-
 quently)
 әйлендергәләп кара- to look
 about
 әйт- to say
 әйтәл- pass. of әйт-
 әйтәм saying (n.)
 әйтерлек it may be said that
 әйттер- caus. of әйт-
 әкият fable; folk story
 әкиятчә story-teller

екрен	slow; slowly	энваг	Ar. pl. of <u>naw'</u> ; sorts; kinds; various; different
екъраба	Ar. pl. of <u>qarib'</u> ; relatives	әни	mamma; mother
әлбәттә	certainly; decidedly	әнкәй	mother
әле	yet; still; now	әне	over there; there
әле булса	as yet; until now	әне шул	that; that one
әле генә	just now; barely	әрдәнә	pile of logs
әлгәе	the aforementioned (n., adj.)	әрдәнә -әрдәнә	piles of logs
әлгәе	meanwhile; until now	әрле-бирле	to and fro; back and forth
әлкыйсса	in brief	әрәм	in vain; lost
әллә	perhaps; some; ever	әржә	box; basket
әллә җайдан	from somewhere	әсас	basis; essence
әллә җайчан	long before	әсассыз	baseless; unfounded
әллә җайчаннан бирле	for a long time; since long before	әссаламегаләйкем	
әллә ни	something; anything		<u>esselämüaleyküm:</u> Peace be upon you (the formal greeting of Moslems to each other)
әллә ниләр	pl. of әллә ни	әсеп	sign; mark; work (of art, etc.)
әллә нинди	some; any	әти	father
әллә ничек	somehow; anyhow	әтраф	Ar. pl. of <u>taraf</u> ; sides; surroundings
әллә ниче	some; a considerable amount	әтрафтагы	around; near (adj.)
әллә...әллә	either . . . or	әтрафында	around; near; see әтраф
әлхаси	in brief	әфрад	Ar. pl. of <u>fard</u> ; persons
әлхәмделилла	interj. thank God!	әфсүн	spell; incantation
әмер, -мре	order; decree	әфәнде	<u>effendi</u> ; used after a name as 'mister'; sir
әмер ит-	to order; decree	әхвал	Ar. pl. of <u>häl</u> , conditions; situation; state
әмма	but; yet		
әмре һәмади	empirical decree (Pers. gen. construction)		

әхлак Ar. pl. of hulq, moral qualities; character

әчет- to brew; ferment

әчетү verbal noun of әчет-

әүвәл before; first

әүвәл Коръян in the text: the first reading of the Koran in a medrese, i.e., an early reading lesson

әүвәлүк at first; first

әүвәлгә first

әүвәлде before; at first

әүлия saint; saintly person

әңгемә conversation; discussion; discourse

әһәмият importance

әһәмият бир- to attach importance to; pay attention to

әһәмиятле important

-9-

әз- to tear off; break off

әзек fragment; shred; in fragments; in shreds

әй house; dwelling; domestic

әй- to pile up; stack

әйдер- caus. of әй-

әйдәге being in the house or dwelling; at home (adj.); domestic; pertaining to the house

әйдәш lodger; tenant; roommate

әйлән- to marry; be married

әйләнү verbal noun of әйлән-

әйрен- to learn; study

әйренел- pass. of әйрен-

әйрәнү verbal noun of әйрен-; learning; study

әйрет- to teach; train; tame

әйреттер- caus. of әйрет-

әйретү verbal noun of әйрет-; teaching; training; taming

әлгә pattern; pane

әлгеле pattern; pane (adj.)

әмет hope; expectation

әмет ит- to hope; expect

әметле hopeful; that gives hope

әмет әз- to lose hope

әметсес without hope; hopeless

әммет community or people of the same religion

ән voice

әр- 1. to blow; fan

әр- 2. to bark

әр-яңа brand-new

әрдер- caus. of әр- 1.

әрк- to become frightened; be startled

әс see әст

екте up; to the surface	екте- to add; increase
ект upper part; surface; top; see өстенде, өстене	екте тот- to regard highly; esteem
өстен up, upwards	өстел table (R. стол)
өстен чыгу verbal noun of өстен чык-	өстен from above; off
өстен чык- to win; come out a winner; be superior	өстен гене superficial; inci- dental; superficially; inci- identally
өстенде on; over; see өст	өстен кара- to look at in a cursory manner; neglect
өстендеге on; over (adj.); see өст	өч three
өстенлек advantage; superi- ority	өчен for; for the sake of; be- cause of; in order to (postp.)
өстене onto; over; see өст	өченче third
өстене ки- to put on clothing	
өсте above; over	өш- to become frozen; freeze

-Y-

үгетле- to admonish, re- monstrate, advise	үзен тот- to behave; conduct oneself; see үз
үз self	үзенчә in one's (his, her) mind, opinion; in one's own way
үз-үзене to himself; to her- self; to themselves	үзенчелек feature; character- istic
үзара mutual; among them- selves	үзен-үзе oneself; himself; her- self; itself
үзге other; different	үзлегенниң by oneself; spon- taneously
үзгер- to become changed; change	үзләштер- to master; appro- priate
үзгерт- to change; make changes	үзләштерү verbal noun of үзләштер-
үзе oneself; himself; herself; itself; see үз	үзек marrow; core

Үк (particle) very, exactly
 Үж- to die
 Үлек corpse
 Үлем death
 Үлчө- to take measure; weigh
 Үлчөү verbal noun of Үлчө-; measuring; weighing
 Үп- to kiss
 Үлкө vexation; grudge
 Үр mound; hill
 Үрле hilly; uneven
 Үрле-кырлы сикер- to bounce; hop
 Үрнек specimen; sample
 Үс- to grow
 Үсеш growth; vegetation

Үстер- to grow; raise; increase
 Үстерү verbal noun of Үстер-
 Үсү verbal noun of Үс-
 Үт- to pass; go through; cut through; traverse
 Үтен- to ask; request
 Үтенү verbal noun of Үтен-; request
 Үтер- to kill
 Үткен sharp; vivid; resourceful; lively
 Үткен past; previous
 Үткөр- caus. of Үт-; to spend (time)
 Үтмөс obtuse; blunt
 Үчекле- to tease; annoy

-Х-

җавал answer
 җавал бир- to answer
 җаглилаганлык artificiality; condition of being artificial
 җайла- to adjust; take care
 җайлап ger. of җайла-; carefully; without haste
 җамал beauty
 җами mosque
 җан life; soul
 җан иясе living creature; alive
 Җанбай pr. n.

җанлы alive; lively
 җансыз lifeless; dead
 җансызлык lifelessness; dead
 җантимер pr. n.
 җеп fiber; thread
 җеп-җицел feather-light; very easy
 җибер- to send; drive away; throw; direct; aspect verb indicating a sudden or unexpected action
 җик- to harness
 җиде seven

жиденче seventh	житерлек ample; enough
жил wind; breeze	житү verbal noun of жит-
жилек berry	жин sleeve
жимер- to ruin; destroy; de-	жин- to conquer; win; overcome
molish	жинге daughter-in-law
жимерел- pass. of жимер-	жингече a man who uses his
жимерелү verbal noun of	daughter-in-law as his con-
жимерел- ; ruin; destruc-	cubine
tion	жиндел light; easy
жир place; ground; earth;	жинделайтер- to cause to be
distance	easy; lighten; alleviate
жирене кил- to occur; come	жинү verbal noun of жин-
about	жиназ utensils; equipment
жирлек ground; basis	жинах world
жисем body; substance	жомга Friday
жисемлен- to become personi-	жыел- to gather (intr.)
fied; personify	жыелыш meeting; gathering; as-
жит- to reach; suffice; be	sembly
suitable	жыен- to set about; gather
житеш- to be on time; come	жыентык collection; anthology;
about; succeed	total
житешсазлек deficiency;	жыенү verbal noun of жыен-
lack	жыер- to wrinkle; furrow; frown
житештерүчеллек productivity	жыештыр- to put in order; tidy
житмесе besides; moreover;	up
in addition	жый- to make tidy; gather; hold;
житең rein	contain
житеқлә- to conduct; lead a	жыйна- see жый-
horse by the rein	жыйнал- pass. of жыйна-
житеқчелек instruction; di-	жылы warm; warmth
rection	жылын- to get warm
житеқчелек ит- to instruct;	жылыт- to heat; warm
direct	
житәр interj. enough!	

жыр singing; song
жырла- to sing
жырлан- pass. of жырла-
жырлау verbal noun of жырла-
жырчы singer
жәбер tyranny; injustice; in-
jury
жәеәл wrong; oppression
жәеәл- to be spread out; develop
жәза punishment
жәзага тарт- see жезала-
жезала- to punish
жай summer
жай- to spread; scatter (trans.)
жайге summer (adj.), sum-
merly
жәллад executioner; merciless
жемгиять society; community

Жәмиғыль әзәер Jâmi' al-
Azhar; the Azhar Mosque at
Cairo (Ar.)
жәмегатъ group; community;
congregation; society; public
жәмегатъчелек public; public
opinion
Жәмиле pr. n.
жәнлек animal
жәфа torment; ill-treatment
жая bracket; bow; arch
жәүнәр substance; jewel; diamond
жәнәнәм hell; inferno
жәббе robe with full sleeves and
long skirts.
жәмлә total; sentence; phrase
жеръет boldness; daring
жеръет ит- to dare
жүлдер mad; insane
жүлдерлән- to become mad; insane

-h-

һава air; weather
һавалар see һава
һай interj. hey! alas!
һаман yet; still; ever; con-
tinually
һ.б. abbrev. for һем
башка(лар) and other(s);
etc.
һи interj. ha! ah!

һинд India; Hindu
һич no (adj.); not at all (adv.)
һедия gift
һәйбет nice; good
һем and; too
һем...һем both . . . and
һемме all; every one
һәр each; any

нөр эш any work; everything

нөрбер each one; any

нөрважыт at any time; never
(in negative constructions);
all the time; ever

нөрважытта see нөрважыт

нөркайчан at any time; all the
time; always

нөркөнне any day; each day

нөрнөрсө anything; everything

нөртөрдө any; each kind

нөнэр skill; dexterity; ability

нөхүм attack; onslaught